

ИВАН БОГДАНОВ

# Прабългари

1300  
ГОДИНИ  
ОТ  
ОСНОВАВАНЕТО  
НА БЪЛГАРСКАТА  
ДЪРЖАВА

Издателство "Народна просвета"





**ИВАН БОГДАНОВ  
ПРАБЪЛГАРИ  
ПРОИЗХОД, ЕТНИЧЕСКО  
СВОЕОБРАЗИЕ,  
ИСТОРИЧЕСКИ ПЪТ**

[chitanka.info](http://chitanka.info)

Като се основава на богат документален материал, авторът на историческия очерк „Прабългари“ хвърля ярка светлина върху основните проблеми, свързани с историята на прабългарите от най-старо време до заселването им на Балканския полуостров. Наред с това той изяснява и участието на прабългарите в младата българска държава.

С историческия очерк „Прабългари“ Държавно издателство „Народна просвета“ поставя начало на поредица от три книги, чиято задача е да изяснят приноса на основните етнически компоненти, участващи в създаването на българската народност между 7-ми и 10-ти век: прабългари туранци, потомци на старите траки и славяни от българската група. Книгите „Прабългари“, „Траки“ и „Славяни“ ще излязат от печат през 1976, 1977 и 1978 година. Поредицата е посветена на 1300-годишнината от основаването на българската държава.

# ЗДРАЧЕВИНИ

## ИЗВОРИ ЗА ИСТОРИЯТА НА ПРАБЪЛГАРИТЕ. ПРОИЗХОД, ИМЕ И ЕЗИК

Връстница на държавните обединения на вестготите на Иберийския и на лангобардите на Апенинския полуостров, на англосаксонското кралство, на франкската империя и на аварския каганат, българската държава е една от най-старите в Европа. Основана, през VII век, тя надживява не само повечето от тях, но и своята съседка Византия — наследницата на елино-римската цивилизация.

Тази изключителна издръжливост се дължи преди всичко на устойчивостта на българския народ, на дълбоките му исторически корени. Ако историята на българската държава обхваща тринадесет века, историята на българския народ е по-дълга от нея с пет столетия. Началото ѝ възлиза към първите векове на новата ера и е тясно свързано с историята на народите в Средна Азия.

Първоначалните стъпки на българския народ в собствен смисъл на думата съвпадат с началото на българската държава. Българската народност<sup>[1]</sup> е резултат от постепенното сливане на три етническа компонента: прабългари, или българи-туранци, славяно-анти<sup>[2]</sup> и така наречения в науката тракийски субстрат — славянизирани траки, значителна част от които са подложени преди това на елинизация и ромеизация.

Образуването на българската народност в собствен смисъл на думата е продължителен, сложен и мъчителен процес. В първоначалната си фаза този процес продължава няколко века<sup>[3]</sup>. Всеки от трите етнически компонента, взели участие в него, има свой исторически дял и свои културни заслуги в изграждането на онова цяло, върху което българската държава обляга вековното си съществуване.

Да бъде отдадено дължимото на всяка една от народностните групировки, участвували в етногенетичния процес, значи да бъде

хвърлена светлина в дълбините на миналото, да бъде разбулена предисторията на българската държава, да бъдат разкрити устоите, върху които тя се крепи.

И народите като хората произлизат един от друг. Неясен ли е произходът на един народ, тъмно е началото на неговия исторически път. Това обяснява и оправдава усилията да се проникне колкото може по-дълбоко в миналото, да бъде изяснен етногенетичният процес, да бъде осветлено началото на историческия път на българския народ.

Ако историята на славяни и славянизирани траки, като компоненти в етногенезиса на българската народност, поставя ред сложни проблеми за разрешаване, значително по-голяма трудност представлява историята на прабългарите. Това се дължи не само на отдалечеността във времето и пространството, но и на преплетеността ѝ с бурната история на средноазиатските народи и на народите, обитаващи причерноморските степи между V и VII век.

„Българският въпрос“, проблемът за произхода на прабългарите, на българите-туранци или на тюрко-българите, както някои учени ги наричат, е един от най-сложните и най-спорни въпроси в световната историческа наука. Над този проблем от четири века насам<sup>[4]</sup> работят стотици учени — историци, езиковеди, етнографи, археолози, антрополози — не само в славянския свят, но и по всички краища на земята, без да бъдат изключени десетки учени турколози, арабисти, иранисти и китаеведи.

Трудността на проблема се дължи не толкова на липсата на извори, колкото на тяхната противоречивост. Особено много противоречията затрудняват изследвача, когато изворите се използват не съвкупно, а частично, когато комплексният метод на изследване бъде пренебрегнат. Ако някога този подход е могъл да бъде оправдан, понеже значителна част от изворите за историята на прабългарите и на тясно свързаните с тях народи не са били известни, това не може да бъде простено на изследвачите от последните няколко десетилетия, когато стават достъпни на науката доста неизвестни дотогава извори по този предмет<sup>[5]</sup>.

Домашните извори за историята на прабългарския етнос, на българите-туранци, не са много. В замяна на това те са твърде значителни. Сред тях на лично място се откроява „Именникът на българските ханове“, открит в Русия от А. Н. Попов през шестдесетте

години на миналия век и публикуван от него в том I на „Обзор хронографов русской редакции“ (Москва, 1866). Съставен на два пъти — към края на VII и края на VIII век, „Именникът на българските ханове“ несъмнено отразява старинни исторически свидетелства и това обяснява необикновения интерес към него<sup>[6]</sup>.

Други важни извори за историята на прабългарите предимно от VIII и IX век са прабългарските каменни надписи на простонароден гръцки език с примес на отделни българо-турански думи<sup>[7]</sup>. Намерени са досега над сто прабългарски каменни надписи и фрагменти от тях. Два от тях изцяло са написани на прабългарски (българо-турански) език с гръцки букви. Свидетелство за висока култура, прабългарските каменни надписи разкриват важни моменти от миналото, бита, държавния и културния живот на прабългарите. Не е без научно-познавателно значение и „Български апокрифен летопис“ от XI век. В тъканта на легендарния разказ са вложени, макар бегли, но твърде важни свидетелства за действителни исторически събития.

Силно преплетена с легендарни елементи е историческата истина и в изворите от източен — сирийски<sup>[8]</sup> (Йоан Ефески, Захарий Ритор и Михаил Сирийски), арменски<sup>[9]</sup> (Мовсес Хоренаци и Ананий Ширакази) и етиопски (Йоан Никиуски) произход. Текстовият анализ при всеки един от тях издава несъмненото присъствие на старинни свидетелства, използвани от преките им съставители. С изключение на хрониката на Михаил Сирийски, съставена през XII век, всички други извори от източен произход са съставени между V и VII век, когато споменът за странствуванията на прабългарите още не е избледнял и когато възможността да бъдат използвани старинни исторически свидетелства все още съществува.

Значително по-голяма познавателна стойност имат арабските извори<sup>[10]</sup> — свидетелствата на арабски дипломатически представители, мисионери и пътешественици: Ибн-Фадлан, Ал-Масуди и Ибн-Хаукал (X в.), Ал-Бируни и Ал-Бекри (XI в.). От своя страна Ибн-Даста<sup>[11]</sup> (XI в.) коментира и преразказва сведенията на Ибн-Фадлан. Прабългарите са упоменати и от арабските историци Ат-Табари и Якуби. С изключение на преразказаното от Ибн-Даста, Ат-Табари и Якуби, всички тези извори са съставени от очевидци, но в замяна на това имат по-тясно значение, понеже дават сведения само за волжско-камските българи.

Най-обилни сведения за българите туранци и тясно свързаните с тях народи дават изворите от византийски и латински произход. Доста от тях са във връзка едни с други и ако не са преразказ на по-стари извори, са тяхно продължение. Между тях най-стар е така нареченият Анонимен хронограф от 354 година. В него е поместено най-старото известно историческо свидетелство за прабългарите, но то е тъй кратко, та от него никакво определено заключение не може да се направи. Следва хрониката на византийския военачалник Приск от V век. От VI век са византийските хроники и исторически свидетелства на Агатий, Менандър и Прокопий Кесарийски и латинските на Йорданес, Магнус Феликс Енодий, Комес Марцелин и Виктор Тоненски; от VII век — византийските на Константин Апамейски, Йоан Антиохийски и Теофилакт Симоката; латинските — на Фредегарий и Вестите на Дагоберт; от VIII век — византийските на Теофан Изповедник; латинските — на Павел Дякон, на Беда Преподобни и така наречените Фулденски анали; от IX век — византийските на Георги Монах и Патриарх Никифор; латинските — на Анастасий Библиотекар, Айнхард и Регинон.

Сред латинските извори от IX век особено място заема изворът „Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите“<sup>[12]</sup>, както поради обширността и старинността си, така също и поради голямото си документално значение, понеже в него намират отражение сведения не само за състоянието на прабългарския етнос в IX век, но и за дълбоко вкоренените в неговия бит черти.

От X век са византийските хроники и исторически свидетелства на Константин Багренородни, Леон Дякон, Йосиф Генезий, Псевдо-Симеон, Симеон Метафраст, Свидас и Продължителят на Теофан; от XI век — византийските на Скилица-Кедрин и Леон Граматик; латинските — на Зигеберт; от XII век — византийските „Страданията на петнадесетте тивериуполски мъченици“ на архиепископ Теофилакт, в който намират отражение по-стари исторически свидетелства, и на Йоан Зонара; латинските — на Екехард; от XIII век — византийската хроника на Теодор Скутарирт и други<sup>[13]</sup>.

Една от най-важните причини за комплицирането на научната проблематика, свързана с произхода на прабългарите и тяхната ранна история, е пренебрегването на изворите от китайски произход. В китайските летописи липсват свидетелства за прабългарския етнос и

това трябва веднъж завинаги да бъде добре разбрано от така наречените суперпатриоти, според които прабългарският етнос съществува още преди началото на новата ера като едно от племената на хун-ну на старите или така наречените източни хуни<sup>[14]</sup>, но китайските летописи хвърлят обилна светлина върху живота на ония народи, които по-сетне участвуват в етногенезиса на прабългарите или с които те влизат в отношения както в туранската си прародина в Средна Азия, така и по-късно в Приазовието, дето се установяват в началото на V век. От това гледище значителен интерес представляват изследванията на О. Франке, Е. Шаван, Й. Де Гроот, Н. Я. Бичурин и други<sup>[15]</sup>. Да се пише по този въпрос, без да се познават основно изследванията на Н. Я. Бичурин<sup>[16]</sup>, е непроситимо лекомислие. Прекарал четвърт век в Китай, успял да преведе на руски език едни от най-важните китайски летописи, съдържащи сведения за средноазиатските народи в древността, като никой друг Бичурин осветлява оня погаснал свят, сред който се зараждат и правят първите си стъпки и прабългарите.

„Старогръцките писатели — пише този бележит изследвач в уводните страници на своя фундаментален труд, появил се за пръв път още през 1851 година — не всичко описано от тях са могли сами да видят и ако са видели нещо, то е между другото. По-вероятно е те много да са заимствували от странствуващи търговци, които обикновено дават на новите за тях страни и народи произволни имена или точни, но с променен изговор, често съобщават известия объркани, неверни и предават народните легенди като истини. Да предположим, че тогавашните сведения на гръците за народите в Средна Азия на времето са били верни, но по-късно войните, смесването на народите, времето и други обстоятелства, като раздробяват състава на старите държави и като разкъсват единството между племена и езици, обичаи и закони, не могат да не променят същността на съвременните известия и по този начин да затъмнят ясното за бъдещите векове. В Средна Азия открай време господствува разделната система на управление, т.е. държавата се дели на малки владения, които на свой ред ту се сливат, ту отново се дробят и преобразуват в нови държави. Монголската народност, освен това получава име от властващата династия. По този начин един и същ народ при династията Хун-ну се нарича хуни, при династията Дулга (Ту-кюе)-дулгасци<sup>[17]</sup>, при династията Монгол



— монголи, и носи това име, докато някоя възхождаща династия не го покори и не му даде друго име. Тези две обстоятелства не са били известни на гърците. Учените от Западна Европа не са взели пред вид първото и не са обърнали внимание на последното, затова са си съставили лъжливи понятия за имената на народите. Вземайки частите за цяло или един народ за друг, те виждат неразбираем прилив и отлив на народи...”

Наред с това, когато се преценяват изворите за произхода и за началната история на прабългарите, трябва да се имат пред вид и ред други обстоятелства. С изключение на „Посланичествата на Приск“, нито един извор от гръцки или латински произход не е съставен от непосредствен участник в събитията. Това изключва каквато и да било безусловност при позоваването на изворния материал и налага при всички случаи съвкупна преценка на сведенията.

Много извори са проникнати от силно изразен субективизъм, други са явно тенденциозни. Това важи преди всичко за изворите от византийски произход. Повечето от византийските извори са съставени от придворни хронисти, верни служители на императорите. Твърде често византийските хронисти превратно предават събитията, с големи подробности описват нападенията и разрушенията, извършвани от прабългарите, а избягват да обяснят причините на стълкновенията. Смесването на прабългари и хуни при някои хронисти може да се дължи на неосведоменост, но при други то не е от незнание. Не е от незнание и представянето в някои хроники на прабългарските племена като отделни народи.

В това отношение в изворите царува необикновена пъстрота. Именуването на прабългарите с различни имена в изворите е причина някои изследвачи да гледат на прабългарските племена като на отделни народи и неоснователно да свързват прабългарите по произход с родствените им в някои отношения, но твърде различни от тях по етнически състав западни хуни. Първоизточник на тези заблуди са византийските хроники на Прокопий Кесарийски, Менандър и Йоан Малала. Поради ранния си произход тези хроники оказват, макар временно, но силно влияние върху някои хронисти от по-късно време.

Въпросът за произхода на прабългарския етнос<sup>[18]</sup> все още не е осветлен от всички страни, но за разлика от състоянието му до преди няколко десетилетия вече не е тъй неясен и спорен. Вече малцина

учени изказват съмнение относно принадлежността на прабългарите към така наречените турански<sup>[19]</sup> или тюркски в широк смисъл на думата народи — брънка от голямото семейство на алтайските народи<sup>[20]</sup>, чиято прародина е Средна Азия.

Спорът е вече твърде ограничен по периметър: каква е пряката етническа връзка на прабългарите с някои средноазиатски народи, по кое време те се обособяват като самостоятелен етнос и кой район на Туран, люлката на тюркоезичните народи в широк смисъл на думата, е тяхна прародина. За разлика от едно време, когато проблематиката, свързана с произхода на прабългарския етнос, се разгъва в ширина, през последните десетилетия тя се развива в дълбочина.

Наред със строго научния подход към проблема, при който неизбежно поради особената му трудност и комплицираност се допускат не само грешки и увлечения, но понякога се затъва и в тресавището на безизходицата, тази област изкусява и много любители. Под влияние на историческата романтика и на зле разбрания патриотизъм те стигат не само до куриозни резултати, но и до парадоксални псевдонаучни заключения<sup>[21]</sup>. Докато големият руски и съветски изтоковед В. В. Бартолд<sup>[22]</sup> поради противоречивостта в изворния материал се отказва да вземе определено становище относно произхода на прабългарите („болгары — народ неизвестного происхождения“), предходниците и следовниците му в тази област, а те са десетки, отстояват създадените от тях хипотези с помощта на всички възможни доводи.

Но ако накрай истината проблясва, това между другото се дължи и на ожесточените научни спорове. По този път, докато някои хипотези дълбоко се разклащат, други, напротив, укрепват, но едва ли те биха взели превес без завоеванията на тюркското езикознание и на археологическите изследвания в Средна Азия.

Основните хипотези за произхода на прабългарите могат да бъдат сведени в следните групировки: *славянска*, *угро-финска*, *тюркска* и *хунска*. Наред с тях съществува и хипотеза за смесения произход на прабългарите<sup>[23]</sup>. Най-стара между всички тях е тюркската хипотеза. Застъпена е от немски учени още в края на XVIII век. Оспорвана и отричана, тази хипотеза накрай възтържествува. Нейни привърженици са: Август Шльоцер, Йохан Тунман, Йохан Енгел, Н. М. Карамзин, Армин Вамбери, Йосиф Микола, С. И. Покровски, Б. Д.

Греков, Н. С. Державин, Иван Шишманов, Любор Нидерле и Стефан Младенов (споменавам само най-значителните имена), като последните двама по-късно се обявяват за привърженици на хунската хипотеза, на която може да се гледа като на разновидност на тюркската или туранската хипотеза, понеже и хуните са туранци или тюрки в широкия смисъл на думата от гледище на етнографията и на езикознанието.

Друга група учени поддържат, че прабългарите са брънка от угро-финските народи. Тук трябва да бъдат отнесени изследванията в това направление на французина Жан Клапрот, на немците Каспар Цойс и Роберт Рьослер, на чеха Павел Шафаржик, на русите А. Ф. Хилфердинг и В. И. Григорович и на българина Марин Дринов. Привърженик на угро-финската хипотеза отначало е и Константин Иречек, за да ѝ измени по-късно и да се обяви за привърженик на хипотезата за смесения произход на прабългарите. Угрофинската хипотеза има различни нюанси. Едни от нейните привърженици твърдят, че българите имат фински произход, други, че те са чуди, трети — вотяци или утмурти, а четвърти — самоеди или ненци.

За разлика от тях значителна група учени полага усилия да обоснове славянския произход на прабългарите. Пръв Йован Раич в големия си труд „История разных славянских народов наипаче болгар, хорватов и сербов“ (Виена, 1794–1795) поставя основите на тази хипотеза, за да бъде последван от Ю. И. Венелин, С. А. Уваров, П. Т. Бутков, Д. И. Иловайски, В. М. Флорински и други. От своя страна българският историк Ганчо Ценов<sup>[24]</sup> под влияние на тази романтична хипотеза, след като отъждествява траки, хуни и славяни, поддържа, че прабългарите са автохтонно, коренно население на Балканския полуостров. Към тази група следва да бъде отнесен и Гаврил Кръстевич. Според него прабългарите са по произход хуни, но по основна същност хуните са славяни.

Четвърта група учени отстоява становището, че прабългарите са от хунски (разбирай западнохунски) произход, че едва по времето на хан Кубрат се обособяват в самостоятелен племенен съюз, поради което не споделят историческата съдба на хуните. Привърженици на тази хипотеза са Васил Златарски, Стефан Младенов, Петър Мутафчиев, Димитър Дечев, Йоахим Маркварт, Стивън Рънсиман, Кристиан Жерар и други.

Най-сетне пета група учени, между които изпъкват: А. А. Куник, Вацлав Томашек, А. П. Смирнов, Гюла Моравчик, Константин Иречек, Геза Фехер, М. И. Артамонов и Веселин Бешевлиев, поддържат, че прабългарите са от смесен произход, че при тях тюркската кръв е кръстосана с индоевропейска (сарматска, аланска). Поради това някои от тези учени се опитват да обяснят името *българин* (булгар) с тюркския глагол *булгамак* (bulghamak, осм. тур. bulamak) — размесвам, разбърквам.

Докато привържениците на славянската хипотеза изхождат от дълбоката връзка на българския народ със славянската етническа общност и затова търсят корените му сред славянството, привържениците на тюркската хипотеза се осланят преди всичко на езиковата близост между прабългари и турански или тюркски в широк смисъл на думата народи и посредством тях с алтайското езиково семейство. От своя страна застъпниците на угро-финската хипотеза изхождат от сродството на прабългарския бит с бита, нравите и обичаите на угро-финските народи. Привържениците на хунската хипотеза накрая се основават, освен на някои общи за хуни и прабългари черти в култа и общественото устройство, но и на сведенията на византийските хронисти за прабългарите. При доста от тях, ако между едните и другите не е поставен знак на равенство, изтъкната е значителна етническа близост помежду им. Очевидно различният изследователски подход към проблема за произхода на прабългарите обяснява и дълбоките различия между отделните хипотези.

Славянската и угро-финската хипотези почти нямат вече привърженици в наше време<sup>[25]</sup>. Изследванията на низ съветски и западноевропейски учени през последните десетилетия недвусмислено потвърждават средноазиатския, алтайски, тюркски в широк смисъл на думата произход на прабългарския етнос. В това отношение особени заслуги имат: М. И. Артамонов, С. Е. Малов, А. П. Бернщам, В. Ф. Генинг, Л. Н. Гумильов, Н. Я. Мерперт, Карл Менгес, Омелиан Прицак, Йохан Бенцинг и други. От тази редица не трябва да бъде изключен и Н. С. Державин, който въпреки погрешната си методология (повлияна силно от яфетическата теория на Н. Я. Мар) твърдо отстоява етническата самостоятелност на прабългарите („Болгары Аспаруха есть болгары, а не турки, не татары, не финны, не гунны и не



чуваши...“). Прието е вече по неоспорим начин, че прабългарите са самостоятелен турански народ, родствен, но не тъждествен на хуни, уйгури, авари, тюркюти, хазари, а също така и на тюркоезичните народи, формирали се по-късно в този район: татари, киргизи, печенези, кумани или узи, узбеки, туркмени, чуваши, башкири и други подобни<sup>[26]</sup>.

Разклатена е в основата си и хунската хипотеза за произхода на прабългарите. Нейните привърженици приемат не само, че прабългарите влизат в хунския племенен съюз към края на IV век, но че са свързани пряко по произход със западните хуни, от които се отделят едва към края на VI век, за да се обособят като самостоятелен етнос<sup>[27]</sup>.

Не е съобразено с историческата истина нито първото, нито второто положение. Прабългари и хуни се обособяват като самостоятелни, независими един от друг народи около средата на II век в Средна Азия. Движението им на запад към края на IV век се извършва по различни пътища. Като по-многоброен в сравнение с прабългарите народ, наред с други племена, хуните може би увеличат и някои прабългарски родове, но това не дава отражение върху историческия път на прабългарите. При нахлуването на хунски орди в края на IV век през Кавказ на юг към Сирия, Кападокия и Месопотамия вероятно прабългарите влизат в пряко стълкновение с хуните.

Може да се допусне, че прабългари котригури към края на V век, когато хунският племенен съюз е вече разстроен, се съюзяват с някоя хунска орда за извършване на общи нападения, но всичко това не установява нито общ произход, нито дори политическа зависимост на прабългарите от хуните, както някои изследвачи се опитват да докажат, подвеждани от смесването на хуни с прабългари у един или друг византийски хронист.

Основна причина за това смесване е обстоятелството, че прабългарите се настаняват в някои територии, заемани преди това от хуните. Друга причина е присъщата както на едните, така и на другите изключителна стремителност при нападенията на византийските владения. И при най-добро желание византийските хронисти не са могли да бъдат достатъчно осведомени относно сложната политическа ситуация в причерноморските степи в края на IV и началото на V век,

когато оттам преминават както хуни, така и прабългари. И понеже хуните се ползват с гръмка слава през V и началото на VI век, откогато насетне загубват политическо значение, у някои византийски хронисти прабългарите минават за хуни. Наред с всичко друго причина за това смесване е назоваването на някои прабългарски отреди вместо с народностното им име с името на прабългарското племе, от което непосредствено произхождат.

Ако Теофан Изповедник нарича нападателите на византийските владения отсам Истър<sup>[28]</sup> *българи*, Прокопий Кесарийски и Йоан Малала ги назовават *хуни*. Но редица византийски хронисти, като например Теофилакт Симоката, Йоан Антиохийски, патриарх Никифор, Леон Граматик, Георги Монах, Георги Кедрин, Йоан Скилица, Йоан Зонара, Козма Индикоплевст, Георги Пиздийски, различават добре проявите на хуните от проявите на прабългарите. Това в още по-висока степен важи за хронистите от латинската книжовна традиция (Комес Марцелин, Касиодор, Йорданес, Павел Дякон, Виктор Тоненски, Анастасий Библиотекар)<sup>[29]</sup>. Добре различава хуни от прабългари (*бургар*) и сирийският хронист Захарий Ритор.

„Именник на българските ханове“

Липсват каквито и да било исторически доказателства, че прабългарите са били под хунска политическа власт както по времето на Атила, така и след неговата смърт, затова е лишена от всяко основание тезата, лансирана от Йоаким Маркварт и възприета безкритично от някои български автори, че под Авитохол в „Именника на българските ханове“ трябва да се подразбира Атила, а под Ирник —

неговият син Ернах. От хронологическите данни на „Именника“ се вижда, че Авитохол „живее“ до 436 година, когато Атила още не играе решителна роля в хунския племенен съюз, а Ирник — до 582 година — повече от сто и двадесет години след като Атиловият син Ернах е умрял! От друга страна, при това положение би трябвало да се приеме, че Ернах (Ирник в „Именника“) е наследил баща си Атила (Авитохол в „Именника“), преди той да е царувал и умрял, понеже Авитохол „живее“ до 436 година, след което на негово място идва наследникът му Ирник (Ернах), а известно е, че Атила управлява съвместно с брат си Бледа между 434 и 445 и самостоятелно между 445 и 453 година, когато умира. Несъстоятелността на тази хипотеза е очевидна. Тези две имена в „Именника на българските ханове“ следва да бъдат свързани с други събития, а не с Атила и с неговия род<sup>[30]</sup>.

Достатъчно е да бъдат прочетени ония пасажии у Амиан Марцелин и у Йорданес, в които хуните са характеризирани като народ, за да бъде почувствувано дълбокото различие между хуни и прабългари. „Въпреки човешкия си образ — разказва Амиан Марцелин, — ако и неприятен, те водят такъв суров живот, че не се нуждаят нито от огън, нито от вкусни ястия, но се хранят с корени и с полусуrowо месо от всякакви животни, което слагат за късо време между бедрата си и гърба на коня и го затоплят. Те никога не се подслоняват в сгради, а ги избягват като че ли са гробници, ненужни за всекидневния живот. У тях не може да се намери дори покрита с тръстика колиба. Те бродят волни по планини и гори и са свикнали още от люлка да понасят студ, глад и жажда. Те са се почти сраснали с конете си, които наистина са грозни, но здрави и върху тях, понякога седнали по женски, те извършват обикновените си работи. Денонощно възседнал коня си, всеки един от тях купува и продава, яде и пие, и полегнал върху късата шия на животното, потъва в дълбок сън и дори сънува. Също така, когато се наложи да разискват върху сериозни обществени работи, всички се съвещават възседнали конете си... Никой от тях не оре, нито пък докосва дръжката на рало. Те всички са без постоянни селища, без домашни огнища, без закони и установени обичаи, но подобно на бежанци се скитат с колите си, в които и живеят. Там техните жени изтъкават грозните им дрехи, там те се събират с мъжете си, там те раждат децата си и кърмят момчетата до тяхното възмъжаване. Запитан, никой от тях не може да отговори



откъде е, понеже е заченат на едно място, роден е далече оттам, а пък още по-далече е отгледан. При примирие те са вероломни и настойчиви, склонни са да се отмятат при най-малкия проблясък на надежда за някаква промяна и се отдават изцяло на най-буйна ярост. Подобно на безразсъдните животни те са в дълбоко неведение какво е почтено и какво непочтено...“

„А със страшния си вид — допълва от своя страна Йорданес портрета им — те внушавали ужас и на тези, които може би не превъзхождали във военно отношение и тъй ги прогонвали, понеже били извънредно черни и имали за лице, ако може така да се каже, някаква безформена маса с очи, които по-скоро наподобявали точки. Техният свиреп изглед издавал самоувереността им. Те проявявали свирепост дори към собствените си деца още в първия ден на рождението им. Набраздявали с нож бузите на момчетата, за да ги свикнат да понасят рани, преди още да са засукали. Затова остарявали без брада и като младежи не били привлекателни, понеже белезите на раните по набразденото от ножа лице им пречели да се украсят своевременно с брада. Те били дребни на ръст, но пъргави и отлични ездачи, били широкоплещести, обучени да стрелят с лъкове, имали яки вратове и ходели винаги с гордо изправени глави. Под човешки образ, те живеели, като диви зверове...“

Помежду прабългари и хуни съществуват не само етнически различия. Макар да изхождат от общ корен, те се формират като народи след кръстосването с доста различни едно от друго племена — хуните с *угри*, прабългарите с *алани*. Както се вижда от цитираните погоре пасажии от съчиненията на Амиан Марцелин и на Йорданес, хуните обезобразяват лицата на новородените момчета, за да ги свикнат от малки да понасят рани и да им придадат ужасяващ неприятеля вид. Поради това бради не им растат и те заприличват на скопци. Такъв обичай прабългарите никога не са имали.

Прокопий Кесарийски съобщава, че хуните хвърлят в сраженията и жени. И това не е присъщо на прабългарите. Само в краен случай, когато мъжете са на поход и лагерът бъде нападнат изневиделица, прабългарката влиза в сражение. При прабългарите обществените задължения са строго разграничени. Мъжете воюват и ловуват, жените се грижат за подрастващите, храната и облеклото...

Понеже при сражение хуните използват за защита железни и медни каски, деформират носа на мъжкото поколение още в крехка възраст, за да не пречи на средищното удължение на каската. Вместо каски прабългарите използват островърхи, обшити с кожа калпаци, налагани върху превръзки от ленен плат, може би, защото някога бръснели глави, а поставеният на голо калпак предизвиквал обилно потоотделяне.

Вместо в юрти като прабългарите, хунските семейства обитават малки двуколесни коли. При поход колите следват бойците и понякога са използвани като закритие пред атакуващия неприятел. За разлика от тях при военни акции прабългарите оставят семействата си дълбоко в тила и само при окончателно изоставяне на старото обиталище ги изтеглят.

Теофан Изповедник свидетелствува, че хуните почитат идоли от благородни метали. И до днес нито един идол от прабългарски произход не е намерен<sup>[31]</sup>. За разлика от хуните прабългарите обожествяват само предмети, свързани пряко с природата и олицетворяващи нейната виталност — огромни дървеса, мощни скали, обилни извори, а също така небесните светила и преди всичко небето. От друга страна, докато хуните изгарят мъртвите си, прабългарите ги погребват чрез трупополагане.

Различия съществуват и в племенната система на двата етноса. Хунски племена са: акацири, савири, итимари, ултидзури, амилдзури, алпидзури, а прабългарски: оногури (оногундури)<sup>[32]</sup>, котригури (котраги), утигури и сарагури. Но най-същественото различие между двата етноса се дължи на дълбоката разлика в духосложението: докато хуните са обладани от деструктивен, разрушителен дух — те са „пожестоки от всяка жестокост“, както се изразява за тях Йорданес, затова накрай се самоунищожават — напротив, прабългарите са обладани още отрано от стремеж към самобитна култура, затова макар да се преливат в превъзхождащите ги по брой славяни и славянизирани траки, оставят трайна диря в историята.

Хунската хипотеза за произхода на прабългарите стига до погрешни изводи поради смесване между *източните хуни* алтайски народ, северен съсед на Китай (кит. хун-ну), битувал в Централна Азия през първото хилядолетие преди новата ера и разгромен от китайците в края на първия век от новата ера, и *западните хуни*, формирали се

като нов народ от останките на така наречените северни хуни и угорски племена. Неслучайно съветската наука обозначава едните с името хунны, а другите нарича гунны<sup>[33]</sup>. Между едните и другите съществуват съществени различия както от етническа, така и от културно-историческа гледна точка.

Старите, източните хуни, са също номадски народ, но със сравнително висока култура<sup>[34]</sup>. Тяхно достойние стават доста от културните завоевания на древен Китай. Сродни на монголските и манджуро-тунгузките племена, старите хуни вземат твърде живо участие в историческия живот на Централна Азия през първото хилядолетие преди новата ера и по едно време Ханската империя е техен васал, докато накрая са разгромени от китайците, разделени на южни и северни. Южните са асимилирани постепенно от Китай, а северните са разгромени от сянбинците (тунгузите) и изтласкани на запад в района между Западносибирската равнина, Джунгария, Алтай, Тянь-Шан и Аралско море, в Туран, оная етнографска област, дето от смесицата на останките на разгромения някога могъщ хунски етнос и битоващите из околните райони алтайски, угорски и ираноезични племена започват да се формират туранските или тюркските в широкия смисъл на думата племена: западните хуни от смесицата с угорски племена, прабългарите с алани, тюркюти (или тюрки в тесен смисъл на думата), уйгури, авари, хазари, киргизи и татари<sup>[35]</sup>. Очевидно знак на равенство между източните и западните хуни в никакъв случай не може да бъде поставен. Под влияние на изменилите се исторически условия и на метисизацията западните хуни оварваряват. Променя се не само външният им вид, но и психиката им. Като разказва старинната легенда за произхода на западните хуни от прокудени в пустинни места магьосници и нечисти духове, Йорданес става изразител на дълбоката промяна, настъпила в останките от старите, източните хуни след смесването им с угорски племена и превръщането им в нов народ, с който прабългарите имат сродство само по език.

Без да ориентира проблема върху тази широка етническа основа, като изхожда главно от анализа на прабългарския език, тюркската хипотеза от своя страна приема, че прабългарите са тюрки и че се намират в кръвна връзка единствено със старите тюрки<sup>[36]</sup> в тесен смисъл на думата, наричани в последно време не без основание от някои автори *тюркюти*. И този възглед не може да бъде признат за

правилен, понеже и старите тюрки, като хуните, прабългарите, (самоназвание *българар* или *бургарар*), аварите, хазарите и уйгурите произлизат от смесицата между останките от източните хуни, установили се в етнографската област Туран, с битувачи там разнообразни угро-фински, индоевропейски и монголоидни племена, за да образуват нови тюркоезични формации.

След като се обособяват като самостоятелен етнос, старите тюрки или тюркютите (самоназвание *Дулга*, кит. *Ту-кюе*) се оттеглят в подножието на Алтай, попадат в зависимост отначало на сянбинците (тунгузите), сетне на жужаните (прадедите на аварите), за да започнат самостоятелен исторически живот едва към средата на VI век. И с тях прабългарите са в езиково родство, но нямат нищо общо до края на VI век, когато част от тях (прабългарското племе *утигури*) попада временно в зависимост от Западния тюркютски каганат. Тюркютите се формират окончателно като народ едва в началото на V век, когато прабългарите са напуснали вече Средна Азия. Етническото различие между прабългари и тюркюти особено ясно е изразено в религиозния култ. Върховно божество на тюркютите е Бодин-инли, на прабългарите — Тангра. У тюркютите съществува култ към слънцето, у прабългарите към небето. Докато религиозната концепция на прабългарите има строен характер и е тясно свързана с общественото им устройство, у тюркютите тя се отличава с еkleктизъм.

Очевидно прабългарите са самостоятелен тюркоезичен народ, формирал се около средата на II век от новата ера в Средна Азия от смесението на останки от източния хунски етнос (хун-ну) и сарматски племена, най-вероятно алани, битувачи по онова време в степите между Каспийско море и езерото Балхаш. Най-старата родина на прабългарите лежи в обширната етнографска област Туран (днес Източен Казахстан). В оная далечна епоха враждата между Туран и Иран, като изразители на две култури, още не е избухнала. Ираноезични племена проникват на север до Алтай и Западносибирската равнина, а тюркски народи в широкия смисъл на думата — далече на юг. Трудно е, ако не съвсем невъзможно, да бъде създадена точна представа за кръстосващите се в началото на новата ера из този край народи и племена. Взаимоотношенията между тях са твърде сложни и съчетанията странни. През оная епоха там се извършват дълбоки етнически преобразования и се открива нова



страница в живота на алтайските народи, взели живо участие в историята както на Азия, така и на Европа през следващите векове.

Средноазиатският произход, на прабългарския етнос се отстоява от едни от най-авторитетните съветски изтоковеди: Л. Н. Гумилов, М. И. Артамонов, С. Г. Кляшторний, В. Ф. Генинг, Н. Я. Мерперт и други. Той се поддържа и от българските историци, езиковеди и археолози: Васил Златарски, Иван Шишманов, Стефан Младенов, Никола Станев, Веселин Бешевлиев, Иван Манолов, Станчо Ваклинов, Петър Миятев и други<sup>[37]</sup>. Произходът на прабългарите от този край и родството им с тюркоезичните (в по-далечна връзка не само с алтайските, но и с урало-алтайските) народи е въвн от съмнение. За средноазиатския произход на прабългарите се съди не само по езика, но и по данни на археологията и антропологията. Съвкупно преценени и синтезирани на широка основа, тези данни, характеризират прабългарите като тюркоезичен народ, възникнал от смешението на монголоидни (останки от източните хуни) и индоевропейски (сармати) етнически наслоения.

За изясняването на етническата принадлежност на прабългарите като смесица от монголоиден и индоевропейски тип, като своеобразен турански народ допринасят не малко и наблюденията върху разкритите през шестдесетте години на текущия век прабългарски гробници в Нови пазар (България, 1951), около град Куйбишев (Большие Тарханы) и село Кайбела (Уляновска област, СССР, 1953)<sup>[38]</sup>.

Така изяснен, етногенезисът на прабългарите прави безпредметни всякакви спорове относно основните особености на техния език. Подобно на езика на всички родствени им народности и езикът на прабългарите, на българите-туранци, спада към алтайската група на урало-алтайските езици. Тази група обхваща тюркските, монголските и манджуро-тунгузките езици.

Изучаването на прабългарския език е затруднено не само поради оскъдността на изворите, но и поради обстоятелството, че понеже прабългарите не са разработили своя графична система, принудени са били да си служат с чужди графични системи, а чуждата графика несъмнено не е могла да предаде правилно особеностите на тяхната реч. Най-старите прабългарски писмени паметници, изглежда, са били съставени през VI век, след като прабългарите туранци здраво засядат в Приазовието. Докато се намират в туранската си прародина, подобно

на родствените им народи прабългарите още нямат писменост. Но и създадените в Приазовието писмени паметници с издълбани върху камък слова не са дошли до нас. Унищожено е и създаденото по-късно.

Изворите за изучаване на прабългарския език<sup>[39]</sup> са необикновено оскъдни. Между тях на първо място следва да бъдат поставени: „Именникът на българските ханове“, прабългарските каменни надписи<sup>[40]</sup> и надписите върху някои съдове от златното Нагисентмиклошко съкровище, открито през 1799 година в унгарското село Наги-Сент-Миклош<sup>[41]</sup>. Наред с помощта на тези оскъдни извори за разкриването на прабългарския език допринасят и сравнителните проучвания на сродните му езици начело с езика на орхонските и енисейските тюркюти, отличаващ се с богата писменост<sup>[42]</sup>. При все това не може да се каже, че в тази област са отбелязани значителни успехи. Трудностите се дължат, от една страна, на оскъдността на извори, и от друга, на липсата на опитни специалисти, познавачи освен на алтайските езици в широк спектър, но и на старите езици от иранската група, понеже езикът на прабългарите съдържа елементи както от едните, така и от другите<sup>[43]</sup>.

Много прабългарски думи под иранско влияние са се променили и в писмените паметници от по-късно време са изразени в нова форма. Такъв е например случаят с Кубрат, основателя на Велика България в Поволжието. Прабългарското *Курт* отначало се превръща в *Кураг*, за да бъде предадено от византийските хронисти като *Куврат* и по-късно да бъде побългарено *Кубрат*.

Установени са досега около осемдесет думи от несъмнен прабългарски произход. Почти всички те са от категорията на съществителните имена (собствени и нарицателни) и на числителните. Не е установен със сигурност нито един глагол от прабългарски произход. Към собствените прабългарски имена спадат: *Аспарух* (Исперих или Ешберях), *Алогобатур*, *Алцек*, *Баян*, *Богорис* (разночетение Гоборис, пославянчено Борис), *Бузан*, *Винех*, *Гостун*, *Диценг*, *Дукум*, *Енработа*, *Заберган*, *Звиница*, *Исбул*, *Кардам*, *Кормисош*, *Кубер*, *Курт*, *Маламир*, *Окорсис*, *Омуртаг* (разночетение Муртагон), *Онегабон*, *Органа*, *Осливна*, *Осун*, *Паган*, *Расате*, *Сабин*, *Сандилх*, *Север*, *Телец*, *Тервел* (Тербел), *Токту*, *Умор*, *Хиниалон*, *Цок*. Върховно божество *Тангра* (разночетение Тенгри с първоначален смисъл небе). Самоназвание: *булгар* или *бургар* (мн. ч. *бургарар*).

Титли: хан (по-правилно кхан), ханартикин<sup>[44]</sup> (престолонаследник), кавхан, тархан, булиатархан, текин, боритархан, оглутархан, зератархан, колобър, копан, боил, багаин, багатур, ичургубоил (послав. чъргубиля), икбоил, чигот (дворцов стражник). Племена: оногури (по-старо оногундури), котраги (котригури, кутригури, кутургури), утигури (утургури), сарагури (шарагури). Съществителни: сомор (мишка), шегор (сигор, вол), вер (вълк), дваниш (заек), тох (кокошка), етх (куче), дилом (змия), докс (свиня), текучитем (овен), бисер, бѣбрѣк, белег, пашеног (осм. тур. успоредица баджанак), чертог (осм. тур. успоредица чардак), тояга (осм. тур. успоредица даяк), чепак (осм. тур. успоредица чепкен), сан, кърчаг, шаран, кап (капище), кумир. От прабългарски произход, изглежда, са и думите: баца (осм. тур. успоредица баш — глава), къца (осм. тур. къшла), корем, буля, бати, калпак и сукман, Числителни: алем (първи), вечем (трети), тутом (четвърти), бехти (пети), алтом (шести), ехтем (осми), твирем (девети), верениалем (единадесети); юбиги — велик. Окончанието чии в някои славянобългарски думи (шаръчии — художник, кънигачии — книжовник, сокачии — готвач), утвърдили се в книжовния език през IX век, е също от прабългарски произход (сравни осм. тур. джия, чия, в окончанието на някои думи).

Прабългарският език лежи в основата на чувашкия език тюркски език в широкия смисъл на думата, но при формирането на чувашкия живо участие вземат и ред други езици, като се започне с татарски и фински диалекти и се завърши с арабски и руски, затова успоредяването между прабългарски и чувашки невинаги може да даде положителни резултати. Това е още по-рисковано при успоредяването на съвременния чувашки език и прабългарски, понеже новочувашкият като всеки език през вековното си развитие е претърпял значителни лексикални, морфологични и синтактически промени.

Ако названията на някои народи могат да бъдат изтълкувани, за да им бъде предадено какво-годе смислово значение, това едва ли е възможно при народностното име на прабългарите<sup>[45]</sup>. Досегашните опити да бъде изтълкувано смисловото значение на думите българин, българи не са се увенчали с успех. Очевидно българин не значи нито човек от Волга (Волга вар — човек, мъж), както предполага Иван Шишманов, нито войнствен мъж (Bulgareis — от немската дума

Balger), както допуска Димитър Дечев, нито произлиза от тюркския глагол *Bulghamak* — размесвам, разбърквам, както мисли Вацлав Томашек, и може би като имената на повечето народи няма определен смисъл.

По какъв начин, къде и кога това име се е формирало, може би завинаги ще остане тайна, защото то се предава от уста на уста, векове преди прабългарите да започнат да оставят, макар и с помощта на заимствувана от други народи графична система, писмени свидетелства за себе си. Затова едва ли някога ще бъде узната първичната форма на това име, а без нейна помощ първоначалният смисъл, вложен в него, не може да бъде разкрит. Опитът на Н. Я. Мар да установи първоначалната форма на името посредством така наречената от него *палеолингвистика* и по този начин да хвърли светлина върху етногенезиса на прабългарите не дава никакъв резултат.

В Анонимния хронограф от 354 година под гръцко влияние прабългарите са наречени *Vulgares*. Магнус Енодий в началото на VI век ги нарича *Vulgares*, Захарий Ритор около средата на същия век — *бургаре, народ езически и варварски*. Комес Марцелин, Фредегарий и Павел Дякон, писатели от латинската книжовна традиция, ги назовават също *Vulgares*, но почти всички византийски хронисти *вulgari* (

οἱ βούλγαροι). Имаме ред основания да

предполагаме, че самоназванието на прабългарите първоначално е било *бургарар*<sup>[46]</sup> и че по-късно поради така наречения ротацизъм-ламбдакизм то се е превърнало в *булгарар*, като постепенно у различните народи получава различно звучене, а в старобългарски след редуцирането на коренното у в тъмен вокал сричката *бъл* е метатезирала

в блъ ( **АЗЫКЪ БЛЪГАРСКЪ** наред с **АЗЫКЪ СЛОВѢНСКЪ** ).

Колкото и да е неясен с най-старите си свидетелства, все пак „Именникът на българските ханове“ хвърля, макар и смътна светлина върху онова далечно време, когато прабългарският етнос започва да се обособява сред многобройните тюркоезични племена, появили се в



резултат на смешението между останките от разбитите и прогонените от Централна Азия източни хуни с битуващите между Западносибирската низина, Джунгария, планинската система Алтай и Тян-Шан, Аралско и Каспийско море алтайски, угро-фински и ираноезични племена.

Около средата на II век от новата ера според данните на „Именника на българските ханове“ започва най-старият почти легендарен период от българската история, периодът „Авитохол“, наречен така по името на легендарния хан Авитохол от рода Дуло, „живял“ триста лунни години, равняващи се на 291 слънчеви<sup>[47]</sup>. Все според данните на „Именника“ периодът „Авитохол“ приключва в 436 година, когато започва вторият легендарен период от българската история, свързан също така с името на също такъв митологически хан от рода Дуло, наречен Ирник, „живял“ сто и петдесет години (146 слънчеви) и наследен през 582 година от наместника Гостун от рода Ерми.

При преживените сътресения в първоначалния път на прабългарите пропадат безследно всички исторически свидетелства. Нито Авитохол, нито Ирник са съществували някога, запазил се е само смътен спомен за онова далечно време, когато прабългарите се обособяват като самостоятелен етнос, а също така и за двата преломни момента в отколешното им битие. Тези два момента са ясно очертани в „Именника“. Те изразяват предисторията на прабългарите до утвърждаването на династията Дуло, от която произхожда Кубрат, но за да бъде увековечена тази династия, необходимо било нейният основоположник да изведе корените на рода си из някоя древна, митическа личност. Библейската история с Аврам, който ражда Исак, и с Исак, който ражда Яков и така до десето коляно, докато се утвърждава Израил като богоизбран народ, тук се повтаря в по-ограничени размери, но очевидно със същата цел. Очевидно е защо и Авитохол, и Ирник са свързани все с рода Дуло. В сянката, разпростряна от тези две енигматични личности, загубват образи и имена действителните вождове, властвували над прабългарите от средата на II до осемдесетте години на VI век.

Най-старите исторически свидетелства<sup>[48]</sup>, в които е упоменато народността име на прабългарите (Bulgares,

οἱ Βούλγαροι), са от осемдесетте години на V

век (Павел Дякон, Зигеберт, Йоан Антиохийски). Това дава основание на някои изследвачи да твърдят, като се основават на старата максима „Няма ли документи, няма история“, че прабългарският етнос се изявява едва към края на V век и че се е формирал няколко десетилетия преди това тъкмо там, дето историческите свидетелства документират първите му прояви — степите, северно от Кавказ.

И според нас прабългарите се заселват в степите, северно от Кавказ, около първите десетилетия на V век, след като се изселват от туранската си прародина към края на IV столетие, но като народ не е възможно да се зародят сред ираноезичните племена, битуващи в Кавказ. Липсват каквито и да било етнически предпоставки за това. Обособяването им там като народ тюркоезичен, номадски, с подчертана степно-пастирска култура не е възможно.

Но ако прабългарите се обособяват като етнос в Тура около средата на II век от новата ера, по време, когато там се извършват дълбоки етнически промени, би следвало да се отговори и на въпроса в кой район на тази огромна територия те начеват смътния си исторически път. Според някои този район е горното течение на река Иртиш, но като се има пред вид неговият мочурлив характер, това едва ли е възможно — този район не е пригоден за степно пастирство и за конни набези. По съвсем други съображения трябва да бъдат отхвърлени предположенията, че люлка на прабългарския етнос е или Минусинската долина в гънките на Алтай, или Ферганската в югозападното подножие на Тян-Шан. И двете долини открай време са вървища на народи и нито в една от тях крехкото стъбло на прабългарския етнос не би могло да укрепне под напора на многобройните племена, насочващи се през тях към степите на Средна Азия.

Имаме всичкото основание да допуснем, че прабългарите се формират като тюркоезичен в широк смисъл на думата народ в степите югозападно от планинската система Алтай около езерото Балхаш. Това се потвърждава преди всичко от степния характер на тяхната култура. Този район е предпочетен от тях, освен поради изобилието на паша и наличието на достатъчен дивеч и рибен улов, но и на сладка вода, тъй необходима за отглеждането на табуните коне и на стадата от едър

рогат добитък и от овце. Изгори ли тревата по време на летните засухи, те отвеждат добитъка в планинските пасища по Алтай и Тянь-Шан.

Основателността на това предположение се потвърждава и от друго обстоятелство. От древни времена този район е известен като просовъден, а наред с месото от край време прабългарите използват като храна и просото. Дивото саморасло просо като храна за хората и дивият овес като кърма за добитъка, изобилно растящи в този район, по време на размирните времена в края на I и началото на II век от новата ера навярно привличат, освен част от източните хуни и някое аланско племе и съвместно с други благоприятни причини допринасят за обединяването им в нов самостоятелен народ.

Обилните води на езерото Балхаш дават възможност на прабългарите да култивират лен. Под влияние на аланския елемент формирацията се нов етнос бързо усвоява редица занаяти. Между тях особено значение за културното развитие на прабългарите в туранската им прародина имат: ковачество, кожарство, грънчарство, сарачество и тъкачество. Под влияние на хуните съюзените алани от своя страна доусъвършенствуват скотовъдството, бойното и ловното изкуство.

Утвърждаването на прабългарите като самостоятелен етнос след преливането между двата етнически компонента продължава през III и IV век. Едва ли някога в тъмните дипли на този сложен и мъчителен процес ще проникнат сноп лъчи, за да изпълнят с някакво, макар и смътно, съдържание неговите страници. Не само този район, но и цялата огромна област гъмжи от налитащи от всички страни номади. Съюзници довчера, съседите започват ожесточена война без предизвестие при най-малкия спор за пасище или извор, изстребват се взаимно, за да се помирят скоро и да насочат общите си усилия към новопоявилния се неприятел. В това тъмно безвремие, освен че укрепват като самостоятелен народ, прабългарите утвърждават и високите си бойни качества.

Около 370 година западните хуни, хуните в традиционен смисъл на думата, създали се също като самостоятелен народ в тази област, разгромяват съсредоточените в прикаспийските степи алани и се устремяват на запад. След като през 375 година разгромяват вестготите, западните хуни (рус. гунны) преминават в Европа. Придвижването на хуните на запад засилва онова огромно по обхват

раздвижване на народи, започнало към края на IV век и станало известно под името „Велико преселение на народите“<sup>[49]</sup>.

Основна причина на този необикновен етнически взрив е усиленият процес на разложение на родообщинния строй. Този процес е съпроводен със създаването на големи племенни обединения, с разрастването на властта на племенните вождове и с образуването на класово общество. Върху раздвижването навярно оказват влияние и причини от друг характер, като природни бедствия на широк периметър, огромни по размери епидемии и настъпили резки климатически промени. Хунската експанзия предизвиква големи сътресения не само в Средна Азия, в причерноморските и каспийските стени, в Задкавказието, но дори и в Средна Европа. Хуните се устремяват на запад, тюркютите на североизток, прабългарите на югозапад, но областта не остава празна. От изток налитат жужани и уйгури. Подготвено от икономически причини, раздвижването е ускорено от налитащи от изток номади. Под техен натиск, освен хуните, тюркютите и хазарите са изтласкани от обиталищата си около езерото Балхаш и прабългарите.

В хрониката на Михаил Сирийски намира отражение смътно свидетелство за изселването на прабългарите от туранската им родина в Средна Азия. Вън от всяко съмнение, думите на хрониста са отзвук от старо свидетелство, изчезнало без вест. „В това време — разказва Михаил Сирийеки — потеглиха трима братя от Вътрешна Скития<sup>[50]</sup> и като поведоха със себе си тридесет хиляди скити, направиха път от шестдесет дни отвъд планината Имай<sup>[51]</sup>. Те пътуваха зимно време, за да намерят вода, и стигнаха до река Танаис, която се изтича от езерото Меотида и се влива в Понтийско море<sup>[52]</sup>...“

Устремили се с главните си сили на запад към сърцето на Европа, дето ги привлича смътният слух за колосални богатства, хуните насочват част от пълчищата си през Задкавказието в Сирия, Месопотамия и Кападокия по времето, когато Римската империя се разпада на две: Западна със столица Рим и Източна, или Византия, с престолнина Константинопол. През 408 година хуните нахлуват във Византия през Истър, а през 420 се установяват в Панония, дето за около три десетилетия се намира политическият им център.

Никой с положителност не може да каже къде са били прабългарите през последните две десетилетия на IV и първите две на

V век, но в началото на V столетие те вече са се установили в Приазовския край, след като преминават край Кавказкия хребет. Съхранилият се смътен спомен за временното пребиваване на прабългарите сред кавказките народи намира отглас в „Арменска история“, съставена през V век от Мовсес Хоренаци. Като се основава на сведения, почерпени от „Начална история на Армения“, съставена в края на IV век от сирийския летописец Мар Аббас Катина, Хоренаци съобщава, че равнината северно от Армения в местността Горен Басан някога била обитавана от преселници вхндур-булгар начело с техния вожд Вунд, затова по-късно била наречена Вананд. Това според Хоренаци било по времето на арменския цар Аршак I. „В негови дни — продължава хронистът — станали големи размирици във веригата на огромната кавказка планина, в земята на българите, от които много, след като се отделили, дошли в нашата земя и задълго се поселили на юг от Кох в плодородни и хлебородни области.“

Събитията, за които става дума, несъмнено са станали не по времето на Аршак I, който царува в средата на II век пр. н. е., а по времето на Аршак III. От разказа на Мовсес Хоренаци може да се извади заключение за две исторически събития: първо, за придвижването на прабългарите от юг на север, от което следва, че след като напускат туранската си прародина, те заобикалят Каспийско море и през Дервент<sup>[53]</sup> се насочват към задкавказките степи и второ — за стълкновения с налитаци от север хуни, устремили се през Кавказ към Сирия, Месопотамия и Кападокия.

Тези две събития и хронологически схождат с движението както на хуните, така и на прабългарите. Възможно е при това част от прабългарите да се откъсват от основната маса и да се заселват около езерото Ван в Южна Армения, но мнозинството продължава пътя си на север, за да се установи за повече от два века в степите северно от Кавказ край Меотида. Това се потвърждава и от Арменската география, съставена през VII век от Ананий Ширакази и неоснователно приписвана на Мовсес Хоренаци<sup>[54]</sup>. Този извор потвърждава, че отвъд Кавказ в степите край Меотида обитават прабългари (булгар), обособени в четири племена: *купи-булгар*, *дучи-булгар*, *огхондор-блкар* и *чдар-балкар*. Очевидно това сведение се отнася до по-късен исторически момент, до времето, когато прабългарите вече са



заседнали в степите край Меотида, до времето, когато процъфтява Кубратова Велика България.

Прехвърлянето на прабългарите през Кавказките планини, спущането им в равнините северно от Кавказ и настаняването им покрай Меотида в обширните степи между реките Куфис, Танаис и Бористен<sup>[55]</sup> се извършва през първите няколко десетилетия на V век, когато привършва и легендарният период „Авитохол“ от българската история. Тогава приключва и нейната най-стара епоха, онова смътно време, през което прабългарите се създават като народ в дълбините на Средна Азия и след низ тежки изпитания, закалили волята си за живот, напускат туранската си прародина и се установяват в Приазовието, за да преутвърдят не само името, но и народностните си добродетели.

---

[1] Върху образуването на българската народност виж: Димитър Ангелов. *Образуване на българската народност*. София, 1971 и посочената там литература; Васил Златарски. *Образуване на българската народност* — Българска историческа библиотека, год. I, кн. I. София, 1928. — Б.авт. ↑

[2] Докато Васил Златарски приема, че в етногенетичния процес участвуват *славяно-анти*, Димитър Ангелов е на мнение, че в него участвуват *славини* с примес от *анти*. Авторът е на мнение, че в него участвуват предимно *анти* с примес на малко *славини*. Доводи за това се черпят от морфологическите особености на старобългарския език. — Б.авт. ↑

[3] В изложението се има пред вид образуването на единна българска народност от сливането между *българи-туранци*, *славяно-анти* и *славянизирани траки* между VII и X век. Върху етническия състав на българския народ през следващите векове влияние упражняват и други народи (кумани, печенег, татари, илири, гърци), но това влияние не е значително. — Б.авт. ↑

[4] Интерес към произхода на прабългарите е изразен за пръв път в научната литература в капиталното съчинение на кардинал Цезар Барониус (1538–1607) „*Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198*“. Roma, 1588–1607. — Б.авт. ↑

[5] Върху прабългарското изворознание виж следните две съвсем недостатъчни и непълни изследвания: Александър Бурмов. *Исторически вести за прабългарите до края на VI в.* — Годишник на

Софийския университет, ИФФ, т. 44, 2/1948; В. Т. Сиротенко, Письменные свидетельства о булгарах IV-VII в. — Славяно-балканските изследвания. Историография и источниковедение, Москва, 1972. — Б.авт. ↑

[6] Върху Именника на българските ханове виж следната литература:

Бешевлиев, Веселин. Надпис ли е бил Именникът на българските князе — Известия на археологическия институт, кн. 24/1961.

Богданов, Иван. Именникът [текст и коментар] — сп. Отечество, кн. 2/1975.

Георгиев, Емил. Прабългарското летописание. Изследвания в чест на Марин Дринов. София, 1960.

Дуйчев, Иван. Именникът на първобългарските ханове и българската държавна традиция — сп. Векове, кн. 1/1973.

Карасик, А. Древнейшая болгарская летопись. Вопросы истории, № 5/1950.

Стоянов, Стоян. Към четенето и тълкуването на някои места от Именника на българските ханове — сп. Език и литература, кн. 1971.

Тихомиров, М. Н. Именник болгарских князей. Вестник древней истории, кн. № 3/1946.

Фехер, Геза. Именникът на първите български ханове. Годишник на народния археологически музей, кн. 4/1926.

Haussig, H. W. Die protobulgarische Furstenliste — Die Hunnen in Osteuropa от Fr. Altheim und H. W. Haussig. Baden/Baden, 1958.

Marquart, J. Die altbulgarischen Ausdriicke in der Inschrift von Catalar und der altbulgarischen Furstenliste. Известия русского археологического института в Константинополе, т. 15/1911.

Nichols, B. Die Furstenliste der Protobulgaren — Byzantino-bulgarica, t. 2/1966.

Pritsak, Omelian. Die bulgarische Furstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955. — Б.авт. ↑

[7] Върху прабългарските каменни надписи виж:

Бешевлиев, Веселин. Първобългарски надписи. Българска историческа библиотека, год. V, кн. 2/1932.

Бешевлиев, Веселин. Първобългарски надписи. Годишник на Софийския университет, ИФФ, т. 31/1935.

Бешевлиев, Веселин. Първобългарски надписи. Добавки и справки. Годишник на Софийския университет, ИФФ, т. 32/1936.

Бешевлиев, Веселин. Първобългарски и късни гръцки и латински надписи — сп. Археология, кн. 1/1975.

Besevliev, Vesselin. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963.

Besevliev, Vesselin. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964. — Б.авт. ↑

[8] Виж Н. В. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. Москва, 1941. — Б.авт. ↑

[9] Виж Димитър Ангелов и Васил Гюзелев. Известията в арменски извори за средновековната история на България. Исторически преглед, кн. 1/1966. — Б.авт. ↑

[10] Виж „Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Ф. Х.)“. Собрал, перевел и объяснил А. Я. Гаркави, спб., 1870; Димитър Крънджалов. Ал-Масуди и неговите сведения за буржданите. Годишник на народния археологически музей, т. 7/1942; „Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 г.“. „Статьи, переводы и комментарии А. П. Ковалевского“. Харьков, 1956. — Б.авт. ↑

[11] Виж „Известия о хазарах, бургасах, булгарах, маджарах, славянах и русских Абу Али Ахмеда бен Омар ибн Даста“ — Д. А. Хволон, спб., 1869. — Б.авт. ↑

[12] Никола Благов. Responsa Nicolai papae I ad consulta Bulgarorum. Сборник на БАН, т. 6/1916; Ivan Dujcev. Die Responsa Nicol ai I papae ad consulta Bu lgarorum als Quelle fur die bulgarische Geschichte — Festschrift des Haus-Hof-und Staatsarchivs, I. Wien, 1949. Виж и изданието на Димитър Дечев, посочено в раздел „Извори“. — Б.авт. ↑

[13] Библиографски сведения за упоменатите извори относно произхода и историята на прабългарите виж в раздела „Извори“ в края на книгата. — Б.авт. ↑

[14] Основание за това някои романтично настроени умове вадят от упоменатото в летописа на младата китайска династия Хан (25–220) Хеу-Хан-шу, съставен през V век от Фан, племе Пу-лей. Там се казва, че това племе обитава около средата на II век на запад от Тянь-Шан в долината Шууй, състои се от 800 семейства, живее в юрти й води номадско съществуване. Притежава волове, коне, камили и овце, умее

да прави лъкове със стрели. Текст у Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. II. Москва, 1951. У Де Гроот това племе е онасловено По-ли. Видно е обаче от контекста на летописа, че се касае до племе от китайски, а не от хунски тюркоезичен произход. — Б.авт. ↑

[15] Виж:

Documents historiques sur les Tou-Kioue (Turcs), traduits de chinois par St. Julien. Paris, 1877.

Franke. Beitrage aus chinesischen Quellen zur Kenntniss der Turkvolker und Sky then Zentralasiens. Berlin, 1904.

E. Chavannes. Documents sur les Toukiue (Turks) occidentaux. Сборник трудов Орхонской экспедиции, т. VI, спб., 1903.

J. J. M. De Groot. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens, I-II. I. Die Hunnen der vorchristlichen Zeit... Berlin, 1921.

II. Die westliche Chinas in der vorchristlichen Zeit... Herausgegeben von O. Franke. Berlin, 1926.

Friedrich Hirth. Sinologische Beitrage zur Geschichte der Turkvolker. Известия импер. Академии наук, т. 13 № 2/1900.

Liu-Mau-Tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Turken (Tu-kue), I-II. Wiesbaden, 1958.

Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, I-III, Москва, 1950–1953. — Б.авт. ↑

[16] Никита Яковлевич Бичурин (1777–1853). Духовно име *Иакинф*. Виж Н. Т. Федоренко. Иакинф Бичурин, основатель русского китаеведения. Известия Академии наук СССР, серия литературы и языка, т. 33, № 4/1974. — Б.авт. ↑

[17] тоест тюрки. — Б.авт. ↑

[18] Върху произхода на прабългарите и проблематиката, свързана с тях, виж следната литература:

Богданов, Иван. Прабългарите — световен научен проблем, сп. Отечество, кн. 2/1975.

Бурмов, Александър. Към въпроса за произхода на прабългарите. Известия на българското историческо дружество, кн. 22–24/1948.

Выжарова, Ж. Н. О происхождении болгарских пахотных срудий (К вопросу об этногенезисе болгарского народа). Москва, 1956.

Державин Н. С. Происхождение болгарского народа и образование первого болгарского государства на Балканском

полуострове. Советская етнография, №1/1946.

Дринов, Марин. Поглед върху произхождението на българския народ и началото на българската държава. Пловдив, 1869.

Иловайский, Д. И. О славянском происхождении дунайских болгар. Москва, 1874.

Иловайский, Д. И. Вторая дополнительная полемика по вопросам варяго-русскому и болгаро-гуннекему. Москва, 1902.

Кристанов, Цветан. Към въпроса за етногенезиса на българския народ, сп. Исторически преглед, кн. 3/1966.

Крънджалов, Димитър. Хуни ли сме ние, българите? Сп. Училищен преглед, кн. 5–10/1944.

Кръстевич, Гаврил. История българска, т. I. Цариград, 1869. Стр. 4–99: История българска под имя уннов.

Манолов, Иван. Урало-алтайският произход на старите българи, сп. Общ подем, кн. 12/1917.

Миятев, Петър. Произход и родина на тюрко-българите, сп. Векове, кн. 3/1931.

Младенов, Стефан. Положението на Аспаруховите българи в реда на тюркския клон от арио-алтайските народи. Българска историческа библиотека, год. I, кн. 1/1928.

Подробни и нови издирвания по стара българска история според знаменития французки историк Lebeau от французката академия. Събрал и превел д-р Хр. Т. Стамболски. София, 1914. Стр. 13–31: Произхода и появата на българите в историята.

Покровски, С. И. В дирите на тюрко-българското минало. Българска историческа библиотека, год. IV, кн. 1/1932.

Сиротенко, В. Т. Основные теории происхождения древних болгар и письменные источники IV — VII в. Ученые записки Пермского университета, т. 20, вып. 4/1961.

Соколов, М. И. Из древней истории болгар... Спб., 1879.

Фехер, Геза. Прабългари. Произход, история, бит, култура. София, 1929.

Фехер, Геза. Хуни ли са прабългарите? Прародината на прабългарите, сп. Училищен преглед, кн. 6/1929.

Шишманов, Иван. Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името българин. Сборник за народни умотворения, кн. 16–17/1900.



Besevliev, Vesselin. Aus der geschichte des Protobulgaren — Etudes Balkaniques, t. 7/1970.

Dillon, E. J. The origin and Language of the primitive Bulgare. London, 1904.

Uvarov, Sergius. De bulgarorum utrorumque origine et sedibus antiquissimi. Dorpati Livonorum, 1853. — Б.авт. ↑

[19] Туран или Туркестан — етнографска област в Средна Азия, родина на тюркоезичните народи, намира се между Западносибирската равнина, Алтай, Тянь-Шан, Урал, Аралско и Каспийско море, оттам *турански*. Терминът е за предпочитане пред тюркски, понеже на почти всички чужди езици *turk* е равнозначно на турчин в съвременен смисъл. *Turk* е самоназвание и на съвременните турци. До двадесетте години на текущия век терминът е в широка употреба не само на Запад, но и в България, употребява се от някои български историци и по-късно (Г. Занетов, Ст. Младенов, П. Мутафчиев, Н. Станев, В. Аврамов и др.). Поради по-голямата му изразителност и точност налага се възстановяването му. — Б.авт. ↑

[20] Върху алтайските народи и езици виж следната литература:

Рамстедт, Г. И. Введение в алтайское языкознание. Москва, 1957.

Benzing, Johannes. Eiführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie. Wiesbaden, 1953.

Winkler, Heinrich. Ural-altaische Volker und Sprachen. Berlin, 1884.

Winkler, Heinrich. Die altaische Volker und Sprachenwelt. Berlin, 1921.

Върху културните наслоения в Алтай виж изследванията на С. И. Руденко: „Искусство скифов Алтая“ (Москва, 1949), „Горноалтайские находки и скифы“ (Москва, 1952), „Культура населения Горного Алтая в скифское время“ (Москва, 1953), „Искусство Алтая и Передней Азии (Середина I тысячелетия до н. е.)“. (Москва, 1931). — Б.авт. ↑

[21] Виж например:

Котлянин, В. Ний българите. Произхождението и името ни, развитието на езика ни, нравите и обичаите ни, народните ни умотворения и пр. София, 1910.

Оджаков, П. В. Началото, произхождението и славянството на българите. Историко-критическо обзрение. Русе, 1904.

Райчев, Иларион. Какъв е произходът на българския народ. София, 1942.

Самарджиев, А. Праотечество, произход и покръстване на българите, сп. Българска военна мисъл, кн. 6–7/1938.

Съсьлов, Д. Д. Пътят на България. София, 1936.

Шангов, С. С. Българска история, I-II: София, 1923.

Юруков, Данаил. Размишления върху произхода на българите. София, 1926.

Към тази категория се отнася и книгата на, Николай Станишев „Кратка история на българите. От най-стари времена до днес“ София, 1942. — Б.авт. ↑

[22] Василий Владимирович Бартолд (1833–1930). Виж „Сочинения“, т. V. Работы из истории и фалологии тюркских и монгольских народов. Москва, 1963. — Б.авт. ↑

[23] Разнообразните схващания за произхода на прабългарите до началото на XX век са изложени от Иван Шишманов в студията „Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите и пр.“ — цитирана по-горе в т. 18. — Б.авт. ↑

[24] На Ганчо Ценов принадлежат следните изследвания по този проблем: „Праотечеството и праезикът на българите...“ (София, 1907), „Българите са по-стари преселници на Тракия и Македония от славяните...“ (София, 1908), „Произходът на българите и началото на българската държава и църква“ (София, 1910), „Кроватова България и покръстването на българите“ (София, 1937), „Хуните, които основаха българската държава“ (София, 1940); „Gotenoder Bulgare. Quellenkritische Unters Uchiittg iiber die Geschichte der alten Skythen, Thrakier und Makedonier“ (Leipzig, 1915), „Geschichte der Bulgaren“ (Berlin, 1917), „Die Abstammung der Bulgaren und die Urheimat des Slaven“ (Berlin, 1930), „Geschichte der Bulgaren und Siidslaven...“ (Berlin, 1935). Въпреки положения голям труд Ганчо Ценов не стига до положителни резултати. — Б.авт. ↑

[25] Анахронизъм представлява например опитът на А. Карасик да разтълкува прабългарските думи в „Именника на българските ханове“ с помощта на угро-финските езици. Този опит не е сполучлив. Виж: „Древнейшая болгарская летопись“ в № 2/1950 на „Вопросы истории“. — Б.авт. ↑

[26] Виж Н. А. Аристов. Заметки об етническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Живая старина, год. IV, вып. 3–4, спб., 1896. — Б.авт. ↑

[27] Най-крайно, в това отношение е становището на Страшимир Лишев, изразено в студията „Прабългарите и прабългарското народностно име в Европа около началото на V век“ — Известия на института за българска история, т. 5/1954. Като изхожда от необоснованите хипотези и датировки на Александър Бурмов, авторът приема, че прабългарите влизат в хунския племенен съюз „От началото на съществуването си [следователно те са хуни] до разгрома на хуните“. Те идват в Европа с хуните, според автора, сражават се с лангобардите в началото на V век около Карпатите и едва след като хуните са разбити се установяват около Меотида. Това становище пренебрегва ред извори (и преди всичко изворите от арменски и сирийски произход) и изхожда, от неправилни датировки на събитията. — Б.авт. ↑

[28] Истър, Истрос, Данубиум, Дунавиус — река Дунав. — Б.авт. ↑

[29] Докато разноречието в изворите относно народностната принадлежност на атакуващите византийските владения номади през V и началото на VI век хвърля в съмнение някои изследвачи българи (особено характерен е примерът с Александър Бурмов), различието между *хуни* и *прабългари* е прокарано съвсем ясно във фундаменталния труд на Edouard Perroy „Le Moyen age. L'expansion de l'Orient et la naissance de la civilisation occidentale“. Paris, 1967, t. III du „Histoire generale des civilisations“. — Б.авт. ↑

[30] Ако името *Ирник* е твърде близко по звуков, състав до *Ернах*, *Авитохол* няма нищо общо с *Атила* и по никоя етимология не може да бъде изведено от него. Но и подобие на *Ирник* с *Ернах* не доказва нищо, защото като родствени в езиково отношение хуните и прабългарите са използвали, ако не напълно еднакви, поне близки по звуков състав имена. — Б.авт. ↑

[31] В § 41 на „Responsa Nicolai papae I ad consulta Bulgarorum“ и в „Chronicon“ на Регинон Прюмски се споменава за идоли, но тези късни сведения, едното от IX, а другото от XI век, едва ли се отнасят до прабългарите, а навярно до славяните. Религиозната концепция на прабългарите изключва идолопоклонството. Подобно на повечето тюркски народи и прабългарите използват амулети като предпазно средство срещу представителите на така наречената, низша демонология. От такъв характер ще е и находката, за която е реч в

статията на Рашо Рашев „Прабългарски култов паметник от Мадара“ — сп. Археология, кн. 2/1973. — Б.авт. ↑

[32] Една от съществените причини за смесването на хуни и прабългари е неправилното предаване от византийските хронисти на форманта *оно* в наименованието на прабългарското племе оногури (оногундури) като *уно* (гр. *δυννο*), произнасяно с придихание *хуно* — хуногури вм. оногури. — Б.авт. ↑

[33] Върху хуните (източни и западни) виж следната литература: Бернштам, А. Н. Очерк истории гуннов. Ленинград, 1951.

Бичурин, Н. Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древнейшие времена. I-III. Москва, 1950–1953.

Гумилев, Л. Н. Хунну. Срединная Азия в древние времена. Москва, 1960.

Гумилев, Л. Н. Некоторые вопросы истории хуннов. Вестник древней истории, № 4/1960.

Гумилев, Л. Н. Хунным в Китае. Три века войны Китая со степными народами. Москва, 1974.

Иностранцев, К. А. Хунну и гуны Ленинград, 1826.

Altheim, Franz. Attila und die Hunnen. Baden-Baden, 1951.

Altheim, Franz. Geschichte der Hunnen. I-V. Berlin, 1959–1962.

Deguignes, J. Histoire generale des hunes, des turcs, des mongols et des autres tatares occidentaux, I-IV. Paris, 1756–1758.

Grousset, Rene. L'empire des steppes. Attila, Gengis-khan, Tamerlan. Paris, 1939.

Takacs, Zoltan. Chinesisch-hungarische Kunstformen. Известия на археологическия институт, кн. 3/1925.

Thompson, E. A. A History of Attila and the Huns. Oxford, 1948.

Ши-цзи — най-важната китайска летопис за историята на източните хуни от старо време до 98 година пр.н.е. е преведена от Н. Я. Бичурин на руски и е издадена за пръв път през 1851 година. — Б.авт. ↑

[34] Виж С. Й. Руденко. Культура хуннов и Ноинулинские курганы. Москва, 1962. — Б.авт. ↑

[35] Голям научен интерес представлява схема № 1 за разположението на алтайските народи в Средна Азия в VIII век, след

като прабългарите и хуните вече са напуснали този край, приложена към ценния труд на Karl H. Menges. *The Turkic languages and peoples*. Wiesbaden, 1968. — Б.авт. ↑

[36] Върху старите тюрки виж следната литература:

Бернштам, А. Н. Социально-экономический строй Орхон-Енисейских тюрков VI-VIII веков... Москва, 1946.

Гумилев, Л. Н. Древние тюрки. Москва, 1967.

Малов, С. Е. Памятник древнетюркской письменности. Москва, 1951.

Малов, С. Е. Енисейская письменность тюрков... Москва, 1952.

Малов, С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва, 1959.

Кляшторный, С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. Москва, 1964.

Barthold, W. W. *Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*. Berlin, 1935.

Loewenthal, R. *The Turkic languages and literatures of Central Asia. A Bibliography*. Gravenhage, 1957.

Menges, Karl. *The Turkic language and peoples...* Wiesbaden, 1968.

Marquart, Joahim. *Die Chronologie der Alttiirkischen Inschriften*. Leipzig, 1898.

Moravcsik, Gyula. *Byzantinoturcica. Die byzantinischen Quellen der Türkvölker*, I. Berlin, 1958.

Radloff, W. *Die Alttiirkischen Inschriften der Mongolei*. Spb., 1894.

Thomsen, V. *Dechiffrement des inscriptions de L'Orkhan et de l'Jeniceï*. Copenhagen, 1894.

Виж и И. В. Стеблева. *Поэзия тюрков VI-VIII веков*. Москва, 1965.

Баскаков, Н. А. *Введение в изучение тюркских языков...* Москва, 1969.

Баскаков, Н. А. *Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков*. Москва, 1975.

Дмитриев, Н. К. *Строй тюркских языков*. Москва, 1962.

Benzing, J. *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und Türkolgie*. Wiesbaden, 1953.

Gabain, A. von. *Altürkische Grammatik*. Leipzig, 1950. — Б.авт. ↑



[37] Тезата, че най-старата родина на прабългарите се е намирала северно от Кавказ, се отстоява от Петър Мутафчиев, Александър Бурмов, Димитър Ангелов, В. Т. Сиротенко и Цветан Кристанов. — Б.авт. ↑

[38] Виж Станчо Станчев и Стефан Иванов. Некрополът до Нови Пазар. София, 1958; А. П. Смирнов и Я. Н. Мерперт. Из далекото прошло на народовете Средного Поволжья. По следа на древни култури. От Волги до Тихого океана. Москва, 1954; В. Ф. Генинг и А. Х. Халиков. Ранни българи на Волге (Больша тарханский могиленик) Москва, 1964. — Б.авт. ↑

[39] Върху прабългарския език виж, следната литература:

Боев, Емил. За предтурското тюркско влияние в българския език, сп. Български език, кн. 1/1965.

Боев, Емил. За българско-тюркските езикови връзки. Известия на института за български език, кн. 16/1968.

Дуйчев, Иван. Върху някои български имена и думи у византийските автори. Езикови изследвания в чест на академик Ст. Младенов. София, 1957.

Дуриданов, Иван. Стари тюркски заемки в българския език. Изследвания в чест на Марин Дринов. София, 1962.

Манолов, Иван. Аспаруховско-български следи в езика ни. София, 1923.

Младенов, Стефан. Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите българи в новобългарската реч. Годишник на Софийския университет, ИФФ, т. 17/1921.

Фехер, Геза. Остатъци от езика на дунавските българи. Известия на археологическия институт, кн. 5/1929.

Фехер, Геза. Езикът на прабългарите, сп. Училищен преглед, кн. 9/1929.

Benzing, J. Die hunnische, donaubulgarische und wclgbulgarische. Philologiae tiircicae Fundamenta, I. Wiesbaden, 1959.

Mladenov, St. Vestiges de la langue des protobulgares touraniens en bulgare modern. Revue des etudes slaves, t. 1, fasc. 1–2/1921.

Pritsak, O. Die bulgarische Fiirstenliste und die Sprache der protobulgaren. Wiesbaden, 1955. — Б.авт. ↑

[40] Литература върху „Именника на българските ханове“ и прабългарските каменни надписи виж в т. 6 и 7 по-горе. — Б.авт. ↑

[41] Върху прабългарското златно Нагисентмиклошко съкровище виж следната литература:

Димитров, Димитър. Днешното състояние на въпроса за прабългарския произход на златното съкровище от Наги Сент Миклош. Известия на историческото дружество, кн. 22–24/1948.

Младенов, Стефан. Надписите на старобългарското съкровище от Nagy-Szent-Miklos. Годишник на народния археологически музей, кн. 4/1926.

Младенов, Стефан. Първобългарско, а не печенежко е т.нар. Атилово съкровище. Годишник на Софийския университет, ИФФ, т. 31/1935.

Mavrodinov, N. Le tresor protobulgare de Nagy-Szent-Miklos. Budapest, 1943.

Nemeth, G. Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos. Budapest, 1932.

Thomsen, Vilhelm. Une inscription de trouvaille d'or Nagy-Szent-Miklos. Detkge Danske videnskabernes Selskab Historisk-Filologiske Meddelelster, II. Kobenhavn, 1917. — Б.авт. ↑

[42] Виж посочената в т. 36 по-горе литература по този предмет. — Б.авт. ↑

[43] Виж Веселин Бешевлиев. Ирански елементи у първобългарите. Антично общество. Труды конференции по изучению проблем античности. Москва, 1967; K. H. Menges. Altaic E. Elements in the Protobulgarian Inscriptions. Byzantion No 21/1951. — Б.авт. ↑

[44] Възприеме ли се формата *хан* вм. *кхан* или *кан* и произведените от нея имена като *канартикин*, *кавкан*, *таркан* следва да се пишат с *х* вместо с *к*. — Б.авт. ↑

[45] Виж освен студията на Иван Шишманов, посочена в т. 18 по-горе, следната литература относно българското народностно име:

Дечев, Димитър. Източногерманският произход на българското народностно име. Годишник на Софийския университет, ИФФ, т. 22/1926.

Лишев, Страшимир. Прабългарите и прабългарското народностно име в Европа около началото на V век. Известия на института за българска история, т. 5/1954.

Младенов, Стефан. Името българин. Преглед и критика на досегашните опити за обяснението му, сп. Българска мисъл, кн. 3/1927. — Б.авт. ↑

[46] Това предположение се основава на следните свидетелства:

а) названието на българите — **Βουργαρ** — у сирийския хронист Захарий Ритор; б) у арабския астроном Алферган и земята на българите е наречена „земя на бурджаните“; арабският пътешественик Ибн Фадлан нарича българите *бурджани*, а арабският историк Ат-Табари — *буджар*; в) формата *бургар* е използвана и във втория от така наречените Наръшки надписи — виж Йордан Иванов. Цар Симеонови стълбове при Солун от 904 година. Български старини от Македония. София, БАН, 1931 и цитираната там литература; г) в портулан (старинна морска карта) на Черно море от 1552 година България е означена с името *Burgaria* — виж Большая советская энциклопедия, т. 34 (Москва, 1955) и д) в сребърната чаша на великия жупан Сибин от втората половина на IX век името на България е предадено във форма *Бургария* — виж Тотю Тотев. Сребърна чаша с надпис от Преслав-Известия на археологическия институт, кн. 27/1964. Виж А. Самойлович. Турунтудун (Еще пример турко-булгарского ротацизма). Сборник Музея антропологии и этнографии, т. 5, вып. 4/1918. — Б.авт. ↑

[47] Хронологическият анализ на „Именника на българските ханове“ показва, че всички посочени в него години са лунни. Сто лунни години са равни на деветдесет и седем слънчеви, понеже една лунна година има 354 дни или с 11 дни по-малко от слънчевата година. — Б.авт. ↑

[48] Върху най-стария период от българската история виж следната литература:

Златарски, Васил. Нови известия за най-древния период на българската история. Сборник за народни умотворения, кн. 9/1894.

Златарски, Васил. Известieto на Михаил Сирийски за преселението на прабългарите. Известия на историческото дружество, кн. 4/1915.

Пастухов, Иван. Българска история. Предисторическо време. Древност. Средновековие. София, 1942. Стр. 138–156: Прабългари.

Arnim, B. von. Wer war. Сборник в чест на проф. Л. Милетич. София, 1933. — Б.авт. ↑

[49] *Велико преселение на народите* — грамадно по размери и политически последици придвижване, нахлуване и разместване на така наречените от римляните варварски народи от север на юг и от изток на запад между II и VII век върху територията на Римската империя с особено подчертана интензивност през IV век. Това движение допринася за разлагането на робовладелското общество и за създаването на феодални обществени отношения. Най-дейно участие в него вземат германските (готи, бургунди, вандали, лангобарди, гепиди, франки), туранските (хуни, авари) и славянските (венеди, склавини, анти) племена. — Б.авт. ↑

[50] *Вътрешна Скития* — земите северно от Черно и Каспийско море, дето някога били разселени скитите. — Б.авт. ↑

[51] *Имай* — старо име на планинския масив Тянь-Шан. Упоменаването му в хрониката на Михаил Сирийски е доказателство за средноазиатския произход на прабългарите. Най-старият от тримата братя, упоменати в хрониката, е наречен Булгариос. — Б.авт. ↑

[52] *Меотида и Понтийско море* — Азовско и Черно море. — Б.авт. ↑

[53] *Дервент* — проход край западния бряг на Каспийско море, наричан и *Дербент*: от тур. дервент — проход, клисура. — Б.авт. ↑

[54] Виж Я. А. Манданян. Когда и кем била составлена Армянская география, приписываемая Моисею Хоренскому. Византийски временник, т. 261, дял I/1942. — Б.авт. ↑

[55] *Куфис, Танаис и Бористен или Данаприс* — реките Кубан, Дон в Днепър. — Б.авт. ↑

# ЗАЗОРЯВАНЕ

ПЛЕМЕНА. КУБРАТОВА ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ. ОБЩЕСТВЕН СТРОЙ, ВОЕННА ОРГАНИЗАЦИЯ, БИТ,  
СТОПАНСТВО, КУЛТУРА И РЕЛИГИЯ

Прабългарите се настаняват в Приазовието в преломен исторически момент. Съсредоточили ударните си сили в Панония, контролиращи чрез бързо маневрената си конница огромна територия, хуните още не са предприели големи завоевателни акции и това дава възможност на прабългарите да се затвърдят в Приазовието, да намерят мястото си сред битуващите в оня край и непосредствено свързаните с него райони разнообразни племена. Както съобщават Прокопий Кесарийски и Йорданес, край северните брегове на Понтийско море в началото на V век стануват готи тетраксити (остготи), на север в огромен венец са разположени многобройните племена на славяно-антите, а около средното течение на Итил<sup>[56]</sup> — аланите. Обособила се в края на IV век като самостоятелна държава, Източната империя — Византия — още търси своя път и не е в състояние да предприеме решителни действия срещу нахлулите от Средна Азия номадски племена, между които са и прабългарите.

Установяването на прабългарите в Приазовието съвпада с приключването на легендарния период „Авитохол“ и със започването на периода „Ирник“ в българската история. Този втори легендарен период е два пъти по-къс от периода „Авитохол“ и обхваща 150 лунни (146 слънчеви) години, както се вижда от хронологическите данни на „Именника на българските ханове“.

След като с помощта на прабългарите утигури котригурите изтласкват остготите от припонтийските земи и се настаняват на тяхно място, утигури и котригури се разделят. Това става вероятно около 437 година в самото начало на периода „Ирник“ и вероятно се дължи на смъртта на обединяващия дотогава племената неизвестен вожд, баща на Утигур и Котригур, за които загатва Прокопий Кесарийски. По старинния обичай на туранските народи след смъртта на владетеля завладяната земя се разделя на толкова части, колкото синове той има.

Следователно би трябвало да се допусне, че този неизвестен владетел е имал още двама сина, освен Утигур и Котригур — Оногур и Сарагур, защото разслоението между прабългарските племена се очертава още през началните десетилетия на V век и навярно, освен на борбата за бащиното наследство, се дължи на други по-дълбоки причини.

На запад от Меотида край северните брегове на Понтийско море се разполага най-многобройното и най-войнственото от прабългарските племена — *котригурите*. Заеманата от котригурите територия им създава по-добри възможности в сравнение с другите прабългарски племена за набези в северозападните предели на Византия, а също така и за изпълняването на бойни задачи, възлагани им от вождовете на някои варварски племена, понеже котригурите повече от другите прабългарски племена гледат на войната като на свое главно занятие. Граница между котригури и утигури са реките Арктос<sup>[57]</sup> и Танаис. Поселищата на *утигурите* са разположени между тези две реки и на изток от долното течение на Танаис.

Поселищата на *сарагури* и *оногури* са на изток от Меотида. Разположението на сарагурите не е добре известно, но се предполага, че е било в близост до югоизточните брегове на Меотида. Непосредствено до тях между река Куфис и Хипийската планина, наричана и Българска, са разположени поселищата на оногурите. Когато в този край през 463 година при обратното им движение от запад на изток нахлуват някои хунски племена, изтласкват сарагурите и оногурите на изток. Тогава сарагурите се установяват в равнините северно от Кавказ, а оногурите в предпланините на Хипийската планина, но по-късно отново слизат в долината на Куфис. Това местоположение им открива по-добри възможности в сравнение с другите прабългарски племена за общуване с византийските колонисти по източните брегове на Понтийско море, а също и с проникващите през Кавказ алани, армени, грузинци, перси и сирийци.

Дали в оная епоха четирите прабългарски племена живеят на територия, върху която не обитава никое друго племе, или не, не е известно. По-вероятно е между тях, в по-близко или по-далечно съседство, да живеят и други племена. Основание за това дава не само свидетелството на Захарий Ритор в „Църковна история“ и обширността на района, но и разнообразието на терена. „Зад вратите на Каспийско море — пише сирийският летописец — живеят бургари със [свой] език,



народ езически и варварски; те имат градове... И алани, те [имат] пет града. Зад пределите на Дада живеят в планините, те имат крепости; авнагур, народ, обитаващ в палатки, абгар, сабир, бургар, алан, куртаргар, авар, хасар, дирмар, сиругур, багарсик, кулас, абдел, ефталит — тези тринадесет народа живеят в палатки, прехранват се с месо, дивни зверове и оръжие.“

Очевидно хронистът споменава племена, населяващи не само Приазовието, но и съседните райони, но за нас е от особена важност, че четири от тях (*бургар, авнагур, куртаргур, саругур*) принадлежат несъмнено към прабългарския етнос. От своя страна Ананий Ширакази в „Арменска география“ съобщава, че в равнините зад Кавказ обитават българските племена: *купи-булгар, дучи-булгар, огхондор-блкар* и *чдар-балкар*. Опитът да бъдат разтълкувани тези странни наименования и да бъдат сведени към исторически утвърдените прабългарски племена — *оногури* или *оногундури*, *котраги* или *котригури*, *утигури* и *сарагури* — едва ли може да даде положителен резултат, понеже, във от съмнение, достоверните прабългарски племенни наименования в случая са записани погрешно, изкривени са под влияние на своеобразния арменски изговор. По-важно от всичко друго е, че е засвидетелствувано съществуването на четири прабългарски племена още в оня ранен период на прабългарската история.

Подобно на всички турански народи и прабългарският е многоплеменен<sup>[58]</sup>. Родът и племето са в основата на неговата обществена структура и напразно някои<sup>[59]</sup> полагат усилия да докажат, че прабългарите нямат нищо общо нито с котригури, нито с утигури — те били отделни, самостоятелни народи — и само по отношение на оногурите би могло да се допусне, че са прабългарско племе, докато други автори<sup>[60]</sup> твърдят, че оногурите са тясно свързани с угрите. Опитът да се докаже, че прабългари, от една страна, и от друга, оногури, котраги и утигури са отделни, самостоятелни народи, стои в грубо противоречие с изворния материал. Освен на незадълбочена интерпретация на изворите този опит се дължи и на недостатъчни познания относно обществената структура на прабългарския етнос, на усвоената от туранските народи система племената да се обособяват като самостоятелни политически формации и при нужда отново да се обединяват. Такъв е например случаят с котригури и утигури, обособили се през 437 година като самостоятелни политически

формации и дори на два пъти (през 551 и 558 година) влезли в остри стълкновения и обединили се едва през 635 година при създаването на прабългарския племенен съюз Велика България. През това време прабългарите оногури (оногундури) водят отделен живот, отначало в съюз с прабългарското племе сарагури, а след разгромяването му през 466 година от персите в Кавказ и самостоятелно. Освен на други основания връзката между четирите прабългарски племена се доказва и от наличието на форманта *gur* в наименованията им.

Прабългарските племена се обособяват поради настъпилото разслоение сред родовете и поради необходимостта от създаването на няколко отделни конни дружини. С разрастване властта на племенния вожд племената се разграничават и териториално. По този начин се създава и примитивна база, осигуряваща съществуването им. С изчерпване на ресурсите в един район, племето се премества в друг съседен, но промяната никога не става за сметка на териториите, заети от съседни прабългарски племена.

Когато прабългарите се установяват в Приазовието, четирите племена — *котригури* (котраги), *оногундури* (оногури), *утигури* и *сарагури* — вече са обособени. Съдбата на четирите племена е неразединимо свързана със съдбата на прабългарския народ. Тази връзка особено силно подчертава Сандилх, вождът на утигурите, когато по внушение на византийския император Юстиниан I през 558 година му е предложено да връхлети за втори път върху станове на котригурите и да ги разгроми: „Би било неприлично и при това незаконно — възразява Сандилх — съвсем да се изстребят нашите едноплеменници, които не само говорят един и същ с нас език и са наши съжители и употребяват една и съща храна и облекло, но още са и наши сродници, макар да са подвластни на други вождове...“

Ако котригури, утигури и оногури не са прабългарски племена, а самостоятелни народи, застъпниците на тази постановка би следвало да обяснят какъв е техният произход, каква е историческата им съдба и с кои народи накрай те се сливат, а по тези въпроси те мълчат, понеже не знаят какво да кажат. От друга страна, ако прабългари и котригури са самостоятелни народи, всеки от които независимо един от друг воюва с Византия, както някои поддържат, следвало би първите неизбежно да влязат в стълкновение с вторите, понеже, за да достигнат до Византия, трябва да минат през земите им, а подобно стълкновение не е отбелязал

нито един хронист, защото всъщност се касае до акции на едно и също племе, на прабългарите котригури, наричани от едни хронисти с родовото им име (οἱ βούλγαροι, Bulgares), а от други с племенното им наименование (κοῦτρίγουροι).

Зад привидната пъстрота на племенните наименования в изворите не е трудно да бъде различена етническата принадлежност на племената. Случаят е подобен на познатото смесване между прабългари и хуни. Така например Прокопий Кесарийски отдава извършеното през 502 година нападение на Илирик на котригурите, докато Теофан Изповедник и Анастасий Библиотекар го приписват на българите. Прокопий Кесарийски отдава нападението на Мала Скития и Мизия през 539 година на „хунското племе“ котригури, а Теофан Изповедник, Йоан Скилица, Георги Кедрин и Анастасий Библиотекар — на българите.

Теофан Изповедник, патриарх Никифор, Анастасий Библиотекар подчертават племенната принадлежност както на оногундури (оногури), така и на котраги (котригури). „Необходимо е да се каже и за миналото на оногундуриите българи и котраги“ — започва разказа си Теофан Изповедник, за да подчертае по-нататък, че Кубрат е господар на „казаната България и на котрагите“. От своя страна патриарх Никифор подчертава родството между едните и другите с думите „Около Меотидското езеро по реката Куфис се намира старата така наречена Велика България и така наречените котраги, които са също така техни едноплеменници“. Изразът на Анастасий Библиотекар: „Междувременно необходимо е да споменем и за миналото на оногундурските и котрагските българи“ — не създава каквито и да било възможности за спорове в това направление.

Етническата принадлежност на въпросните племена се потвърждава както от Константин Багренородни, така и от Леон Дякон. От своя страна Йорданес поставя прабългарите там, дето Прокопий Кесарийски слага котригурите. Повечето от хронистите и историците: Енодий, Комес Марцелин, Фредегарий, Павел Дякон, Йоан Антиохийски, Теофан Изповедник, патриарх Никифор, Анастасий Библиотекар, Георги Монах, Йоан Зонара, Йоан Скилица, споменават ли някъде прабългарите, поставят родовото им име (

οἱ βούλγαροι, Bulgares, Vulgares), само Прокопий

Кесарийски, Агатий и Менандър дават предпочитание на племенните наименования котригури и утигури. Това се дължи преди всичко на обстоятелството, че по тяхно време както едните, така и другите продължават да представляват самостоятелни политически формации.

Многоплеменността на прабългарския етнос се потвърждава и от миграционния процес, разселването на племената от Приазовския край около средата на VII век. Ако котригурите или котрагите са самостоятелен етнос, нямащ нищо общо с прабългарите (самоназвание *булгарар* или *бургарар*), както твърдят някои, тогава създадената от тях в Поволжието държава би следвало да се нарича *Котригурия* или *Котрагия*, а не *Волжско-Камска България* и главният град на тази държава *Котригур* или *Котраг*, а не *Булгар*, както всъщност се нарича. Би следвало и създадената от вождя на прабългарите оногури хан Аспарух държава да се нарича *Оногурия* или *Оногундурия*, а не

*България* (Βουλγαρία).

Една от причините за усложняването на този въпрос е неправилното предаване на наименованията на прабългарските племена от различните хронисти и стари историци. Пъстротата в наименованията създава впечатление за действия на различни племена не от един, а от няколко етноса, когато в повечето случаи се касае до прояви на едно и също племе. Най-многобройното прабългарско племе котригури у Прокопий Кесарийски е наречено *кутригури*, у Агатий — *котригури*, у Менандър — *котрагири*, у Теофан Изповедник, патриарх Никифор и Анастасий Библиотекар — *котраги*.

Правилната основна форма (самоназвание) *котрагурар* постепенно еволюира от *котрагирар* в *котрагир*, от там *котраги* (гр.

κότραυοι), така че всъщност *котригури* (неправилно кутригури) и *котраги* представляват едно и също прабългарско племе.

*Утигури* и *оногури* са две самостоятелни, различни едно от друго прабългарски племена. Опитът на някои изследвачи да докажат, че оногури е по-късно наименование на старото племе утигури, е лишен от научно основание. Възможно е наименованието на племето утигури да е еволюирало от по-старата форма *отургурар* — *отургури* — *утигури*. Еволюирането от по-стара към по-нова форма е въвн от съмнение по отношение наименованието на племето оногури<sup>[61]</sup>. По-новата форма *оногурар* се е получила от по-старата *оногундуар* чрез стягане (отпадане на съгласни, съчетанието *нд*), та накрай се е получило *оногури*<sup>[62]</sup>. В изворите наименованието на това племе е предадено по твърде разнообразен начин: *оногури* (Приск, Агатий), *унигури* (Менандър), *унугури* (Теофилакт Симоката), *хунугури* (Йорданес), *вуругунди* (Агатий), *уногундури* (Теофан Изповедник, патриарх Никифор), *оногундури*. (Анастасий Библиотекар) и дори *огхондор* (Мовсес Хоренаци).

Както при други турански народи и при прабългарите племенното разслоение се обяснява от преданието като поколения на два царски сина. При прабългарите двата братя са наречени от легендата Утигур и Котригур, при монголите — Монгол и Татар, Чармо и Шото — при осетинците, Басиат и Бадинат — при балкарците, и така нататък. Древна е и легендата за преследваната от двамата братя — царски синове, сърна, открила път през плитчините отвъд Меотида, дето се преселва да живее поколението на един от тях. По-важно за нас от всичко друго е обстоятелството, че старотюркската основа *oguz* в прабългарски преминава в *ogur*, безспорен признак на съдържащите я в наименованията си племена към прабългарския етнос.

Становището за принадлежността на племената оногури, котраги и утигури към прабългарския етнос е господстващо в науката. Споделят го: Васил Златарски, Петър Мутафчиев, Никола Станев, Иван Пастухов, Петър Миятев, Н. С. Державин, А. П. Бернщам, С. П. Покровски, М. И. Артамонов, Карл Менгес, Н. Я. Мерперт, Геза Фехер и много други<sup>[63]</sup>.

След установяването на прабългарите в Приазовието самостоятелността на племената започва рязко да се изразява. Основна

причина за това са икономическите условия. Ресурсите в този край бързо се изчерпват, често се налага обитаваната площ да бъде заменена с друга, а това довежда до раздалечаването на племената едно от друго. Липсата на сплотеност по-късно е причина за покоряването на котраги от авари и на утигури от тюркюти. Но за обособяването на прабългарските племена като самостоятелни политически формации навярно има и други причини и тези причини се коренят в особеностите на военно-племенната система на прабългарите. Сплотена и мощна под върховенството на някой авторитетен вожд, системата задълго се разстройва при внезапната му смърт или тежък погром.

Съдбата на разединените прабългарски племена се определя в значителна степен от местните условия. В сравнение с котригури и оногури утигурите живеят по-спокойно, понеже непосредствена опасност за завладяването на земите им през V и VI век не ги застрашава, но в замяна на това условията им за живот в сравнение с техните са по-неблагоприятни. Както изповядва Сандилх, вождът на утигурите, пред пратениците на византийския император Юстиниан I, съплеменниците му живеят в „земя пуста и главно безплодна“. От своя страна поради близостта си до слабоохраняваната северозападна граница на Византия котригурите имат възможност непрекъснато да се обогатяват за сметка на Източната империя и заедно с това да изпитват благотворното влияние на нейната култура.

Мощните византийски крепости край източните брегове на Понтийско море отнемат тази възможност на оногурите, а освен това месторазположението им принуждава византийците да виждат в тяхно лице надежден съюзник срещу застрашаващите ги от югоизток перси. Понеже са предмет на внимание от византийска страна, още отрано оногурите се въздържат от задружни действия заедно с котригурите против Източната империя.

Икономическите условия в оня край не позволяват на процеса на уседналост да се развива бързо и с номадския начин на живот да бъде скъсано решително, но в замяна на това в Приазовието прабългарите имат възможност да влязат в общение с някои по-напреднали от тях в културно отношение народи и да усвоят някои новости. Тук на първо място трябва да бъдат поставени аланите, с които прабългарите се намират и в родствени връзки. От своя страна утигурите общуват със



славяно-анти, а оногурите — с византийци, армени и перси. Това общение на почвата на натуралната размяна особено много се засилва към края на VI век.

През първата половина на V век Европейският югоизток е в плен на хунските пълчища. В продължение на три десетилетия до битката при река Недао през 455 година, откогато насетне хунският племенен съюз започва да се разпада, хуните властвуват над умовете и духовете в огромна по размери територия. При Атила<sup>[64]</sup> те контролират на изток земите почти до Танаис, на запад до Рейн, на север до Балтийско море и на юг до Истър, но не трябва да се мисли, че над това огромно пространство те упражняват трайна власт. Често пъти и в този периметър те срещат решителен отпор от някои племена.

Атила, изглежда, се вдъхновява от идеята, след като разгроми двете римски империи — Източната, или Византия, и Западната — да изгради на тяхно място могъща и несъкрушима хунска империя, но историята му отрежда друга роля: като помете останките от старото робовладелско общество, да способствува за внедряването на нова обществена формация, на феодализма.

След страшните нападения в Тракия през 441 и 447 година хуните нахлуват в Галия през 451 година, но са разбити на Каталаунските полета от съединените войски на римляни, вестготи и бургунди под предводителството на римския военачалник Аеций. Без политически резултат остава и нашествието им през 452 година в Италия. През следващата 453 година Атила внезапно умира и не след дълго хунският племенен съюз започва да се разпада. За разпадането му допринася не малко и племенният сепаратизъм, раздухван от синовете на страшния хунски вожд.

Трудно може да се отговори на въпроса какво участие в международните стълкновения по това време вземат прабългарските племена, но несъмнено те не стоят извън събитията<sup>[65]</sup>.

Ако участието на оногури, утигури и сарагури в хунския племенен съюз поради отдалечеността им е изключено, мнозина изследвачи се изкусяват да твърдят, че прабългарите котригури вземат дейно участие в хунския племенен съюз. Нещо повече. Според някои<sup>[66]</sup>, понеже пребивават тогава в Средна Европа, прабългарите котригури още в началото на V век се сблъскват с лангобардите и в западния кът на Карпатите убиват техния крал Агилмунд. Тази

постановка е парадоксална, понеже в началото на V век лангобардите се намират още около долното течение на Елба, и в Средна Европа се озовават значително по-късно. Оня район до средата на V век е зает от хуните. След разпадането на хунския племенен съюз там се настаняват херули и гепиди. Лангобардите основават там свое царство едва след като през 505 година разгромяват херулите. Зигеберт отнася състълкновението между лангобарди и прабългари към 479 година, но навярно то става по-късно, след като прабългарите котригури са привлечени като сътрудници или на гепиди, или на херули против лангобардите. Изложението на събитията у Павел Дякон не дава основание в никакъв случай то да бъде отнесено към началото на V век.

Отлични воители, майстори в стрелбата с лък, на удара с меч и копие, прабългарите котригури са желан съюзник на всеки честолюбив вожд, стремящ се към гръмка слава и богата плячка. Може би част от тях влизат и в съюз с някои от синовете на Атила, най-вероятно с Ерпах, завоювал по едно време източния край на Подунавие, така наречената Мала Скития. Притеснения прабългарите котригури търпят от отливащите се от запад на изток разединени хунски племена.

След отдръпването на хунските пълчища на изток над Византия надвисва нова опасност — остготите. Император Зенон е принуден да прибегне до помощта на прабългарите котригури в борбата си с този нов враг на империята. Повикани на помощ от император Зенон, през 480 година прабългарите котригури сразяват остготите, но през следващата година са разбити от крал Теодорих. След като през 488 година остготите нападат Константинопол, император Зенон е принуден да им отстъпи византийските владения в Италия. При отдръпването си на запад остготите са нападнати от прабългари котригури.

Между 493 и 560 година в продължение близо на седем десетилетия прабългарите котригури непрекъснато нападат Византия. От нейни съюзници те се превръщат в нейни врагове, за да станат накрай кошмар за управниците ѝ. Особено са ожесточени нападенията им по времето на император Анастасий I (491–518). Неслучайно началото на неговото царуване е отбелязано в една от добавките към среднобългарския превод на Манасиевата хроника като опит от страна на прабългарите да завладеят византийските владения на Балкана („При император Анастасий започнаха българите да завладяват тази земя, като

нахлуха от Бдин, и първо започнаха да завладяват долната Охридска земя, а след това цялата тази земя.“)

През 514–515 година прабългарите котригури вземат участие във въстанието на Виталиан, през 530 година проникват в Тракия, но са разбити от Мундо, през 535 година нахълтват в Подунавие, но са разгромени от пълководеца Цита при Ятрос. През 539 година нападат Мала Скития и Мизия. Особено значително е нападението им през 551 година на балканските владения на империята начело с племенния вожд, Хиниалон.

Измамен в надеждата си да прегради пътя на варварите на юг със система от непревземаеми крепости — нападенията на славяните<sup>[67]</sup> се редуват с нападенията на прабългарите — император Юстиниан I е принуден да настрои утигурите срещу сънародниците им котригури. След като до сражаващите се котригури достига вест за разгромите техни станове от утигурите, за пленените жени и деца и за отведения добитък, те преустановяват нападението и се отдръпват отвъд Истър, докато зараснат причинените от събратята им рани. Котригурите нахлуват отново във византийските владения отвъд Великата река чак след седем години. Тогава, предвождана от котригурския вожд Заберган, конна армия от шест хиляди коня преминава през замръзналия Истър и стремглаво се насочва на югоизток към византийската престолнина. И този път император Юстиниан I, макар с по-голямо усилие и с по-щедри дарове, успява да раздуха завист у утигурите към котригурите и да ги убеди отново да нападнат и да разгрозят станове им.

Междувременно след разгромяването им от тюркютите, към Югоизточна Европа се насочва нов претендент за политическа хегемония — *аварите*<sup>[68]</sup>. Като хуните и аварите са многоплеменен турански народ, формирал се в дълбините на Средна Азия от потомците на така наречените *жужани* (кит. жуан-жуан) и някои угорски племена. Отстъпвайки пред стихийно развиващите се тюркюти, аварите се появяват отначало в степите край западните брегове на Каспийско море. В този район те унищожават останките от някои хунски племена, разгромяват част от антите и се спущат върху поселищата на прабългарите утигури отатък Танаис, сетне се насочват към поселищата на прабългарите котригури покрай северните брегове на Понтийско море, влизат в кървава схватка и поради численото си

превъзходство ги разгромяват, като увеличат част от тях в устрема си към Централна Европа.

През 558 година аварите изпращат в Константинопол пратеничество да искат земя за поселване, но като не получават желаното, около 560 година, след като затвърдяват господството си върху прабългарите котригури, се установяват в Панония. Там някъде в незнаен кът сред така наречените хрингове — концентрично разположени укрепления, състоящи се от ровове, насипи и плетове с маскирани изходи — установява престолнината си аварският каган. Границите на аварския каганат са също така неопределени като границите на разпадналия се сто години по-рано хунски племенен съюз.

Номинално земите на прабългарите котригури влизат в териториалния обсег на аварския каганат. Фактически неотвлечените котригурски родове отново започват да водят самостоятелен живот, но котригурите не представляват вече значителна военна сила. Отвлечените в Панония техни едноплеменници нямат политическа самостоятелност, макар народностно да не са обезличени. Както се вижда от разразилите се по-късно събития, те образуват отделна конна дружина със свой вожд, но под аварско върховенство.

След като се установяват в Панония, аварите влизат в съюз с лангобардите и с тяхна помощ разгромяват гепидите, укрепил се здраво в един кът на Панония, а сетне през 568 година изтласкват съюзниците си в Северна Италия. Не дълго преди това, към 567 година, и прабългарите утигури загубват политическата си самостоятелност. По времето на каган Силзивул<sup>[69]</sup> те стават подвластни на тюркютите.

За разлика от аварите, тюркютите не се отдръпват, а задълго засядат в земите на утигурите и не само номинално, но и фактически ги включват в обсега на тюркютския каганат. Това положение не се променя и когато през 588 година тюркютският каганат се разпада на западен и източен.

Тюркютският каганат (551–744) се формира в Централна Азия доста време след като прабългарите напускат туранската си прародина. Разпростира се от Алтай до река Итил. След като разгромяват жужаните и уйгурите, тюркютите се насочват към Туран, Итил и Танаис, заробват прабългарите утигури, завладяват Таврида, но по неизвестни причини не навлизат в земите, обитавани от прабългарите оногури.

Десетилетие и половина след тези събития през 582 година според „Именника на българските ханове“ приключва периодът „Ирник“ — вторият легендарен период в българската история. По данните на „Именника“ през 582–583 година прабългарите управлява наместникът Гостун от рода Ерми. Очевидно оттук нататък в „Именника“ се упоменават само владетели на прабългарското племе оногури, едно, защото в него става дума само за родове, а не за племена, и второ, понеже когато наместникът Гостун поема управлението, другите две прабългарски племена — котригури и утигури — се намират под чужда политическа зависимост.

Ако наместникът Гостун е не от рода Дуло, от който е Курт (Кубрат) и следващите го прабългарски ханове, това не значи друго, освен че Гостун е сродник на малолетния хан, на който е настойник по женска линия, негов вуйчо, понеже ако е брат на баща му, би бил и той от рода Дуло. В диплите на легендарния период „Ирник“ следователно е притулена и фигурата на Кубратовия баща, основател на династията Дуло, властвувала над прабългарите оногури 155 години.

По данните на „Именника на българските ханове“ Кубрат (Курт) <sup>[70]</sup> властвува над прабългарите шестдесет лунни или петдесет и осем слънчеви години между 584 и 642 година <sup>[71]</sup>. Първите двадесет години от управлението му са смътни, както през този период е изобщо смътен и животът на прабългарските племена в Приазовието. След жестоко потушения бунт на прабългарите утигури против тюркютското владичество през осемдесетте години на VI век, в този край задълго настъпва обезсърчение.

През началните години на VII век хан Кубрат успява да се утвърди като авторитетен вожд на прабългарите оногури и не само да осигури независимостта, но и да издигне международния им престиж. Ако Византия вижда в негово лице желан съюзник, хан Кубрат от своя страна добре оценява изгодите от съюзяването си с Византия. На византийците е потребен здрав тил при очакваното решително сблъскване с Персия, а прабългарите оногури не биха могли да се притекат в помощ на поробените си сънародници, ако гърбът им не би бил осигурен. Затова докато развива ударните сили на подвластното си племе, хан Кубрат търси път за сближение с Византия. Възможностите за това доста се увеличават, след като на византийския престол през 610 година се възкачва император Ираклий <sup>[72]</sup>.

През коя година и върху какви условия е изграден съюзът между прабългари оногури и византийци, не се знае. Потвърждават го някои недотам ясни исторически свидетелства. „Този човек — пише в хрониката си Йоан Никиуски за Кубрат — беше кръстен още в детинството си и приет в недрата на християнството в Константинопол и бе израсъл в императорския двор. Той завърза нечувана дружба с Ираклий I, който го бе обсипал с благодеяния и след чиято смърт от признателност той остана привързан към децата и съпругата му Мартина. Със силата на светото и животворно кръщение, което получи, той победи всичките варвари и езичници...“

Християнският мисионер си обяснява събитията по свой начин, затова стига до абсурдни изводи. Кубрат не е Грод<sup>[73]</sup> и не завършва живота си като него с катастрофа. Във всичките си начинания той остава верен на прабългарската си природа. Преминаването му в лоното на християнството, без целият подвластен му народ да промени вярата си, няма никакъв смисъл, а от друга страна, подобна решителна стъпка по онова време би означавала политическа ликвидация на единственото тогава свободно прабългарско племе — оногурите.

През 619 година, придружен от своя сродник Органа, както се вижда от съпоставката на съществуващите извори, хан Кубрат посещава Константинопол, за да укрепи щастливо установената връзка с византийския двор, но договор за взаимопомощ и сътрудничество между двете страни се сключва по-късно, едва през 633 година, когато хан Кубрат е удостоен от император Ираклий с високото дворцово звание патриций.

Междувременно няколко благоприятни външнополитически събития допринасят за стабилизирането на Византийската империя. Тъй дръзките и високомерни авари след неуспеха си през 622 година при обсадата на Тесалоника<sup>[74]</sup> са разгромени при Константинопол през 626 година въпреки оказаната им помощ от славяни и прабългари-котригури. През следващата 627 година Византия разбива и персийската войска при Ниневия.

Няколко години след тези събития, през 630 година, умира аварският каган Баян. Под негово предводителство десетилетия наред, ако не изтръгват победа след победа, аварите живеят с надежда за реванш. Сега изведнъж те се виждат осиротели. Аварският племенен съюз е дълбоко разтърсен. Почувствували се силни поради големите си



бойни заслуги през последните десетилетия, вождовете на прабългарските котригурски отреди, присъединени към аварската елитна войска, надигат глава и предлагат за каган на аварския племенен съюз да бъде издигнат някой от тях.

Това предложение предизвиква стихийния гняв на потомствените авари. Стига се до кървави сблъсквания. Понеже са по-малко от аварите, прабългарите котригури са разбити. Оцелелите девет хиляди души от тях са прогонени от Панония. Тогава, бежанците се обръщат с молба за подслон към франкския крал Дагоберт I (623–639). По негово нареждане са настанени на зимни квартири в Бавария през първите месеци на 631 година. Но след като се разпорежда бежанците да бъдат прислонени, за да предотврати неприятни изненади, коварният венценосец нарежда тайно на полудивите баварци да изстребят гостите си през нощта. Успяват да се спасят от тази страшна сеч едва седемстотин души прабългари котригури. С оръжие в ръка, начело със своя вожд Алцек те си проправят път на юг, минават през Бренерския проход, озовават се на италийска земя и се заселват около град Равена в така наречения Пентаполис<sup>[75]</sup>.

Като се обляга на съюза с Византия и като използва разстройството в аварския каганат след смъртта на каган Баян, през 634 година хан Кубрат организира освобождаването на прабългарите котригури от аварско иго. Аварите са прогонени от причерноморските степи, от земите на котригурите. „По същото време<sup>[76]</sup> — съобщава патриарх Никифор — господарят на оногурите Кубрат, племенникът на Органа, въстана срещу кагана на аварите. Той се отнесъл много зле с войската, която била оставена от него, и я изгонил от своята земя. Отправил пратеници при Ираклий и сключил с него мир, който те запазили до края на живота си, защото той му пратил подаръци и го почел с достойнството на патриций.“

Може да се спори не без основание, въпреки изричния текст у патриарх Никифор, дали първо Кубрат сразява аварите и сетне сключва договор за взаимопомощ с Византия или обратно. По-вероятно е, изглежда, второто положение. Кубрат осигурява първо тила си, подготвя дипломатически разширяването на владенията си и сетне предприема военна акция. При сключване на договора за взаимопомощ с Византия Кубрат навярно получава и оръжие.

През следващата 635 година хан Кубрат организира поход на североизток, разгромява тюркютските конни дружини между Арктос и Танаис и освобождава прабългарите утигури от тюркютско иго. В този поход, несъмнено, той се обляга на съединените сили на оногури и котригури. Създал си по този начин огромен авторитет, хан Кубрат при всеобщо въодушевление прокламира учредяването на прабългарския племенен съюз в Приазовието, добил известност под името Велика България<sup>[77]</sup>. За негов вожд, за велик хан, за хан юбиги е провъзгласен неговият създател Кубрат.

Прабългарският племенен съюз в Приазовието, наричан освен Велика и Кубратова България<sup>[78]</sup>, обхваща териториално земите, върху които прабългарските племена са разселени след установяването им около Меотида в началото на V век — на юг до река Куфис, на изток до Хипийската планина и река Танаис, на север района между Арктос и Танаис, на запад по средното течение на Бористен. По онова време този район е вече сравнително по-гъсто населен и прочистен от инородни номадски племена.



## *Карта на Велика България*

Неоснователно някои изследвачи поддържат, че прабългарският племенен съюз в Приазовието възниква върху развалините на Западния тюркютски каганат. Тюркютите владеят само част от територията, върху която възниква Велика България, другата част се владее от прабългарите оногури. Аварите от своя страна контролират по едно време земите, населени с прабългари котригури, западно от Меотида. Велика България е резултат на осъществяването от хан юбиги Кубрат обединение на прабългарските племена в Приазовието. При обединяването на сънародниците си във военно-племенен съюз хан Кубрат изхожда преди всичко от общонародните интереси, отзовава се на историческата необходимост.

Утвърдила се като символ на единение в съзнанието на сънародниците му, личността на хан Кубрат се налага и като основен стълб на Велика България. За разлика от авторитета на Атила, на Баян и на Силзивул, авторитетът на хан Кубрат се крепи не върху меч, а върху достойнствата на личността. Не като завоевател, а като обединител желае да го запомни потомството. Около него скоро тясно се сплотяват прабългарските племена с многобройните си родове. Старите вражди са забравени, а племенните своеобразия вече не са повод за разединение.

Да се поддържа, че някогашният старогръцки град Фанагория<sup>[79]</sup> на Таманския полуостров е главен град на Велика България, няма основание. Освен че има твърде неизгодно стратегическо положение, този град не осигурява жива връзка с обширната територия на Велика България. Вероятно хан Кубрат станува някъде из долината на река Куфис или в предпланините на Хипийската планина. Всекидневието на прабългарските племена в Приазовието е свързано не с морето, а със степите, и не корабите, а конете са тяхно бойно средство. Не каменните зидове на Фанагория, а безбрежните степи радват сърцето на хан Кубрат и на сънародниците му. И ако някои от тях слизат при гръцките колонисти във Фанагория, за да обменят кожи и добитък срещу оръжие и тъкани, бързат да се завърнат при своите в степта.

Основна слабост на Приазовска Велика България са откритите простори, не опасността от удар изневиделица, а лошите икономически условия. Степите невинаги раждат достатъчно див овес за конете, достатъчно паша за добитъка, достатъчно просо и лимец за хората. Невинаги е достатъчен и дивечът. Затова хан Кубрат обръща сериозно

внимание на скотовъдството. Ако някога при честите походи стадата и табуните затрудняват движението, сега не създават особени трудности, понеже племената засядат тук за неопределено време.

През тридесетте и четиридесетте години на VI век, когато в Приазовието крепне и преуспява Велика България, прабългарите утвърждават напълно характерните си черти. Тези черти намират израз в общественото им устройство и военната им организация, в бита, в стопанството, в културните им завоевания, в религиозните им представи.

Преходът от военна демокрация към феодализъм при прабългарите продължава доста дълго. Този тъй характерен за техния обществен строй преход започва преди Кубрат да бъде издигнат като вожд на оногурите, понеже още тогава племенните вождове на прабългарите престават да бъдат избираеми и получават власт по силата на старшинството: първороден син или по-млад брат при бездетство. До избор се прибягва само когато ханът остане без наследници.

Но не само поради тази причина при прабългарите бавно се създават условия за развитието на феодални отношения.

Властта е централизирана, но земята не е ничия, тя не принадлежи и на хана, той нито я експлоатира, нито може да я отдаде в ленно владение на приближените си. Номадската епоха е към края си, но още липсва уседналост. Не след дълго ще започне ново разселване и на тази земя ще се установи друг народ. Липсват поданици. Годните да носят оръжие се сражават колкото за владетеля, толкова и за себе си. Те не се намират в икономическата във военно-йерархическа зависимост от него, обвързани са с него посредством племето и рода, посредством интересите на военно-племенната общност.

Икономическото равновесие започва да се нарушава още по онова време, поради привилегиите не само на хана, но и на племенните вождове, поради по-големите права на по-силния отначало само по време на бран, а сетне и на мир. На тази почва възниква племенната аристокрация в нейните два ранга: *боили* и *багаини*. Може да се предполага, че докато първите се намират в близко родство с хана, вторите дължат привилегированото си положение на политически заслуги.

В основата на обществения строй на прабългарите стои родът. Имали ли са прабългарските родове определен брой в рамките на племето, както при източните хуни, не се знае. Всеки род носи името на родосъздателя. Известни са следните оногурски родове: Дуло, Ерми, Укил, Кувиар, Киригир, Чакарар. Родоначалникът — най-старият от рода — е длъжен да осигури изхранването на рода, да съхрани сплотеността и да поддържа боеспособността му, като държи в разположение на племенния вожд определен брой конници с необходимото въоръжение и снаряжение.

Невинаги родоначалникът е и военачалник на бойците от рода. Премине ли определена възраст, мястото му на военачалник заема първородният му син, но правото на родоначалника на съдник е неотменимо, както е неотменимо и правото му да пренася жертвоприношения на Тангра от името на рода. Очевидно, общественият строй на прабългарите се основава на така наречената патронимия, на авторитета на родоначалника, на едноличната му и непрекословна власт, а не на патриархално-изборното начало както при славяните, понеже родът е не само икономическа, но и военна административна единица.

Семейството при прабългарите има по-малко значение от рода в организационно отношение. Пред родоначалника всички боеспособни мъже и работоспособни жени от рода са равни. В негово подчинение се намират и разпределените между родовете военнопленници-робби. При прабългарите робството има патриархален характер. Трудът на робите не е от основно значение за стопанството на прабългарите. Отличил се роб при внезапно нападение, прояви ли храброст, връща му се свободата и той добива право да се ожени за прабългарка и да стане боец.

В тежест на рода, а не на вдовицата на загиналия в сражение са сираците. Родът полага за тях общи грижи като за чеда на бойци, защитили честта му на бойното поле. Но родът разделя не само славата и заслугите, а и позора, ако някой принадлежащ към него боец се опозори на бойното поле или забегне при врага.

Принципът на патронимията при прабългарите се прилага и в семейството. Една от причините за утвърждаването на този принцип е разпространената сред прабългарите полигамия. Броят на притежаваните жени едва ли е бил определен, но като се имат пред вид

подвижният начин на живот и тежките икономически условия, броят на притежаваните жени навярно не е бил голям.

Ако родоначалникът е длъжен да осигури достатъчно паша и сладка вода за стадата и да отстрани опасността от нападение изневиделица, главата на семейството е длъжен да обезпечи всекидневното изхранване на жените и чедата си. Негово задължение е да подготви мъжката челяд за бой и лов. Под патронажа на най-старата от жените момичетата отрано се подготвят като домакини, чиято главна грижа е приготвяването на храна и на облекло. Но поради условията, при които живее, и женската челяд се учи да опъва лък и да язди.

Над рода стои племето. То се образува от разоряващите се родове. В периода на военната демокрация племенният вожд се избира от родоначалниците въз основа на изявени високи бойни и командни качества. През размирните V и VI векове, когато прабългарските племена са принудени да живеят разединено, положението на племенните вождове се променя. От изборни те стават наследствени, превръщат се в ханове, властта им става власт на живот и смърт. От онова време са запомнени имената на котригурските ханове Бузан, Хиниалон и Заберган и на утигурския Сандилх.

Върховна власт над прабългарските племена по стара традиция упражнява великият хан, хан юбиги<sup>[80]</sup>. Но докато при източните хуни, към които тази стара традиция отвежда, великият хан, шан-ю, носи титла „роден от небето и земята, поставен от слънцето и луната“, при прабългарите се смята, че великият хан е помазан от бог Тангра и че властта му има за произход всемогъществото на върховното божество. Отвърне ли Тангра лик от хана, прекъсне ли се свещената връзка, пресекне ли изворът на магическа сила, ханът губи способност да управлява. Тогава родоначалниците и племенните вождове имат право не само да го свалят, но и да го убият. Такова право имат и когато ханът издаде лош закон, разпоредба, причиняваща големи злини на племенната общност (сравни § 17 от „Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите“). Ханът е съвършен, богоподобен, но бъде ли тежко ранен, обезумее ли, това е признак, че върховното същество оттегля благоволението си от него, но понеже за ханове винаги са издигани воители с блестящи бойни и командни качества, подобни случаи са твърде редки<sup>[81]</sup>.



Великият хан е не само военен вожд, върховен администратор, но и главен жрец и съдник. Думата му е закон. Приближените са само изпълнители на волята му. Съвети те дават само когато им бъдат поискани, но ако съветът се окаже неблагоприятен, съветникът отговаря с главата си.

Освен законодател великият хан е и върховен съдник. Едва през княз Борисово време и под влияние на византийското право съдебните функции на родоначалниците отпадат, издигат се съдии, на които се възлага и извършването на следствието (§ 86 от „Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите“), но да осъжда на смърт има право само ханът, респективно князът.

Колкото по-назад се връщаме, толкова дисциплината е по-сурова. Условието по онова време изключват всяко друго наказание, освен смъртното. Престъпните състави са посочени в „Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите“. Със смърт се наказват: отстъпниците от отечествената вяра (§ 18), бегълците от родната страна (§ 20), робите, напуснали самоволно господаря си (§ 21), отлъчилите се от изпълнението на бойно задание и дезертьорите (§§ 22 и 23), отцеубийците и братоубийците (§ 24), проявилите небрежност гранични стражи (§ 25), прелюбодейците и кръвосмесителите (§§ 28 и 29), крадците на добитък и на хора (§§ 31 и 32).

При държавна измяна и при опит да бъде убит ханът със смърт се наказват не само непосредствените извършители, но и най-близките им сродници (§§ 17 и 19). Така постъпва дори княз Борис през 865 година, когато част от бойладите се обявяват против взетото от него решение християнството да бъде утвърдено като официална религия в държавата, като го обвиняват, че е издал „лош закон“.

Всички тези законоположения, намерили израз в „Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите“, имат старинен произход и са свидетелство за широките права на хана и за неограничения периметър на ханската власт като еманация на всемогъществото на Тангра.

Докато великият хан е жив, ханартикинът, престолонаследникът е негова сянка, следва го неразлъчно, но никога не действа по свой почин. Безпрекословен изпълнител на волята на великия хан е и кавханът, неговият заместник като върховен военен вожд. Кавханът

повежда войските само когато великият хан е зает с изпълнението на други задачи.

Изключителното положение на великия хан се подчертава при всички случаи: в облекло, в украса, в жилище, в отношението към него. Той сяда да се храни на отделна и по-висока от другите маса — това положение се спазва дори до средата на IX век (виж § 42 от „Отговорите“), докато приближените, му се разполагат край ниски софри или направо върху земята.

Общественият строй на прабългарите е тясно свързан с военната им организация<sup>[82]</sup>. Прабългаринът се ражда воин и воин умира. Бойните походи изпълват живота му със съдържание. Победите са награда за жизнените му усилия, те изкупуват и най-тежките изпитания. Мирният живот не разкрива пред него радостни перспективи. Войната му доставя несравнено по-голямо удоволствие от безметежния семеен живот, а да се воюва без кон в ония времена е невъзможно.

Конят е неразделен спътник на прабългарина, верен съюзник по време на опасност, незаменим другар в случай на нужда. Прабългаринът не само високо цени бойния си кон, но го и обожават, вярва в неговия разум, в свръхестествената му сила, затова се грижи за него с необикновено усърдие. За отношението на прабългарите към бойните коне може да се съди от изказването на арабския пътешественик Ал-Масуди, посетил Волжско-Камска България през X век, близо три века след като умира хан юбиги Кубрат, но вместо да обезсили старинния обичай, изтеклото време го утвърждава. Ако този обичай се спазва през X век, навярно още по-строго е съблюдаван по времето на хан Кубрат.

„Конете — пише Ал-Масуди в пътните си записки, — които използват по време на война, пасат постоянно свободни по ливадите и никой не ги язди, освен по време на война, и ако научат, че в мирно време някой язди боен кон, убиват го.“

Само синовете на великия хан — те носят титла булиахан, с изключение на първородния, на ханартикина — могат да имат положение, което не е заслужено на бойното поле. За всички други има само един път да бъдат отличени — бойният подвиг, а подвизи отвоюва само смелият, ловкият, майсторът на военното изкуство. Да усвои до съвършенство военното изкуство е не само задължение, но и въпрос на

чест за всеки прабългарски боец. Ако не усъвършенствува изкуството на боя, той би спъвал непрекъснато устрема на съратниците си и не само себе си би излагал на опасности, но и на тях би причинявал непоправими злини.

Точна стрелба с лък при тръс и галоп по подвижна цел отпред, встрани и зад гърба, хвърляне на аркан (примка, ласо) с лявата ръка, докато дясната нанася удар с копие или меч, мятане на копие при всички положения, безпогрешно действие на живо с меч, атака с масата на коня и, ако бъде свален от коня с помощта на аркан от противника, бързо прерязване на аркана с кинжал, мятане на коня и светкавично поразяване на противника в гърба с кинжал. Прабългарският боец полага по-малко грижи за себе си, отколкото за коня и за въоръжението си. Всеки боец е снабден със сложен, съставен лък и с колчан стрели, с дълъг слабо извит едноостър меч, най-ранната форма на създадената по-късно сабя, пригоден повече за мушкане, отколкото за сеч<sup>[83]</sup>, с късо копие за мятане и поразяване от близко разстояние или с боен сърп<sup>[84]</sup> и с аркан. При изпълняването на по-сложни бойни задачи, особено когато се очаква конница да се сблъска с конница, въоръжението се специализира: първите два реда се въоръжават с тежки съставни лъкове, вторите с бойни сърпове или копия и третите с мечове, за да доубият свалените от конете неприятели или разпръснатите пехотинци, прикриващи се зад конницата.

При далечен поход всеки боец води резервен кон. С обоза се движи табун кобили. Привършат ли се запасите, бойците се препитават от млякото им. От него приготвяват кумис. Това пиение бързо възстановява изчерпаните сили. Но освен с кумис бойците се подкрепят и с изсушено биволско или конско месо и само в краен случай употребяват прясно месо от резервните коне. Ядат го сурово, след като го разбиват с камъни, избягват да го пекат, за да не издадат местопребиваването си и да не заблудят своите съседни части, понеже наред със звука от рог димът се използва от прабългарите като бойна сигнализация.

Единоначалието и суровата дисциплина, достигаща до саможертва, са основни организационни принципи в прабългарската войска. Все още не е изяснена напълно системата на военните рангове при прабългарите, но несъмнено йерархията при тях строго се съблюдава. По време на война *бойладите* {боили и багаини} като

близки сътрудници на великия хан изпълняват определени командни длъжности, но точно в що се състоят задълженията им, не се знае. Не се знае в що се състоят задълженията и на ония длъжностни лица, чиито титли са упоменати в някои от прабългарските каменни надписи: тархан, боритархан, оглутархан, зератархан, колобър и копан. Най-висша, изглежда, е титлата тархан, а най-низша копан.

Довереник на великия хан преди поход старателно проверява годността на въоръжението и състоянието на оборудването и седловката. За ръждясало или негодно оръжие, за липса на необходимите вещи, за зле заседлан кон виновникът се наказва със смърт (§ 40 от „Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите“). Вероятно наложеното наказание незабавно се е изпълнявало пред строената за поход войска.

Преди да се впуснат в поход, за да изпросят благоволенieto на Тангра, прабългарите принасят жертва. Колкото по-отговорна е бойната задача, толкова жертвата е по-значителна. Само при очакван тежък бой се принася в жертва боен кон, свещеното животно, неразделният спътник на прабългарите. Обикновено жертвата е куче.

Като всички номадски народи и прабългарите робуват на някои предразсъдъци и неведнъж тези предразсъдъци дават неблагоприятно отражение върху бойните им действия. Вярата им в тези странни предубеждения, съхранили се сред тях до късно, намира отражение в §§ 34 и 35 от „Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите“. Например започне ли да се нащърбява лунният кръг, прабългарите виждат в това неблагоприятен признак и бързат да се оттеглят от бойното поле, независимо от това дали успехът клони на тяхна страна или не. Напротив, започне ли да нараства луната, хвърлят се в бой с удвоена енергия, понеже виждат в това благоприятна поличба. Възпират ги от решителни действия и някои неблагоприятни според тях моменти, а също така и нежеланата посока на жертвения дим.

Стихия на прабългарите е нападението. Промъкват се безшумно към предмета на нападение и след като разположат резервите и поставят в ударното ядро най-опитните бойци, връхлитат върху врага от прикритие (хълм, гора, храсталаци) с яростни, страшни викове. Когато врагът има числено превъзходство, пред него излиза само една дружина, увлича част от силите му, но внезапно започва да се отдръпва,

бойците си дават вид, че бягат, сетне обкръжават увлечените и ги унищожават, докато друга дружина връхлита изневиделица върху останалите и ги доразгромява.

Характерен прабългарски тактически маньовър описва Теофан Исповедник. При нападението през 539 година в Тракия един прабългарски котригурски отряд е разбит. Но когато победителят се оттегля, причакан е от друг отряд, византийските военачалници са заловени с аркани, а бойците разпръснати. От заловените един успява да пререже с кинжал аркана и да побегне. Другите двама са отведени в плен. Заловена е и богата плячка.

За тактиката на прабългарите стремителните атаки са толкова характерни, колкото и изненадите. Възможност за това осигурява голямата маневреност на леката им конница и отличната съгласуваност между действията на бойните единици. Прочее, основните тактически принципи в прабългарската войска могат да бъдат обобщени в следните няколко положения: инициативност и нападателност, решителност и бързина в действията, преследване и доунищожаване на врага. При числено превъзходство на неприятеля: изненада, обходен маньовър, мнимо отстъпление, повратен удар и разгром.

До отбрана прабългарите прибегват не при разрешаването на бойни задачи, а главно при охрана на опасни зони или определени периметри. В такива случаи вместо до защитата на крепости се прибегва до помощта на валове — широки и дълбоки ровове с високи насипи върху отвъдната страна, и над тях стени от тръни с отвърстия за наблюдение на застрашената страна и евентуално за обстрелване на появилия се неприятел.

Прабългарите се отнасят с голяма почит не само към храбрите, но и към загиналите в кървава схватка с врага. От § 100 на „Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите“ се вижда, че при възможност те вдигат от бойното поле телата на мъртвите и ги отнасят на родна земя, дето ги погребват.

Характерните особености на военно-обществения бит на прабългарите се обуславят строго от природните условия, при които се развива прабългарският етнос както в туранската си прародина, така и в Приазовието. Паметни са думите на византийския хронист Никифор Григора за номадските народи в Приазовието: „Те водят живот прост и въздържан, хляб не ядат, вино не пият, и затова не обработват земята,

лозя не садят и за другите произведения на земята не се грижат.“ До голяма степен тези думи важат и за прабългарите. Несигурните стопански условия са причина да развият във висока степен военните си добродетели.

Основни ресурси на прабългарското стопанство в ония времена са *степенното пастирство* и *ловът*. Осигуряването на добри пасища е главна задача на племенните вождове. Отглеждането на коне е свързано с изпълнението на бойни задачи и с бойната готовност, но конете наред с едрия рогат добитък нашироко се използват и като разменно средство. С течение на времето социалните различия се обуславят главно от количеството на притежавания добитък.

След посещението си във Волжско-Камска България през X век арабският пътешественик Ал-Масуди отбелязва, че „бурджаните нямат нито сребърни, нито златни пари, всички техни покупки и сватби се заплащат с крави и овце“. Това несъмнено в още по-висока степен важи за времето на хан Кубрат — тридесетте и четиридесетте години на VII век. Не само тогава, но и по-късно прабългарите предпочитат натуралната размяна. Те все още не могат да си представят, че къс метал, макар и благороден, може да струва повече не само от боен кон, но дори от вол или бивол. Това противоречи на техния здрав разум, на реалистичния им поглед за света. Попаднат ли им златни или сребърни пари, те ги превръщат в украшения.

Като системна стопанска дейност, свързана тясно с природните условия и с характерните особености на сезоните, земеделието първоначално не е познато на прабългарите. Те използват някои диворастващи зърнени храни като овес, лимец и просо, без да ги култивират. Затова тезата на Геза Фехер, лансирана първо от унгарския езиковед Золтан Гьомбьош, че още в Приазовието прабългарите притежават висока агротехническа култура и че угрите, прадедите на унгарците, били усвоили от тях доста селскостопански термини, е необоснована<sup>[85]</sup>. Не от прабългарите в Приазовието през VII век, а от волжско-камските прабългари през X век угорските племена усвояват някои селскостопански термини, понеже с тях са били в общение.

Уседналостта в Приазовието способствува да се доразвият сред прабългарите доста занаяти и преди всичко занаятите, свързани с техния военен бит: ковачество, подковачество, сарачество, коларство и оръжейничество. Прабългарите сами изработват необходимото им

военно оборудване, като се започне от конската сбруя, подковите на конете (те подковават само предните копита), обозните коли и се завърши с въоръжението, с изключение, може би, само на мечовете и кинжалите. Тях те си доставят с византийско и персийско съдействие. Освен това всекидневните нужди налагат развитието на тъкачеството, кожухарството и грънчарството. Прабългарите създават своеобразна керамика с характерна черна глазура. Особено типични за тях са големите глинени съдове с вътрешни уши за окачване върху триног стожер над накладен в степта огън.

Тъкачеството им дава възможност да приготвяват необходимите ленени и конопени тъкани за облекло, за чергила на колите и за леките летни юрти. Освен дебели тъкани за клашници (дълги вълнени наметки), от вълна те приготвяват плъст тъй необходима при засаждането на конете, за постелъчен материал и за облицовка на тежките зимни юрти. Но през тази епоха, когато доста занаяти са вече развити, прабългарите още не могат да задоволяват напълно нуждите си със собствено производство и доста предмети набавят от съседните народи по пътя на размяната.

От край време прабългарите се славят не само като отлични кожухари — доставчици на скъпи дивечови кожи — Йорданес нарича оногурите (при него хунугури) „търговци на хермелинови кожи“, но и като майстори кожари. Обработената фина телешка кожа за ботуши персийците наричат „булгар“, понеже начинът на изработката ѝ бил открит от прабългарите.

Освен ножа, чука и лоста от сечивата прабългарите, изглежда, познават палешника и мотиката. Иначе не можем да си обясним по какъв начин изкопават не само гробовете си, но и дълбоките и дълги окопи. За изхвърлянето и пренасянето на пръстта използват вретина, като си служат с дървени гребла.

Ако родът във военно-обществената структура на прабългарите е основен стълб от гледище на народностното своеобразие, семейството има основно значение. Може да се каже дори, че при прабългарите семейството е първообраз на рода, понеже при него принципите на единоначалието и на стопанската общност са осъществени напълно. Отношенията са строги, разделението на труда абсолютно: мъжът е боец, ловец и скотовъдец, жената е майка и домакиня. Мъжката и женската челяд още отрано се хранят и възпитават отделно, но



съпругът не е безразличен към морала на която и да било от жените си и не прощава посегателството върху семейната чест. Прелюбодеянието се наказва със смърт (§ 28 от „Отговорите На папа Николай I по запитванията на българите“). При заварено посегателство, наказанието налага засегнатият съпруг.

Семейството разполага със своя шатра, със своя юрта и със своя лична собственост, но добитъкът и конете принадлежат общо на рода. Юртите на семействата, числящи се към рода, се разполагат в близост една до друга, та образуват отделен квартал в поселището на племето и навярно се отличават от юртите на другите родове по някакъв знак или родов тотем.

Като се основават на думите на Захрий Ритор, че прабългарите имат свои градове, някои автори си представят прабългарските поселища като византийски или персийски градове с крепостни стени, цитадели и дворци, без да обръщат внимание на следващите думи на автора на „Църковна история“, който характеризира прабългарите като народ, живеещ в шатри. Прочее, прабългарските градове не са друго, освен поселища, състоящи се от юрти — характерни за повечето турански и монголски народи шатри с цилиндрична форма и полусферичен покрив, лете от дебело ленено платно, зиме от вълнена плъст и дървен скелет. Когато нуждата наложи за една нощ поселището може да бъде преместено другаде без особено затруднение.

Входът на юртите е откъм юг. Леглата се разполагат на север. Посоката север-юг е основна ориентировъчна посока при прабългарите, докато при западните хуни е изток-запад. На север по-късно са ориентирани и всички прабългарски сгради в Плиска и важни паметници от рода на *Мадарски конник*<sup>[86]</sup>. Почетна страна у прабългарите е лявата, докато при западните хуни е дясната.

В Приазовския край битът<sup>[87]</sup> на прабългарите добива черти на уседналост, без да променя напълно номадския си характер. Скотовъдството продължава да бъде основен поминък. Освен едър рогат добитък и коне, отглеждат се и овце. Голямо внимание се обръща на степните кучета, неразделните спътници на прабългарите при лов и бран, бдителните стражи на стадата и поселищата. По-късно в долините на реките се създават условия и за примитивно земеделие, предимно за култивирането на овес, просо, коноп и лен.

Несъобразно с историческата истина е широко разпространеното мнение, че прабългарите са само месоядци. Месото (овче, говеждо, конско по време на поход, а също и риба) е важна съставка в храната на прабългарите (прясно и изсушено), но в нея важно място заемат млякото (овче, краве и кобилешко, от което приготвяват споменатото вече питие кумис) и зърнените храни, просо и диво жито (така нареченият лимец) — от тях те варят булгур, незаменима храна както за малолетни, така и за възрастни.

Липсват данни поне до началото на VIII век прабългарите да са употребявали хляб<sup>[88]</sup>. Зимните запаси от зърно както за добитъка, така и за хората, от събрани из полята класове от диво растящи злакове, събират и съхраняват в така наречените рупи — дълбоко изкопани и отвътре обгорени ями. За хората се приготвяват и зимни запаси от сушено месо и риба, сушени плодове и варива, а за добитъка купи сено и шума.

И при прабългарите, както при всички стари народи, преди да се превърне в културна придобивка, преди да изрази битовите си характерни особености, облеклото<sup>[89]</sup> се налага като жизнена необходимост, обусловена тясно от начина на живот и от местните условия. Затова и при тях, както при други народи, то е израз, от една страна, на обществения строй, на военно-племенната организация, и от друга, на специфичните икономически условия. Като конен народ със степна култура прабългарите показват предпочитание към удобното, спретнатото облекло. За разлика от византийци и перси, те нямат вкус нито към излишества, нито към разкош, но при все това облеклото им издава развито чувство за изящество.

Основните материали за изработка на прабългарското облекло доставя степта. На челно място сред тях стоят разнообразните кожи от диви и питомни животни. Еднакво изкусни като ловци и скотовъдци, прабългарите имат неограничени възможности в това отношение: кожи от диви животни за калпаци и зимни кожуси, кожи от овце за по-леки кожуси и гащи, кожи от едър рогат добитък за обувки, ботуши и за защитни брони както на хора, така и на бойни коне.

Наистина, част от необходимите им тъкани за изработка на облеклото прабългарите доставят от съседните народи, когато това е възможно чрез размяна с кожи, коне и едър рогат добитък, но по-голямата част изработват сами, като използват местни суровини: лен,

коноп и вълна. Грижата по изработката на тъканите тежи изключително върху жените. Затова тяхна е заслугата не само за създаването, но и за украсата на облеклото.

Изворният материал ни дава възможност<sup>[90]</sup> не само да възстановим в общи черти облеклото на прабългарите, но и да се убедим в неговата битова устойчивост. Дори в средата на X век, както потвърждава византийският хронист Леон Дякон, цар Петър I (927–969) предпочита прабългарския кожух пред пищното облекло от византийски тип. Съществуват исторически свидетелства, че по същото време цар Симеоновите синове Иван и Вениамин (наречен Боян Магесник) продължават да се обличат в прабългарски дрехи.

Различията между мъжко и женско облекло по онова време не са тъй големи, както по-сетне, понеже тогава и жените живеят при същите тежки условия, както мъжете, и дори когато мъжете са на поход, принудени са да отбраняват поселищата от връхлитащи номади. Трудно в оная епоха може да се прокара разлика между горно и долно облекло. При зимни условия, при навличането на няколко дрехи една върху друга, едни от тях могат да минат за долни, други за горни, но при летни условия както мъже, така и жени носят само един кат дрехи. И мъже, и жени носят гащи. При жените този навик се пази дори до средата на IX век (§ 51 от „Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите“). Обикновено мъжете носят тесни дълги гащи от лен или коноп. Зиме навличат върху тях гащи от овча кожа. Лете и мъже, и жени носят ризи от лен или коноп. Женските ризи по нагърдниците и краищата на ръкавите са украсени с шевици, бродирани с разноцветни ленени конци. Върху ризата жените поставят чипак без ръкави, но при студено време навличат кафтан, гарниран с кожи.

Кафтанът е обичайната, така да се каже, униформената, върхна дреха на българския боец. Наподобява куртка, но полите му достигат до коленете, краищата му са обшити с кожа. Закопчава се на гърдите с един ред петлици, украсен е с няколко реда хоризонтално разположени на гърдите ремички от кожа, заменени по-късно с гайтани. Препасан е с широк колан от кожа. Върху него боецът окачва някои принадлежности и леки оръжия. По време на поход при тежки атмосферни условия мъжете се замаят с клашници.

Докато мъжете носят островърхи калпаци със завити краища, гарнирани с друг вид кожа, жените покриват глави с ленен плат, но не се забулват. Каква форма има покривалото на женската глава не е известно. Този обичай е тъй дълбоко внедрен сред прабългарките, та княз Борис (852–889) се вижда принуден в един от въпросите си до папа Николай I през 866 година да запита допустимо ли е от гледище на християнските обичаи прабългарките да влизат в храмовете с покривала на главите (§ 58 на „Отговорите“).

Понеже през оная епоха прабългарите бръснат главите си, под калпака си поставят превръзка от ленен плат, за да предотвратят обилното потоотделяне, причинено от калпака. По-видните личности, родоначалници и племенни вождове, в знак на особено достойнство оставят на темето си дълъг кичур коса, наречен чуб. По-късно великият хан не бръсне вече главата си, а си оставя дълга чак до раменете коса, а бойладите сплитат косите си в три плитки на врата.

Обществената структура на прабългарския етнос, отстояващ съществуването си векове наред с оръжие в ръка, дава дълбоко отражение върху тяхната култура<sup>[91]</sup>. Нейните наченки започват още в туранската им прародина. Постоянните набези поставят прабългарите в общение с много народи, с непознати земи, отдето те усвояват доста нещо ново и след като започват да сравняват свое с чуждо, поставят основите на своя самобитна култура, съответстваща на военно-обществения им строй.

Ако Прокопий Кесарийски ни уверява, че по времето на племенния вожд Сандилх към средата на VI век прабългарите утигури „нямат никаква представа за писмо и са съвсем неграмотни, нито имат никакъв писар“, нямаме основание да мислим, че по времето на хан Кубрат положението доста се е променило, макар самият Кубрат вероятно да е владеел гръцки не само говоримо, но и писмено. Това се потвърждава от обстоятелството, че до седмото десетилетие на IX век прабългарите не само използват гръцката графична система, но си служат и с гръцкия език в официалната си документация. По-практични от тях в това отношение се оказват тюркютите, усвоили още през VI век согдийското писмо. То им създава възможност да оставят голям брой писмени паметници на своя език<sup>[92]</sup>.

Не се знае нищо конкретно за народното творчество, за фолклора на прабългарите, а несъмнено, при необикновените подвизи на бойците

си, при интересния живот, що водят, прабългарските народни певци навярно стигат до внушителни обобщения на героите — *багатури*, и до вдъхновени прослави на техните подвизи. Отражение във фолклора на прабългарите навярно намират и демонологичните им представи, но да пресъздадат образа на Тангра едва ли смеят, понеже богът-небе е за тях табу.

Кървавите сблъсквания, разселванията, неспокойният живот на прабългарите са причина за унищожаването на паметниците на тяхното изкуство както в областта на миниатюрната скулптура от дърво и кост, така и от рода на монументалните надгробни статуи, наречени *каменни баби*, или на каменните релефи, подобни на *Мадарския конник*. Значителен интерес от културно-историческа гледна точка представлява хронологическата система, леточислението на прабългарите<sup>[93]</sup>. За съжаление, с този твърде специален въпрос, освен авторитетни учени, запознати с изворния материал и с принципите на хронологията, се занимават и доста любители, затова са разпространени за него не само погрешни информации, но и твърде куриозни твърдения. В увлечението си някои се опитват да докажат, че прабългарският календар е най-старият и най-точният от всички съществуващи, като при това безотговорно смесват хронологичната система на прабългарите с китайското леточисление, докато трети не се задоволяват с това, а полагат усилия да установят паралел между летоброението на прабългарите и инките<sup>[94]</sup>.

Сведения за прабългарската хронологична система се черпят от три основни извора: „Именникът на българските ханове“<sup>[95]</sup>, „Чаталарският каменен надпис“ на хан Омуртаг от около 822 година и увода към „Словата на Атанасий Александрийски“ от Тудор Доксов от 907 година. Прабългарската хронологична система се основава на традиционното тюркско-монголско летоброение<sup>[96]</sup>, но притежава свои особености. Подобно, на леточисленията на други турански народи, леточислението на прабългарите има за основа цикъл от дванадесет лунни години<sup>[97]</sup>, всяка от които се означаваме името на някое животно: година първа — *мишка* {прабълг. сомор), година втора — *вол* (шегор), година трета — *вълк* (вер), година четвърта — *заяк* (дванш), година пета — *неизвестна*, година шеста — *змия* (дилом), година седма — *неизвестна*, година осма — *овен* (текуचितем), година девета — *неизвестна*, година десета — *кокошка* (тох), година единадесета — *куче*

(етх) и година дванадесета — *свиня* (докс). Месеците нямат имена, а се означават с числителни редни в съответната циклова година: първи месец — *алем*, втори — *неизвестен*, трети — *вечем*, четвърти — *тутом*, пети — *бехти*, шести — *алтом*, седми — *неизвестен*, осми — *ехтем*, девети — *твирем*, десети — *неизвестен*<sup>[98]</sup>, единадесети — *ениалем* и дванадесети — *неизвестен*. Затова изразът *етх ехти* означава, че събитието е станало през петия месец на единадесетата циклова година или в годината на кучето, а изразът *шегор вечем* през третия месец на втората циклова година или в годината на вола.

Не липсата на някои наименования в дванадесетгодишната циклова година затруднява разкриването в пълнота тайните на прабългарското леточисление, а други две неизвестни още величини: а) коя е неговата ера, от кой момент започва летоброението (при различните хронологични системи този момент — действително или предполагаемо събитие — е различен) и б) по какъв начин се отбелязва смяната на дванадесетгодишния цикъл. Ако някои години по дванадесетгодишната циклова система на прабългарите са разкрити и приведени в съответствие с общоевропейското летоброение от началото на новата ера, по което досега са изминали 1976 години, това се дължи на двойната датировка (по прабългарската и по византийската мондиална система) в някои от изворите, дължи се още на това, че от византийски извори примерно се знае от кога до кога цар Симеон царува. По този начин по твърдо установени датировки от други извори могат да бъдат разчетени почти всички известни досега датировки по прабългарската хронологична система, но ако би се попаднало на датировки, посочени единствено по нея без успоредаци по византийската мондиална система или по друга известна система от по-далечно време, без да се знае как върви редуването на дванадесетгодишните цикли, те едва ли биха могли да бъдат разчетени. Затова е прибързано да се правят каквито и да било преценки относно преимуществата на прабългарското леточисление в сравнение с други хронологични системи.

Като всичко друго и леточислението е тясно свързано с особеностите на военно-обществения строй на прабългарите. То изхожда от неговите особености и отговаря на нуждите му. Прабългарите живеят на простор и затова минутите за тях са без значение. Като волни синове на степта те различават три момента на

деня: сутрин, пладне и вечер. Фазите на луната от своя страна разпределят месеца на четири части, а видимото движение на слънцето — годината на четири сезона. Да се говори за точност при измерване на времето, трябва да бъдат намерени достоверни свидетелства както за учени звездобройци сред тях, така и за уреди, макар и примитивни, с чиято помощ се изчислява времето с точност, а както за едното, така и за другото липсват каквито и да било свидетелства.

Ако прабългарите имат постижения, това навярно е в друга посока, в области, тясно свързани с техния военно-обществен бит. Такъв характер вероятно имат знахарството, примитивната хирургия<sup>[99]</sup> и ветеринарното дело. Степта им предоставя разнообразни билки и навярно още отрано те се научават да ги различават и рационално да ги използват. Нуждата отрано също така ги приучва да лекуват рани и травми, да полагат сериозни грижи за здравето на добитъка и за високите бойни качества на конете.

И при прабългарите, както при всички древни народи, религиозните представи изразяват наред със светогледа и социалната структура на етническата общност. Облечена в религиозно рухо, обществената организация на прабългарите по този начин получава божествена санкция. Под влияние на условията, при които векове наред живеят под открито небе като номадски народ, и в състояние на перманентна борба както с природните стихии, така и с налитаци от всички страни врагове, при прабългарите религия и военно-обществен строй се развиват в пълно съответствие. Религиозните представи на прабългарите са свидетелства за останки в светоотношението им от първобитния синкретизъм, при който божеството добива човешки образ и черти, а повелителят се обожествява.

Тангра<sup>[100]</sup>, върховният бог на прабългарите, олицетворява небето като извор на божествената благодат, като източник на жизнените сили в природата: светлина, въздух, влага, топлина и огън. Според космогоничните представи на прабългарите всичко добро слиза от небето, но ако божеството се разгневи, вместо благодат праща от небесната вие разрушителни стихии: гръм, градобитнина, проливни дъждове, мор, скакалци, бури, суша и необикновен студ.

Някога в туранската си прародина прабългарите вярват, че върховното божество обитава най-високия връх на планината Имай или Златната планина (кит. Тянь-Шан), затова наричат този връх



Тенгридаг<sup>[101]</sup>. Името и до днес е запазено. По-късно представата за Тангра се свързва с представата за необятното небе като извор на божествената благодат и на неизтощимите природни сили.

Неизвестно е дали в дълбока древност, освен Тангра прабългарите почитат и друго божество, но и да е имало наченки от подобна вяра, те са изчезнали под влияние на последователно прокараното единоначалие в техния военно-обществен строй. По този начин еднобожието в техния религиозен култ се утвърждава като несъкрушима опора на единоначалието във военно-обществената им система. Освен вярата в Тангра като останки от първобитния анимализъм се запазва и смътната вяра в духове — представители на низшата демонология. Израз на тази вяра е обичаят да се носят амулети, притежаващи свойство, както се е вярвало, да отблъскват пристъпа на тъмните поднебесни сили (§ 79 от „Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите“)<sup>[102]</sup>.

За разлика от религиозната концепция на индоевропейските народи, при която дуализмът играе твърде съществена роля, добро и зло, Ормузд и Ариман при иранците, Вишну и Шива при индусите, Волос и Перун или Бели бог и Черни бог при славяните, дори при християнския монотеизъм Христос и Антихрист — светогледът на прабългарите се отличава със строго единство. Тангра въздава едновременно и благодат, и възмездие. Но благоволенията му заслужават само смелите и силните. Той отвърща лик не само от слабите, но и от недостатъчно ловките. Затова прабългарите почитат загиналите в бой и умрелите в почтена старост, но не и разкъсаните от диви зверове, тежко ранените в бой и умрелите от студ.

Тангра е всемогъщ и всевиждащ бог. Той отдава всекиму заслуженото. И прабългарите вярват, че от небесната вис той следи всяка тяхна стъпка, „Ако някой търси истината — казва се в намерения около Кавала прабългарски каменен надпис от времето на хан Пресиан, — бог вижда, и ако някой лъже, бог също вижда.“ Благоволенията на Тангра може да бъде спечелено, но може и да бъде загубено. И тази възможност обуславя поведението на смъртния. На тази почва възникват етичните понятия на прабългарите.

Според прабългарските религиозни представи магическата сила на божеството е съсредоточена в някои същества и предмети. По тази причина те се превръщат в извор на особена сила, на така наречената

оренда. Особено силна оренда притежават избраниците на Тангра, тълкувателите на волята му, ханът, племенните вождове и родоначалниците. Орендата при тях е съсредоточена в някои органи като съсредоточия на жизнената сила: глава, сърце, полови органи и кръв. Но силна оренда притежават и вождовете на враговете. Да бъде отсечена главата на победения вожд, значи да бъде прекъсната връзката му с върховното същество. В зависимост от това вярване се намира прабългарският обичай черепът на убития вожд да бъде обкован в злато или сребро, да бъде превърнат в бокал и тържествуваният победител да пие от него. По този начин символично се представя преминаването на магичната сила, на орендата, от главата на победения в тялото на победителя<sup>[103]</sup>.

Този обичай се запазва при прабългарите дори до началото на IX век. С горест хронистът Теофан Изповедник разказва как след победата си над византийския император Никифор I Геник хан Крум наредил да отсекаат главата на убития император, да оголят черепа и да го обковат в сребро. На уредения пир по случай победата повелителят на прабългарите пирувал с тази зловеща чаша и карал вождовете на славянските племена да пият от нея.

Силна оренда според религиозните представи на прабългарите притежават и някои животни. На челно място сред тях стоят конете и кучетата, но докато при кучетата орендата е съсредоточена в зъбите, при конете нейно съсредоточие е опашката, затова конската опашка при прабългарите се налага като боен символ, като военно знаме (§ 33 от „Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите“). Векове наред прабългарите твърдо вярват в заклинателното и предпазното въздействие на конската опашка. Надяната на копие и издигната пред бойците, тя разпалва войнствеността им.

Магическа сила според прабългарските религиозни представи имат и някои дървета и камъни. Обожествява се, освен тяхната нетленност и тайнствената сила, съсредоточена в тях: при дървесата необикновената виталност, при камъните способността им да изпускат искри при удар. По какви признаци тези дървета и камъни са отличавани от всички останали, не е известно. Вярвало се е, че съсредоточената в тях сила има лечебно въздействие. Дълбоко внедрена, тази вяра се запазва у прабългарите и след приемането на

християнството, както се вижда от § 62 от „Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите“.

Вярата на прабългарите в магическата сила, в орендата, като еманация на всемогъществото на върховното божество, е тясно свързана с техния военно-обществен строй, затова предпочитат да ядат животни, убити с удар, а не заклани с нож, понеже кръвта, в която е съсредоточена магическата сила, изтича и по този начин се намалява притокът на енергия, тъй необходима на боеца (§ 90 от „Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите“). Жизнената сила, съсредоточена в кръвта, е символизирана в чашата, която държи в ръката си ханът в каменния релеф *Мадарски конник* и в така наречените *каменни баби*. Този древен символ е преминал и в християнската религия.

Изпълнените с магическа сила, с оренда, същества и предмети са свещени, те са табу, неприкосновени. Към тази категория спадат великият хан, племенните вождове или ханове и родоначалниците, жертвените животни и бойните коне. Неприкосновеността на великия хан е абсолютна, той е богопомазан („Хан юбиги Омуртаг е от бога поставен в земята, в която се е родил“).

На последователно проведения принцип в религиозните вярвания на прабългарите съответствува и строго единство в религиозния им култ. Прабългарите нямат жреческо съсловие. Имаме всичкото основание да предполагаме, че още в туранската прародина жреческото съсловие е унищожено, след като в името на единството ханът поема функциите на първожрец. Ханът е първожрец, понеже в неговите ръце е съсредоточена цялата власт и той е утвърден като върховен разпоредник както над материалния (видимия), така и над духовния свят на прабългарите. Лично той принася жертва на Тангра и тълкува волята му, когато от благоразположението на върховното същество е заинтересована цялата етническа общност. Оттам и старата поговорка: „Който коли кучето, той управлява.“ Жречески функции в по-ограничен обсег имат както племенните вождове, така и родоначалниците.

Жертвоприношението е важен момент в живота на прабългарите. То се извършва в капището, в примитивния храм под открито небе, под зора на всевидещия Тангра. След като прегори жертвеният огън и се натрупа достатъчно жарава, ханът лично умъртвява жертвеното животно — куче, кон, вол или овен, като му нанася удар в главата,

хвърля го върху жаравата и се отдръпва, за да види дали Тангра ще приеме направеното му въздаяние или не. Зад хана са синовете му, племенните вождове, боилите и багаините, родоначалниците и военачалниците, зад тях бойците и накрай народът. Всички са занемели. Ще се възнесе ли пушекът направо към небесата или ще се отклони в нежелана посока, в посока, противоположна на оная, в която трябва да се понесат конните дружини?

Византийският хронист Симеон Метафраст и Логотет съобщава, че под стените на Константинопол хан Крум принесъл в жертва на Тангра, освен коне и кучета, и хора. Ако този твърде стар обичай още се съблюдава в началото на IX век, по времето на хан Кубрат е не по-малко възможен, но и тогава навярно принасянето на хора в жертва е било изключение и е могло да бъде свързано само с някое изключително по важност събитие. Навярно и при прабългарите, както при траките, пожертвуваният е трябвало да приеме смъртната жертва с готовност, за да бъде тя угодна на върховното същество.

При всяко жертвоприношение с благоприятни признаци, особено преди боен поход, по древен обичай се устройва пир, след пира военни игри и състезания (§ 35 от „Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите“): стрелба с лък, хвърляне на копие, мятане на аркан, надпрепускване с препятствия, прехвърляне от един кон на друг при кариер и други подобни. Състезанията имат за цел да успокоят сърцата на жените и старците, да ги убедят още веднъж в силата на прабългарското оръжие.

Както се вижда от § 89 на „Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите“, освен кръвни жертви прабългарите правят въздаяния на Тангра и от земни плодове, от така наречените първаци, за да изразят признателността си за благодатната родитба. Този обичай навярно се утвърждава сред тях под славянско влияние по-късно. Древен е обаче обичаят да се полага клетва пред обнажен меч (§ 67 на „Отговорите“), както и поемането на международни договорни задължения да се придружава с жертвени въздаяния и езически ритуали. Смисълът на договорната клетва пред обнажен меч или с придружение на езически ритуали е в обезпечаването на божествената санкция: ако изневеря на клетвата, Тангра да ме накаже със смърт, като бъда разсечен от меч или ако не устоя на дадената дума кръвта ми да изтече, както изтича кръвта на това куче<sup>[104]</sup>.

С религиозните представи на прабългарите са свързани и заклинанията преди бойни действия. Те изразяват решимостта на всяка цена да бъде изтръгната победа при благосклонното съдействие на Тангра. Заклинанията преди сражение имат старинен произход. Свидетелства за тях са запазени не само от времето на Крум и Омуртаг, но дори от времето на християнския цар Симеон Велики (893–927)<sup>[105]</sup>.

Като много други древни народи и прабългарите нямат точна представа за така наречения задгробен живот. Те вярват, че починалият временно отсъства, но по какъв начин пребивава отвъд и кога ще се завърне, не са наясно. При погребване на мъртвите поставят в гроба всичко, що може да им бъде необходимо по време на отсъствието им<sup>[106]</sup>. Хана и боилите погребват заедно с бойния им кон и любимата жена, като не забравят да поставят отдясно до тях и меч. Над гробовете на великия хан и племенните вождове поставят и каменните им статуи.

В религиозно отношение прабългарите показват голяма устойчивост. Религията е една от най-здравите опори на техния военно-обществен строй. От нея те отстъпват едва след като поради променените исторически условия устоите на тяхната военно-обществена организация започват да се рушат. През шестдесетте години на IX век дунавските прабългари, вече примесени със славяни, преминават в лоното на християнството, а няколко десетилетия по-късно волжско-камските се помохамеданчват.

---

[56] *Итил* — Волга, наричана в древността Ра. — Б.авт. ↑

[57] *Арктос* — река Донец. — Б.авт. ↑

[58] Върху племенната система на прабългарите виж:

Генинг, В. Ф. и А. Х. Халиков. Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник) Москва, 1964. Стр. 100–148: К вопросу об этническом составе и происхождении болгарских племен.

Мерперт, Н. Я. К вопросу о древнейших болгарских племенах. Казан, 1957.

Миятев, Петър. Бележки върху племенната система на тюркобългарите, сп. Училищен преглед, кн. 9/1940.

Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР. III–IX в. Москва, 1958. Стр. 586–615: Н. Я. Мерперт. Древнейшие болгарские племена в Причерноморье. — Б.авт. ↑

[59] Между всички други най-ентузиасиран привърженик на тази незащитима теза е Александър Бурмов. За съжаление със студията си „Към въпроса за произхода на прабългарите“, публикувана в кн. 22–24 на „Известия на българското историческо дружество“ Бурмов успява да подведе някои изследвачи не само в България, но и в чужбина. — Б.авт.

↑

[60] Виж Gyula Moravcsik. Zur Geschichte der Onoguren. Ungarische Jahrbücher, t. 10/1930. — Б.авт. ↑

[61] С това име (унугури) потомците на Аспаруховите прабългари са упоменати в актовете на VI вселенски църковен събор, съставени и допълнени от Агатон. Виж „Из деянията на вселенския събор през 681 година“. Извори на българската история, т. 6. София, БАН, 1960. — Б.авт. ↑

[62] Гюла Моравчик поддържа твърдението между *оногури* и *оногундури*, макар да приема, че племето има угорски произход. Към него по-късно, според този автор, се били примесили *прабългари*. Димитър Ангелов мисли, че *оногури* и *оногундури* са различни племена. — Б.авт. ↑

[63] Димитър Ангелов е на мнение, че *котраги* и *оногури* по начало не са прабългарски племена, но по-късно се приобщават към прабългарския етнос и се побългаряват. — Б.авт. ↑

[64] За Атила виж следната литература: Gyula Moravcsik. Attilas Tod in Geschichte und Sage. Budapest, 1926; E. A. Thorapson. A History of Attila. Oxford, 1948. Виж и И. А. Стучевский. Атила. Вопросы истории, № 12/1933. — Б.авт. ↑

[65] Виж следната литература за живота на прабългарите през това време:

Златарски, Васил. История на българите до появата им на Балканския полуостров. Годишник на Софийския университет, ИФФ, т. 10–11/1915.

Фехер, Геза. Прабългарите. Преселнишките им движения от средата на V век, сп. Българска мисъл, кн. 6/1928. — Б.авт. ↑

[66] Виж:

Александър Бурмов. Въпроси из историята на прабългарите. Годишник на Софийския университет, ИФФ, т. 44/1948 и под негово влияние безкритично: Страшимир Лишев.

Прабългарите и българското народностно име в Европа около началото на V век. Известия на института за българска история, т. 5/1954; D. Simonyi. Die Bulgaren des 5 Jahrhunderts im Karpatenbecken. Acta Archaeologica, t. X, 3–4. Budapest, 1959. Тезата на Александър Бурмов не е оригинална. Тя се подвързва още от Сергей Уваров в дисертацията му на латински език: „Da Bulgarorum utrorumque crigine et sedibus antiquissimis“. — Б.авт. ↑

[67] Славянските племена, разположени отвъд Истрас в Подкарпатската равнина, нахлуват във византийските владения на полуострова доста често. Особено значителни са нападенията им през годините 527, 545, 549–550, 578, 581, 582, 584, 597 и 609. — Б.авт. ↑

[68] За аварите виж следната литература:

Avenarius, A. Die Awaren in Europa. Amsterdam. Bratislava, 1974.

Csallany, D. Archaeologische Denkmäler der Awarenzeit im Mitteleuropa. Budapest, 1956.

Haussig, H. W. Zur Lösung der Awarenfrage. Byzantinische Slavica, fasc. 2/1973.

Liptak, P. Awaren und Magyaren im Donau-Theiss zwischenromgebiet. Acta Archaeologica, t. 8, fasc. 1–4. Budapest, 1957.

Nagy, T. Studia avarica... Budapest, 1947. — Б.авт. ↑

[69] *Силзивул* — могъщ тюркски каган. — Б.авт. ↑

[70] Името на хан Кубрат е предадено по твърде различен начин в историческите извори: *Кробат* (Теофан Исповедник), *Кубрат* (патриарх Никифор), *Crobatus* (Анастасий Библиотекар), *Хубраата* (Арменска география от VII век), *Quctrades* (Йоан Никиу), *Курт* (Именник на българските ханове). Получило е широка гражданственост името *Кубрат*. — Б.авт. ↑

[71] В своя труд „История на хазарите“ (Ленинград, 1962) М. И. Артамонов изказва мнение, че Кубрат живее, а не управлява между 584 и 642 година. Това разбиране бе усвоил в някои по-раншни трудове и авторът на тези редове. То обаче не е съобразено с хронологическата последователност на „Именника на българските ханове“. Освен това при Кубрат (Курт) изрично е посочено в „Именника“, че през този период той управлява (дръжа). — Б.авт. ↑

[72] Виж L. Drapeyron. L'empereur Heraclius et l'Empire byzantin au VII siecle. Paris, 1869. — Б.авт. ↑



[73] Грод, хунски вожд, покръстен според Теофан Изповедник в Константинопол през 528 година. След като се върнал в страната си, заповядал да бъдат унищожени идолите, но хуните го убили и вместо него за свой вожд издигнали брата му Муатерис. — Б.авт. ↑

[74] *Тесалоника* — Салоника, Солун. — Б.авт. ↑

[75] Според Павел Дякон в Беневент при Ромуалд, син на Гримуалд, лангобардски крал; според Фредегарий — във Венетската марка, в областта на Венеция; според Теофан Изповедник — в областта Равена в така наречения Пентаполис (Анкона, Римини, Пезаро, Фано и Сепгалия). Виж и V. d'Amico. *I Bulgari transmigrati in Italia nel secolo VI e VII del Pera vulgare. Loro speciale diffusione nel Samnio. Campobasso*, 1933; V. d'Amico. *I Bulgari stantiati nelle terre d'Italia nell'alto medio evo. Bulgaria*, III. Roma, 1941. — Б.авт. ↑

[76] Около 634 година. — Б.авт. ↑

[77] „Стара велика България“ ( *ἡ παλαιὰ Βουλγαρία* ) за разлика от „Нова или Дунавска България“. — Б.авт. ↑

[78] Върху Велика или Кубратова България виж следната литература:

Бурмов, Александър. Избрани произведения, I. София, 1968. Стр. 69–76: Бележки за прабългарския племенен съюз през VII в.

Златарски, Васил. История на българската държава през Средните векове, т. 1, ч. I. София, 1970. Стр. 55–175: История на хуно-българите от появата им в Европа по средата на VII век.

Милев, Никола. Кубрат от историята и Кубер от Чудесата на св. Димитрия Солунски. Периодическо списание на БКД, кн. 71/1910.

Мутафчиев, Петър. История на българския народ, I. София, 1943. Стр. 84–91: Образуване и разпадане на Кубратова Велика България.

Немет, Ю. Произход на имената „Кобрат“ и „Есперих“. Известия на историческото дружество, т. 11–12/1932. — Б.авт. ↑

[79] На това мнение е например Н. Я. Мерперт — виж негова студия „Древнейшие болгарские племена в Причерноморье“ в „Очерки истории СССР III–IX в.“. Москва, 1958. — Б.авт. ↑

[80] Виж Георги Баласчев. Титлите на старобългарските господари, сп. Минало, кн. 1/1909; Цветан Радославов. Титлите на българските владетели. Известия на археологическия институт, кн.

5/1929; Виж също: J. J. Mikkola. Was ist kanartigin? Сборник в чест на Васил Златарски. София, 1925. — Б.авт. ↑

[81] Предполага се, че след поражението на прабългарите котригури през 558 година, хан Заберган е убит от тях. Настъпилата катастрофа прабългарите си обясняват с отвръщането на *Тангра* от лицето на върховния повелител. — Б.авт. ↑

[82] Върху военната организация и военното дело на прабългарите виж:

Атанасов, Щерю, Иван Дуйчев, Димитър Ангелов, Геновева Цанкова-Петкова, Димитър Христов и Борис Чолпанов. Българското военно изкуство през феодализма. София, 1958. Стр. 30–39: Военното дело на прабългарите.

Венедиков, Йордан, Бележки по военния бит у най-старите българи (Първо българско царство). Военен журнал, кн. 2–3/1903.

Венедиков, Йордан. Произхождение на хусарската конница (Из старобългарската военна история). Военен журнал, кн. 6–7/1911.

Самарджиев, А. Военно дело и военно изкуство у прабългарите, сп. Българска военна мисъл, кн. 1–5/1938.

Фехер, Геза. Няколко думи за военното дело у прабългарите. Военен журнал, т. 36/1936.

Фехер, Геза Военното дело на прабългарите. София, 1938. — Б.авт. ↑

[83] Тактиката на сеч в конницата е въведена по-късно, след като е култивирана у арабите. По времето на Кубрат и Аспарух се прилага тактиката на мушкане, затова не е правилно по това време да се говори за саби. Използуваните от прабългарската войска през VII и VIII век мечове нямат ръкохватки, тъй необходими при саблени удар, те са още твърде тежки, за да бъдат извършвани с тях по-сложни действия. Виж и Н. Я. Мерперт. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем Средневековье. Советская археология, год. 23/1955. — Б.авт. ↑

[84] Като описва атаката на Константинопол, организирана от котригурския вожд Заберган през 558 година, византийският хронист Агатий между другите оръжия, използвани от прабългарите, упоменава и сърповидните копия, бойните сърпове. Във Варненския археологически музей са запазени няколко наконечници от бойни сърпове. Неправилно някои ги вземат за косери. — Б.авт. ↑

[85] Zoltan Gombocz. Die bulgarisch-tiirkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache — Memoire de la Societe Finno-Qugrienne: Helsingfors, 1912; Geza Feher. Bulgarisch-Ungarische Beziehungen in den V — XI Jahrhunderten. Budapest, 1921. Тази постановка Геза Фехер отстоява и в ред други свои работи. Опровержение: Иван Сакъзов. Стопанството на Средновековна България. Българска историческа библиотека, год. II, кн. 3/1929. При все това Петър Мутафчиев се основава на научно необоснованата теза на Геза Фехер в т. I на своята „История на българския народ“. София, 1943. — Б.авт. ↑

[86] Вж. Веселин Бешевлиев. За ориентацията на първобългарските сгради. Известия на Народния музей Варна, т. 10/1974. При това авторът, като се позовава на така наречения Хамбарлийски надпис, неправилно определя лявата страна в северна, а дясната в южна посока (в статията „Първобългарски и късни гръцки и латински надписи“, сп. Археология, кн. 1/1975, лява страна според него е източната, а дясна — западната). При посока север-юг лява страна винаги е западната, а дясна — източната. При изпълнението на бойни задачи войските в централното направление се командуват винаги от хана. Командуването на войските в ляво от него се поема от кавхана. Такъв е и смисълът на Хамбарлийския каменен надпис. — Б.авт. ↑

[87] Вж. Иван Богданов. Бит и ритуал на прабългарите, сп. Лада, кн. 2/1976. — Б.авт. ↑

[88] Виж Иван Сакъзов. Храната на старите българи, сп. Училищна мисъл, кн. 7/1928. — Б.авт. ↑

[89] Върху облеклото на прабългарите виж следната литература: Богданов, Иван, Облеклото на прабългарите, сп. Лада, кн. 1/1974. Иванов, Йордан. Облеклото у старите българи, сп. Родина, кн. 3/1941.

Фехер, Геза. Облеклото и оръжието на българската войска. София, 1942.

Ivanov, Jordan. Le ccstume des rois paiens bulgares d'apres un manuscript de la bibliotheque national de Madrid. Proces verbaux et memoire du Congres international des bibliothecaires et des bibliophiles. Paris, 1925.

Ivanov, Jordan. Le costum des anciens bulgares. L'art byzantine chez les slaves. Les Balkans, I. Paris, 1930. — Б.авт. ↑

[90] За характерните особености на прабългарското облекло се вади заключение от доста извори. По-важни между тях са следните: Менологий на византийския император Василий II Българоубиец, Хрониката на Йоан Скилица — Мадридска версия, Лексиконът на Свидас, Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите, Хрониката на Лиутпранд, Продължителят на Теофан Изповедник, Продължителят на Георги Монах, Хрониката на Симеон Метафраст и Логотет. Значителен интерес в това отношение представлява и каменният релеф на прабългарски боец във Варненския археологически музей. — Б.авт. ↑

[91] Върху културата на прабългарите виж следната литература: Снегаров, Иван. Културното състояние на древните българи през VI-X в, сп. Изкуство, кн. 4–5/1962.

Фехер, Геза. Културата на прабългарите. Научно-популярно изложение. София, 1929.

Фехер, Геза. Външната търговия на прабългарите и нейното отражение върху техния културен живот. Русе, 1939. — Б.авт. ↑

[92] За писмените паметници на тюркютите виж посочената литература в бележка 36 по-горе. — Б.авт. ↑

[93] Върху прабългарското летоброене виж следната литература: Златарски, Васил. Имали ли са българите свое летоброение, списание на БАН, кн. 1/1911.

Златарски, Васил. Българското леточисление. Известия отделения русского языка и словесности. ИАН, т. 17, кн. 2/1912.

Златарски, Васил. Към въпроса за българското летоброение, списание на БАН, кн. 10/1915.

Степанов, Н. Три статии върху старобългарското леточисление, сп. Минало, кн. 9/1914.

Bury, J. B. The chronological cycle of the Bulgarians. Byzantinische Zeitschrift, t. 19/1910.

Хронологическият цикъл на българите, сп. Минало, кн. 4/1910.

Хронологический цикл болгар. Перевод Н. М. Петровского. Казгнь, 1912.

Mikkola, J. J. Die chronologie der türkischen Donaubulgaren. Journal de la Societe Finno-Ougrienne, t. 30. Helsingfors, 1914.

Хронологический цикл болгар. Перевод с английското с приложением замечаний В. Н. Златарского. Известия общества

археологии, истории и етнографии при Казанском университете. Казань, 1912.

Zlatarski, Vassil. Die bulgarische Zeitrechnung. Journal de la Societe Finno-Ougrienne, t. 40/1924.

Виж и В. М. Беркутов. За древния календар на дунавските българи, сп. Математика и физика, кн. 6/1965.

Най-големи заслуги за изясняване на основния механизъм на прабългарското леточисление има финландският учен Й. Микола, след като англичанинът Й. Бъри поставя основата и Васил Златарски я разширява. — Б.авт. ↑

[94] Виж например: Слави Дончев. Календарът на прабългарите и забавните игри, в. Антени, бр. 42/18 X. 1974; Кирил Неделчев. Календарът на прабългарите, сп. Наша Родина, кн. 11/1970 и Борис Рогев. Астрономически основи на първобългарското летоброене. София, БАН, 1974. Спирам вниманието на читателя върху последната работа не само поради нейния сравнително значителен обем, но и поради нейната псевдонаучност. Без да има каквато и да било представа за историята на древните народи, каквато и да било ориентация върху историческото развитие на прабългарския етнос, като изхожда, от една страна, от мистични постановки, и от друга, като се обляга върху изчисления, които нямат нищо общо с прабългарската хронологическа система, авторът стига до следните две голословни твърдения: а) като начало на прабългарското летоброение може да бъде приета „юлианската година 4768 преди новата ера“ (стр. 9) и б) че „прабългарското летоброение предхожда всички досега известни летоброения от древността“ (стр. 28). При това авторът не си задава въпроса възможно ли е да съществува прабългарско летоброение, преди да се е породил прабългарски етнос и дали наистина прабългарите са най-старият народ на земята, щом като леточислението им предхожда всички други хронологични системи. Прабългарската хронологична система най-безотговорно той смесва с китайската, та си позволява да запълва неизвестните наименования на някои циклови години в прабългарската хронологична система, като поставя в празниците маймуна, тигър и дракон, без да си дава сметка, че в местата, дето обитават прабългарите, не е имало нито тигри, нито маймуни и че митологическият образ на дракона няма нищо общо нито с религията, нито с бита на прабългарите. — Б.авт. ↑

[95] Преведен на новобългарски, „Именникът на българските ханове“ в частта му, която обхваща историческите събития до момента, в който хан Тервел поема управлението след смъртта на баща си хан Аспарух, гласи:

Авитохол живя триста години. Родът му Дуло, а годината му дилом твирем.

Ирник живя сто и петдесет години. Родът му Дуло, а годината му дилом твирем.

Гостун, наместникът на този, две години. Родът му Ерми, а годината му докс твирем.

Курт управлява шестдесет години. Родът му Дуло, а годината му шегор вечем.

Безмер три години, родът му Дуло, а годината му шегор вечем.

Тези пет княза управляваха княжеството отгатык Дунав петстотин и петнадесет години с остригани глави. И след това дойде отсам Дунав Исперих княз, също и досега.

Исперих княз шестдесет и една години. Род Дуло, а годината му зер ениалем.

Тервел двадесет и една година. Родът му Дуло, а годината му текучитем твирем...

От тези данни следва, че легендарният период „Авитохол“ започва през 145 година на новата ера и приключва в 436 година, когато започва легендарният период „Ирник“, приключил в 582 година. След като Гостун управлява две години, в 584 година властта заема Курт (Кубрат) и я държи до 642 година, когато умира. Неговият наследник Баян управлява три години. В 645 година се приключва периодът от 515 години (лунни, а слънчеви 500), през който отгатык Дунав петте князе (*Авитохол, Ирник, Гостун, Курт и Безмер* или *Баян*) управляват с „остригани глави“. Аспарух управлява 61 години (петдесет и осем слънчеви) между 642, когато след смъртта на баща си Кубрат става хан на прабългари-оногури, и 701, когато умира и е наследен от сина си Тервел. Познати са и други именници на български владетели на легендарна основа. Един от тях намира отражение в труда на кардинал

Цезар Барониус „Annales ecclesiastic a Christo nato ad annum 1198“ и под негово влияние в „История славяноболгарская“ на Паисий Хилендарски и „История разных славянских народов наипаче болгар, хорватов и сербов“ на Йован Раич, друг — в „Летописа на поп Йовчо от Трявна“ (Софийска народна библиотека „Кирил и Методий“, ръкописен отдел № 1350). Той започва с *Воляг* (от Волга) — 502 и завършва с *Богор в крещение Михаил* (княз Борис) — 860 година. — Б.авт. ↑

[96] Виж Янко Тодоров. Източноазиатският животински цикъл от гледище на астрологическите вярвания (Към въпроса за именника на първите български ханове). Годишник на Софийския университет, ИФФ, т. 27/1931. Виж и статията „Тюркско-монголско леточисление“ и цитираната там литература в „Советская историческая энциклопедия“, т. 14. Москва, 1973, относно особеностите на тюркско-монголското леточисление. Относно обстоятелството, че хронологичните системи на туранските народи имат свои особености — виж Н. Катанов. Примети и поверия тюрков китайското Туркестана... Спб., 1897. Относно времепоявата на различните хронологични системи виж С. И. Селешников. История календаря и хронология. Москва. — Б.авт. ↑

[97] *Лунна година* — докато слънчевата година се състои от дванадесет месеца с дължина от 28 до 31 дни или всичко 365 дни, лунната година се състои от дванадесет месеца с дължина от 29 и 30 дни или всичко от 354 дни и е по-къса от слънчевата с 11 дни. Сто лунни години са равни на 97 слънчеви. Понеже при лунната година настъпва постепенно отклонение от видимото движение на слънцето, на всеки три години се прави корекция, като се прибавя един допълнителен месец от 30 дни. Така се появява лунно-слънчевият календар. Към него спадат и календарите на тюрко-монголските народи. За точност при този тип календар, към който принадлежи и прабългарският, не може да се говори. Събитията се фиксират обикновено по години и месеци, но не и по дни. — Б.авт. ↑

[98] С достатъчно основание може да се поддържа, че думата *ени* означава числителното редно десет. — Б.авт. ↑

[99] Макар да не липсват в него исторически несъобразности, интерес представлява съобщението на д-р Петър Боев за символична трепанация у прабългарите (в. Вечерни новини, бр. 5317 от 26. X. 1968) — опериране на черепните кости чрез изрязване или изгаряне на теменната кост, без да се отваря черепът. Предполага се по този начин



да са били лекувани не само наранявания на главата, но също така нервни, психически и очни заболявания. Намерени са в района на Плиска няколко черепа от VII-IX век с явни следи от символична трепанация. — Б.авт. ↑

[100] *Тангра* — името е засвидетелствувано в прабългарски каменен надпис № 17 по описа на Веселин Бешевлиев в неговото изследване „Първобългарски надписи“ — Годишник на Софийския университет, ИФФ, т. 31/1935. Надписът е намерен в Мадара и се съхранява в Софийския археологически музей.

*Тауура* —

туранска успоредица *Тенгри, Тенгри хан*. — Б.авт. ↑

[101] Връх „Хан Тенгри“ висок 6995 м. По-висок от него с 444 м. е фактически най-високият връх на Тянь-Шан — връх Победа, но понеже Хан Тенгри е с по-мощни очертания, древните са имали впечатление, че той надвишава фактически по-високия от него връх Победа. Върхът Хан Тенгри е обожествяван не само от прабългарите, но и от други турански народи, стануващи в този край. — Б.авт. ↑

[102] Виж Веселин Бешевлиев. Първобългарски амулети. Известия на Народния музей, Варна, т. 9/1973. — Б.авт. ↑

[103] Върху този обичай и изобщо върху религията на прабългарите виж следната литература:

Бешевлиев, Веселин. Чаши от черепи у прабългарите. Годишник на Софийския университет, ИФФ, т. 22/1926.

Бешевлиев, Веселин. Религията на прабългарите. Българска историческа библиотека, год. III, кн. 2/1930.

Бешевлиев, Веселин. Черепът на Никифора, сп. Векове, кн. 1/1931.

Бешевлиев, Веселин. Вярата на прабългарите. Годишник на Софийския университет, ИФФ, т. 35/1939.

Фехер, Геза. Религията на прабългарите, сп. Отец Паисий, кн. 13–14/1929. — Б.авт. ↑

[104] Върху договорната клетва виж:

Златарски, Васил. Клетва у язических болгар. Сборник статей, посвященных... В. И. Ламанскому, I. Спб., 1907.

Кацарой, Гаврил. Клетвата у езическите българи. Списание на БАН, кн. 3/1912.

Трифонов, Йордан. Към въпроса за византийско-българските договори с езически обреди. Известия на археологическия институт, кн. 11/1937. — Б.авт. ↑

[105] Виж Б. фон Арним. Пренасяне кучета в жертва при цар Симеон, сп. Български преглед, кн. 1/1933. Тезата на Б. фон Арним се оспорва от В. Грюмел, който е на мнение, че жертвоприношенията са извършвани по заповед на вождовете на печенегите, привлечени като съюзници на цар Симеон. V. Grumel. Sur les coutumes des anciens Bulgares de la conclusion des traites. Известия на българското историческо дружество, кн. 14–15/1937. — Б.авт. ↑

[106] Виж Геза Фехер. Мадарският конник. Погребални обичаи на прабългарите. Известия на народния етнографски музей, кн. 1/1926. — Б.авт. ↑

# НОВИ ХОРИЗОНТИ

РАЗСЕЛВАНЕ. ВОЛЖСКО-КАМСКА БЪЛГАРИЯ. КУБЕРОВИ ПРАБЪЛГАРИ. ПРАБЪЛГАРИ ОНОГУРИ.  
АСПАРУХ. ОСНОВАВАНЕ НА ДУНАВСКА БЪЛГАРИЯ

От обединяването на прабългарските племена в Приазовието през 635 година, от създаването на Велика България до смъртта на хан юбиги Кубрат през 642 година протичат едва седем години, време, свършено недостатъчно за създаването на здрава спойка, за изграждането на нерушимо единство между тях. По тази причина не толкова общият произход и общите исторически тежнения поддържат единството, колкото необикновеният личен авторитет на великия хан обединител.

И Кубратовата държава в Приазовието, подобно на всички племенни обединения, създадени от номади по време на военната демокрация, при прехода от родовообщинния строй към феодализма, е държава в твърде условен смисъл. Като тях и тя не представлява нищо друго, освен съюз на родствени племена под върховенството на авторитетна личност. Освен върху необходимостта от обща отбрана племенният съюз се крепи и върху йерархична система, основана на родство по кръв. Начело на съюза стои велик хан, начело на всяко племе — хан, негов син, начело на всеки род — родоначалник, чийто произход отвежда към едно-единствено прастаро огнище.

Велика България ще крепне и ще процъфтява, хан юбиги Кубрат ясно съзнава това, само докато устоите на свещената йерархия бъдат крепки. „Кубрат остави петима сина — разказва с класическа простота византийският хронист Теофан Изповедник — и им завеща по никакъв начин да не се отделят един от друг и да живеят заедно, за да владеят навсякъде и да не робуват на друг народ.“ От своя страна триарх Никифор добавя, че хан Кубрат оставил завет на синовете си „да не изоставят съвместния живот, за да могат да запазят посредством взаимната си привързаност онова, което е под тяхна власт“.

На тази основа възниква широко популяризираната легенда за примера, даден от хан Кубрат на синовете му със снопа пръчки като

символ на единството. Нито един от синовете на стария хан не може да разчупи пръчките, докато са вързани в сноп. Развързани, без особено усилие те са разтрошени една по една, макар да са твърде жилави<sup>[107]</sup>.

Навярно Кубрат има не пет, а много повече синове, но хронистите упоменават само пет, понеже само за петима от тях е известно, че са станали вождове на племена, подвластни на великия хан. Между тях са поставени както Алцек, така и Аспарух, първият неоснователно като водач на дружина прабългари котраги, изтръгнали се от аварска зависимост през 631 година преди още Велика България да е създадена, а вторият — преждевременно, понеже става племенен вожд едва след смъртта на баща си през 642 година.

В историческите извори като Кубратови синове са упоменати само Баян<sup>[108]</sup>, Котраг<sup>[109]</sup> и Аспарух<sup>[110]</sup>, но логиката на събитията ни дава достатъчно основание за Кубратов син да броим и Кубер, чието име е упоменато в интересния исторически извор „Деянията на свети Димитър Солунски“<sup>[111]</sup>.

Една от първите грижи на хан Кубрат, след като обединява през 635 година прабългарските племена, е да издигне за племенни вождове синовете си. Баян, най-старият от тях, заема мястото му като хан на прабългарите оногури (оногундури), Котраг — на котрагите (котригурите) и Кубер — на утигурите. Навярно по това време Аспарух е още малолетен, затова още не е отличен с ханско достойнство.

За здравината на основите, върху които Велика България е изградена от хан Кубрат през краткотрайното му властвуване, може да се съди от обстоятелството, че след смъртта на основоположника племенният съюз не се разпада и бащиното наследство не се разделя между синовете по обичая на туранските народи. Мястото на Кубрат като велик хан заема първородният му син Баян. Същевременно за племенен вожд, за хан на прабългарите оногури е издигнат Аспарух.

Наследяването на Кубрат от Баян е потвърдено от „Именника на българските ханове“. Кубрат там е наречен Курт, а Баян — Безмер. Това име е славянизация от по-късно време на името Баян. Според същия извор Баян управлява Велика България само три години — между 642, когато умира хан Кубрат, и 645 година. През следващата 646 година Велика България започва да се разпада.

В историческите извори не се казва нищо за причините, поради които Велика България започва да се разпада, а Кубратовите синове се

разделят, като се пръскат на различни страни, но някои автори се опитват да обяснят тези събития с личните качества на Баян, непосредствения наследник на хан юбиги Кубрат. Дали наистина Баян не е притежавал в необходимата степен качества на велик хан, дали му е липсвал достатъчно авторитет или причината се корени в разразилите се отново центробежни стремежи — трудно може да се отговори на този въпрос, но във всеки случай основната причина за това едва ли трябва да се търси в личността на Баян.

Като оставя на синовете си завет да бъдат единни, „за да владеят навсякъде и да не робуват на друг народ“, Кубрат изхожда не само от общи, принципни положения, но и от конкретната историческа обстановка. Не дълго преди смъртта му в Константинопол умира дългогодишният му съюзник император Ираклий I. Арабският експанзионизъм жъне нови успехи, а отвъд Итил като тъмен облак се надвесват над Велика България хазарските пълчища. Още докато хан Кубрат е жив, от прикаспийските степи върху земите на прабългарските племена налитат пълчища полудиви хазари<sup>[112]</sup>, отвличат добитък, грабят жени и деца, опожаряват поселища, сеят разорение и смърт вред, дето минат.

В кризисните години след смъртта на хан юбиги Кубрат, по времето на неговия приемник Баян, хазарските племена отвъд Итил край северното крайбрежие на Каспийско море още не са се обединили в племенен съюз. Макар държавното обединение на хазарите да възниква няколко години по-късно (началото му е поставено през 651 година), между племената вече са установени близки връзки. По време на общи акции хазарските племена се сливат в буйна, пълноводна река и нападенията им по стремителност не отстъпват на нападенията на хуни и авари.

С честите си нападения хазарите ограничават достъпа на прабългарите до пасищата и изворите на сладка вода в източна и североизточна посока. В особено неблагоприятно положение са поставени от тях прабългарите утигури. Хазарските племена вече протягат ръце към техните земи. Но едва ли нападенията на хазарите са единствена причина за разпадането на Велика България. Наред с това трябва да се имат пред вид и настъпилите дълбоки промени в този край от икономически и демографски характер.

Поставени при нови условия на живот, прабългарските племена бързо увеличават числеността си, старата територия вече не им е достатъчна, някогашните обилни ресурси са на изчерпване. Започва борба за пасища, за извори, за ловни и риболовни райони. По тази причина заглъхналият племенен антагонизъм отново започва да се проявява. С течение на времето спойката между племената отслабва, докато накрая започва да се разкъсва.

Великият хан Баян, изглежда е за разбирателство с хазарите, но братята му, племенните вождове, не споделят този възглед. Едни от тях са за война на живот и смърт с хазарите, други предлагат да се отстранят от пътя им и да потърсят нова земя за племената си. Първото становище, изглежда, се отстоява от Кубер, а второто — от Котраг и Аспарух.

Иселването на прабългарските племена от Приазовието, от втората им родина, дето прекарват повече от два века, навярно става след кръвопролитна битка с хазарите. Като негово начало трябва да бъде поставена годината 646. Трудно може да се отговори на въпроса кое прабългарско племе напуска първо родната земя, но по всяка вероятност първенството принадлежи на котрагите. Проникването им на север едва ли е станало без съгласието на хазарите.

След като преминават през Танаис, котрагите се насочват на североизток, сетне достигат до Итил, но не го преминават, а тръгват срещу течението на реката на север, за да се установят в междуречието на Кама и Итил. Колко десетилетия продължава това преселнишко движение, никой не може да каже, но в междуречието на Танаис и Итил прабългарите котраги пребивават дълго, може би не по-малко от десетина години, понеже в изворите е казано, че отначало те се установяват „срещу първия брат“, тоест срещу станувания в долината на река Куфис хан юбиги Баян. В междуречието на Кама и Итил към края на VII век прабългарите котраги поставят начало на ново държавно обединение, добило по-късно известност под името Волжско-Камска България<sup>[113]</sup>.



*Разселване на прабългарските племена*

Историята на волжско-камските прабългари между края на VII и началото на X век тъне в мрак. Това е време, през което в оня край се създава нов етнос, прабългарите котраги се обединяват с други племена от турански произход, дават им политическото си име и те започват да се наричат *българи* (в изворите от арабски произход — *бурджани*), но до края на този тъмен период прабългарите котраги, като прабългарите оногури, запазват етническата си самостоятелност. Заключение за това се вади от думите на Ибн Даста, според който „бурджаните се делят на три отдела, от тях един се нарича берсула, друг есегел, а трети — българ“<sup>[114]</sup>. Към кой народ се отнасят първите две племена, трудно е да се отговори, но вън от всяко съмнение е, че и те са от турански произход. По-късно към тези три основни тюркоезични компонента се преливат и други: угро-фини, останки от голямото хунско племе сабир, татари и славяни. По този начин се създава нов своеобразен народ, така наречените в арабски извори *външни*, а в руските летописи *бели* или *сребърни българи*.



Помохамеданчени в началото на X век, волжско-камските прабългари вплитат в културата си нов елемент — влиянието на ислямския свят. Кръстосването на толкова много етнически компоненти и културни влияния открива възможност за създаването на самобитната култура на волжско-камските прабългари<sup>[115]</sup>. Традиционните прабългарски черти се изявяват твърде живо в нейните прояви и в доста случаи преобладават над привнесеното отвън, но при все това знак на равенство между волжско-камските и дунавските прабългари не може да бъде поставен. Докато при едните доминира ислямското влияние, върху другите силно въздействуват византицизмът и славяните.

Ценни сведения за волжско-камските прабългари, за така наречените *бурджани*, оставят арабските мисионери и пътешественици, посетили оня край през X и XI век: Ал-Масуди, Ибн-Фадлан, Ибн-Хаукал, Ал-Бируни и Ал-Бекри. Благодарение на техните сведения науката има възможност да надзърне в този погаснал свят и да сравни живота на волжско-камските прабългари с живота на техните родственици, разселени в други райони.

Атакувана няколко пъти от татарски орди, излезли из дълбините на Централна Азия, през четиридесетте години на XIII век Волжско-Камска България е разорена, след като просъществува близо пет и половина века. Покорена, тя е включена в пределите на така наречената Златна Орда (Улус Джучи), създадена от страшния монголо-татарски вожд Батий (1236–1255). Това е време, когато татарските владения през следващите няколко десетилетия се разпростират чак до делтата на Дунав, а татарското влияние прониква дори в Търновград.

Величествените останки от паметниците на културата на белите или сребърните българи, на техните градове, крепости, култови сгради, погребални могили и произведения на изкуството, а също така и сведенията в арабски, персийски и руски летописи за натрупани от тях богатства изпълват сърцата на родствениците с искрено възхищение. Там, дето някога пребивават потомците на прабългарите котраги, дето процъфтяват прославените градове Булгар, Биляр и Сувар, през XIV и XV столетие започва да се формира нова народност — чувашите. Съзнанието за родство между дунавски или Аспарухови прабългари и чуваша чрез посредството на прабългарите котраги е жив израз на историческата връзка между едните и другите с Кубратова Велика България в Приазовието.

Около средата на VII век напущат старите си поселища между Танаис и Арктос, между Дон и Донец, за да се отправят на запад и прабългарите утигури. Претърпели най-тежки увреждания от хазарите поради близостта си до тях, от многобройно някога племе вече са превърнати в малобройна орда.

Като проследяват разселването на прабългарските племена след разпадането на племенния съюз в Приазовието, хронистите Теофан Изповедник, патриарх Никифор и Анастасий Библиотекар отправят в западна посока както четвъртия, така и петия Кубратов син, без да отбележат нито имената им, нито начело на кои племена те се впускат в далечен път.

Установено е по безспорен начин, че движението на групата прабългари-котригури начело с Алцек в Апенинския полуостров през 631 година няма и не може да има нищо общо с разселването на прабългарските племена от Приазовието; то започва две десетилетия по-рано. Следователно, ако около средата на VII век от Приазовието на запад се отправя прабългарска орда, тя не може да има друг племенен състав, освен утигурски и друг не може да бъде неин вожд, освен Кубратовият син Кубер.

За движението в западна посока на прабългарите утигури начело с техния племенен вожд Кубер се споменава съвсем бегло в хрониките на Теофан Изповедник, патриарх Никифор и Анастасий Библиотекар. По-подробно се разказва за тях в по-късен исторически момент в интересния исторически извор „Деяния на свети Димитър Солунски“. „Защото бяха изминали около шестдесет години и повече — свидетелствува паметникът, — откакто варварите бяха извършили нападение над родителите им<sup>[116]</sup> и ето появи се там друг, нов народ. Мнозинството от тях бяха станали с течение на времето свободни и каганът на аварите, като ги смяташе за свой народ, както беше обичай у аварите, постави им за началник Кубер“<sup>[117]</sup>.

По-нататък летописецът разказва, че когато Кубер решава да се откъсне от аварския каган и се вдига начело на подвластния му народ и на група византийски пленници, „когато самият каган узна — продължава житиеписецът, — започна да ги преследва. Те влязоха в пет или шест сражения и във всичките той беше победен от тях. Той удари на бягство с останалата си войска и се отдалечи по-навътре в северните места. И тъй Кубер премина победоносно казаната река Дунав с целия

споменат народ, който беше с него, дойде в нашите земи и завладя Керамисийското поле“<sup>[118]</sup>.

След като тръгва на запад начело на подвластното му племе и не намира никъде свободна земя за поселване, вероятно Кубер влиза в споразумение с аварския каган и поставя в негово разположение конната си дружина. От своя страна каганът му отрежда достатъчно земя за поселване, като обещава да се отнася към хората му като със съюзници. Но стремежът към независимост и копнежът по своя земя продължават да вълнуват Кубер и подвластните му хора. Съюзът с аварите не им допада. Навярно около 670 година вождът на прабългарите утигури влиза в конфликт с кагана и решава да развали съюза. Понеже каганът противодействува със сила, Кубер си пробива път на юг към югозападните предели на Балканския полуостров с оръжие в ръка.

Идеята на Кубер да основе държавно обединение в така наречената от византийските хронисти област Склавиния<sup>[119]</sup> не се увенчава с успех<sup>[120]</sup> въпреки съществуващите за това благоприятни условия. Славянското население в оня край има отрицателно отношение към византийското владичество. Между 675 и 678 година славянските племена струмляни, ринхини, сагудати и драговити отново обсаждат Тесалоника, но не успяват да го завладеят.

Ако се съди по отрицателното отношение към прабългарите, намерило израз в „Дитие на петнадесетте тивериуполски мъченици“<sup>[121]</sup>, Куберовите прабългари участвуват в обсадата на Тесалоника, без с нещо да допринесат за довеждането ѝ до край. Тогава възниква идеята градът да бъде превзет с измама, за да бъде използван като опора при обединяването на Куберовите прабългари със славянските племена в този край.

Планът не успява, идеята на Кубер да създаде прабългарска държава, като се *облегне* на славянските племена, пропада. Измамен е в очакванията си и византийският император Юстиниан II да използва Куберовите прабългари като страж срещу размирните славянски племена. През 688 година начело на многобройна войска императорът нахлува в този край, разгромява бунтуващите се славяни, но не пощадява и Куберовите прабългари. Съдбата на племенния вожд е неизвестна. Вероятно той загива в някое сражение.

Керамисийските прабългари обаче не изчезват без вест. След трагичните събития през 688 година името им се споменава във връзка със събитията през 717–718 година по време на последната обсада на Константинопол от арабите. Организиран от заточения в Тесалоника бивш византийски император Анастасий II (713–715), те участвуват в заговора за възстановяването му на престола, но заговорът няма успех. Някои отреди от тях, изглежда, участвуват и в боевете срещу арабите заедно с Тервеловите прабългари.

Относно съдбата на Баян, първородния Кубратов син и последен хан юбиги в Приазовието, сведенията на изворите са доста оскъдни. „И първият син, наречен Батбаян, спазил нареждането на баща си и останал в земята на прадедите си досега“ — съобщава Теофан Изповедник. Почти същото повтарят патриарх Никифор и Анастасий Библиотекар. Дали понеже желае да остане верен на бащиния си завет, или защото очаква след изселването на другите прабългарски племена от Приазовието условията за живот в оня край значително да се подобрят, но Баян не се изселва. Около него се групират противниците на изселването от всички племена, а също и неговите приближени. Съсредоточени около Баян, те заемат най-плодородните места в долината на Куфис, като се разполагат в район, доста отдалечен от хазарите.

Баяновите прабългари са наречени в арабските и персийските летописи *вътрешни*, а в руските — *черни българи*, оттам обитаваната от тях земя добива име *Черна България*.

Това прозвище както страната, така и обитателите ѝ получават покъсно, след като нерадостната им участ става известна. „А след като били разделени така на пет части — разказва Теофан Изповедник — и станали малобройни, излязъл големият народ на хазарите от най-вътрешните части на Берзилия в Първа Сарматия и покорил цялата отвъдна земя чак до Понтийско море. И Батбаян, владетелят на Първата България<sup>[122]</sup> станал техен данник и досега те получават дан от него“<sup>[123]</sup>.

Тези събития се разразяват в Приазовието между 650 и 655 година. През последната година хазарите завладяват, освен долината на Куфис и полуостров Таврида<sup>[124]</sup>. След това към края на петдесетте години на VII век те протягат ръце към източния бряг на Бористен, укрепяват се там и сетне се връщат назад, за да завладеят Приазовието

между Танаис и Бористен, между Дон и Днепър, и по такъв начин да се утвърдят като господари на този край.

Като далечен отзвук от агресията на хазарите в Приазовието към средата на VII век откликват днес думите на хазарския хаган Йосиф в писмото му<sup>[125]</sup> до испанския евреин равин Хасдай ибн Шараф от X век. „В старите летописи е записано, че когато дедите ми били още малобройни, всевишният — да бъде благословено името му — им дава сила, мощ и устойчивост. Те водили война след война с много народи, които били по-могъщи и по-силни от тях. С божия помощ те ги прогонили и заели тяхната страна, а някои от тях заставили да плащат дан и до днес. В страната, в която живея, по-рано са живеели в-н-нт-р<sup>[126]</sup>. Нашите деди хазарите воювали с тях. В-н-нт-р били по-многочислени, тъй многочислени, както е пясъкът в морето, но не могли да устоят на хазарите. Те напуснали страната си и избягали, а хазарите ги преследвали, докато не ги настигнали до реката, наречена Дуна. И до днес те са настанени около река Дуна близо до Кустадина<sup>[127]</sup>, а хазарите заемат до днес тяхната страна“.

След като принуждават първородния Кубратов син Баян да им даде васална клетва, хазарите се настаняват в този край не като съюзници, а като завоеватели. Могъществото им расте тъй бързо, че Византия е принудена да ги зачита не само като съседи, но да се съобразява и с политическите им аспирации. Неведнъж и дважд при хазарите в Таврида, дето те установяват по-късно престолнината си, идват византийски пратеници с богати дарове.

Дали непосредствено след като хазарите завладяват плодородната долина на Куфис или по-късно, но по-голямата част от хората на Баян се изселва оттам, насочва се на юг към Кавказките планини и се настанява под северните склонове на техния най-висок участък. Потомците на тази немногобройна някога група съществуват и днес. Това са така наречените *балкарци*<sup>[128]</sup> в Кабардино-балкарската автономна съветска социалистическа република. Тяхно любимо занятие е коневъдството. Друга част от Баяновите черни българи се спуща отвъд проходите на Кавказкия хребет в равнините на югозапад и се заселва край езерото Ван. Техните потомци отдавна са асимилирани от обитаващите в оня край ираноезични племена. Участи на първородния Кубратов син Баян не е известна.

Като описват разселването на прабългарските племена от Приазовието, византийските хронисти отделят най-много място за племето, поведено от третия Кубратов син, от вожда на прабългарите оногури хан Аспарух. Те сякаш са убедени в преходното историческо значение на извършеното от другите трима братя и само на създаденото от хан Аспарух отдават трайно значение.

Повече от три десетилетия — между 650 година, когато изселващите се от Приазовието прабългари оногури напущат долината на река Куфис, и 681 година, когато с международен акт — договора за мир с Византия — е признат за законен представител на подвластното му племе, хан Аспарух неотстъпно търси път, за да бъдат накрай диренията му увенчани с успех.

Трудно може да бъде изпълнено с конкретно историческо съдържание това време, дори да бъдат отбелязани със сигурност основните хронологически моменти на тази чутовна одисея, на това необикновено странствуване, но макар изпълнено с неизвестност, то е историческа реалност, а не легенда. През тези три десетилетия в общественото съзнание на племето, поведено от хан Аспарух към обетованата земя, вследствие на промените се исторически условия се извършват ония дълбоки промени, които му откриват възможност, след като се съюзява с племена от друг произход, заедно с тях да прерасне от племе в народ и да остави не само име, но и трайна диря в историята.

В легендарния разказ на Михаил Сирийски за разселването на прабългарите хан Аспарух не е наречен със собственото си име, а е назван по името на народа си — Булгариос. „Когато стигнаха до ромейските граници, един от братята на име Булгариос взе десет хиляди души и се отдели от братята си. И премина Танаис към река Дунав, която също се влива в Понтийско море. И изпрати пратеници при Маврикий<sup>[129]</sup> да питат не би ли му дал земя, за да живее там и да бъде съюзник на ромеите. Императорът му даде Долна и Горна Мизия и Дакия, укрепени места, които аварският народ беше опустошил по времето на Анастасий и те се поселиха там и бяха като отбрана на ромеите. Тия скити бяха наречени от ромеите българи...”

Като се връщаме с мисълта си към оная тъмна епоха, дето легендарният разказ на Михаил Сирийски ни отвежда, към оная епоха от предисторията на българския народ<sup>[130]</sup>, когато в съзнанието на

прабългарите оногури под влияние на променените икономически условия се извършва дълбок прелом и приключва номадският период в тяхното битие, все по-ярко започва да се откроява пред нас фигурата на хан Аспарух<sup>[131]</sup>.

Невъзможно е с няколко думи да бъде очертан неговият величествен образ, но и велеречието едва ли може да допринесе с нещо за разкриването му в пълнота. Ако би могло да бъде създадено хармонично съчетание между несъкрушима воля с необикновена държавническа прозорливост и тези качества биха възплътени в мъжествения лик на безтрепетен воин, би могла да се създаде поне бледа представа за този изключителен исторически образ.

Извисил се като непоклатим стожер в зората на тринадесетвековната българска история, хан Аспарух бележи не само началото на деня, но и края на нейната драматична предистория, на онай тайнствена епоха, чието начало отвежда още няколко столетия назад в дълбините на Средна Азия, дето българското народностно име прозвучава за пръв път...

Пътят на прабългарите оногури под водачеството на хан Аспарух от река Куфис до река Истър се разделя на няколко етапа. Извървените етапи се отбелязват от дълбоките водни прегради, изпречващи се пред племето: Танаис, Биристен и Тирас — Дон, Днепър и Днестър. Но освен тези три дълбоки и пълноводни реки пред тях се изпречват още Донец и Буг, преди да спрат пред най-значителната водна преграда — река Истър, наричана и Дунавиус.

В началото на шестдесетте години на VII век, по времето, когато хан Кубер начело на прабългарите-утигури навлиза в пределите на аварския каганат, прабългарите оногури начело с хан Аспарух се появяват в причерноморските степи. Преминаването на това огромно пространство през пет пълноводни реки за десет години е необикновен подвиг. Неведнъж и дважд прабългарите оногури през това време са принуждавани да се сражават с връхлитащи от невиделица номади<sup>[132]</sup>, обитатели на степите, а също така и да отблъскват нападенията на преследващите ги хазари.

Неотклонният стремеж на югозапад покрай северните брегове на Понтийско море към балканските владения на Византия е най-доброто доказателство за изключителната историческа прозорливост на хан Аспарух. Да избере този път може би му повлияват и разказите на



някои престарели ветерани за богатствата на оня край, слушани в детски и юношески години, но независимо от това до този извод ханът достига след зряла преценка на обстановката. Къде другаде, освен отвъд Истър той би могъл да намери подходяща земя за поселване на подвластното му племе?

За тази земя ханът чува да се говори още в Приазовието. Имало там тучни пасища, прохладни гори, дълбоки реки, пълни със злато и риба, земя, дето суша не насава, дето няма глад, дето плодородието е тъй голямо, та нито природни стихии, нито скакалци, нито нашественици могат да го унищожат, дето освен това има неизчерпаеми извори, огромни дървеса и яки скали за отбрана, въди се разнообразен дивеч и земята стократно възвръща посаденото в нея...

Около 665 година, по времето, когато арабите ожесточено вече нападат анатолийските владения на Византия, прабългарите оногури начело с хан Аспарух се установяват на север от делтата на река Истър и за да предотвратят нападения в тил от аварите и във фронт от византийците, започват да се укрепяват. След като възстановяват значителна част от двата отбранителни вала, издигнати от император Траян (98–117) — Бендерския, между Прут и Тирас и Болградския, между Прут и езерата Кундук и Ялпук, те продължават втория чак до морския бряг и се разполагат между тях в очакване на благоприятен момент, за да преминат отвъд в Мала Скития. Тази земя номинално е византийско владение, макар Източната империя фактически да я е изоставила.

През есента на 665 година хан Аспарух изпраща пратеничество по суша в Константинопол при византийския император Константин II (641–668) с молба на прабългарите оногури, установили се на стан отвъд Истър, да бъде отстъпена византийска земя отсам Великата река за поселване, но императорът дава уклончив отговор на пратениците. Той обещава да гледа на техния вожд като на съюзник, при условие че охранява североизточната граница на империята от върхлитащи варвари, но без право да преминава отсам Истър.

На стан северно от делтата на река Истрос между двата Траянови вала в района на днешна Южна Бесарабия прабългарите оногури остават близо десет години. Възстановяването на старите римски валове и приспособяването им към изискванията на прабългарската отбранителна тактика продължава няколко години. Разположението на

прабългарите в този район им създава възможност да влизат в отношения със стануващите наоколо славяно-антски племена. Създадените контакти пораждат идея у хан Аспарух да използва славяните при по-нататъшните си действия не само като разузнавачи и снабдители, но и като военни сътрудници при нужда.

Въпросът за броя на прабългарите оногури преди създаването на българската държава е дискутиран неведнъж. Михаил Сирийски твърди, че Булгариос — Аспарух, повел след себе си десет хиляди души. Васил Златарски е на мнение, че техният брой е бил около тридесет хиляди души. От своя страна Петър Мутафчиев мисли, че Аспаруховите прабългари не са били повече от сто хиляди души. Направените напоследък изчисления с помощта на съвременни технически средства са в полза на тезата на Васил Златарски<sup>[133]</sup>. От общия брой боен ефектив са били не повече от десет до дванадесет хиляди души и тази цифра при едновременните демографски условия е напълно реална.

Междувременно през 674 година избухва арабо-византийска война. Тя трае четири години и създава много грижи на византийските управници. Константинопол е обсаден, съществуването на Източната империя е застрашено. Обстановката създава възможност за извършване на безнаказани нападения от страна на прабългарите оногури в най-северния кът на византийските владения отсам Истър. Нападателите си поставят за цел не толкова да грабят, колкото да проучат разположението на византийските крепости в оня край, числения състав на гарнизоните в тях, снабдяването им с храни и свързващите ги пътища.

След като се убеждава в слабата охрана на оня край, около 675 година хан Аспарух нарежда част от бойните ефективи и обозите да се прехвърлят оттатък Великата река и да се съсредоточат в местността, наречена по-късно Онгъл, дето е изграден обширен укрепен лагер. Същевременно ханът се разпорежда на най-тясното място между реката и морския бряг, между старите римски градове Аксиополис и Томис<sup>[134]</sup>, да бъде прокопан широк отбранителен вал — отпор срещу атакуващи от юг византийски войски. Спомен за това огромно отбранително съоръжение, чиито следи и днес личат<sup>[135]</sup>, е запазен в историческия и книжовен паметник „Български апокрифен летопис“, дето е казано, че Испор цар „създа велик презид от Дунава до море“.

Укрепеният лагер, изграден от прабългарите оногури отсам Истър в северния кът на Мала Скития, има форма на неправилен трапец, заграждащ пространство от около 48 квадратни километра. Обграден е от всички страни с насипи и високи прегради от тръни. В средата са разположени няколко каменни укрепления, дето биха могли да се прислонят оцелелите бранители в случай, че някоя от защитните стени бъде пробита и нахлуе неприятел. Следите на този огромен отбранителен лагер и днес личат около село Николицел южно от град Исакча. Местността Онгъл<sup>[136]</sup> и разположеният сред нея прабългарски укрепен лагер са свързани тясно със събитията около образуването на българската държава през 681 година, затова не без основание на този кът следва да се гледа като на люлка на българската държава.

Разноречието в изворите, от една страна, и неправилната постановка на проблема, от друга, са причина за разгарянето на спорове и около разположението на местността, условно наречена *Онгъл*, и на издигнатия сред нея укрепен лагер, около който се разгаря решителният двубой между войските на император Константин IV Погонат (668–685) и конницата на хан Аспарух (642–701).



византийска земя „в някакви гъсталаци и хълмове“, дето са изненадани от византийците, но при все това удържат победа над тях.

Относно разположението на прабългарския укрепен лагер, около който се разразява решителното сражение между прабългари и византийци, предшествуващо създаването на българската държава, съществуват доста мнения. По-значителен научен интерес между тях представляват следните:

А) Като се основава на Арменската география от VII век, Васил Златарски поддържа, че след като преминава Тирас, хан Аспарух се установява с хората си на остров Певки в делтата на Истър. „Като се разделя на шест ръкава — пише арменският географ Ананий Ширакази, — Дунав образува езеро и *остров*, наречен Певки. На този остров живее Аспархрук, син на Хубраат, избягал от хазарите от Българската планина и прогонил аварите на запад. Той се поселил на този остров.“ Мнението на Васил Златарски, споделено само от Стивън Рънсиман, не се поддържа вече в науката, не понеже такъв остров никога не е съществувал, както неоснователно твърди Петър Мутафчиев<sup>[137]</sup>, а понеже опитният военачалник хан Аспарух никога не би се настанил с ордата си на подобно зле охраняемо място. Обградени там от всички страни, прабългарите биха били избити, без да може нито един от тях да се спаси.

Б) Като изхождат от буквалния смисъл на текста у Теофан Изповедник, патриарх Никифор, Йоан Зонара и Анастасий Библиотекар, някои български учени начело със Стефан Младенов, Петър Мутафчиев и Димитър Ангелов поддържат, че така нареченият *Онгъл* се намира отвъд Истър между делтата на реката, морето, Болградския вал и река Прут.

Но при внимателен анализ на текста се поражда съмнение относно достоверността на това свидетелство едно, защото по думите на патриарх Никифор това място „отвред е защитено от непроходима местност и то поради това, че е блатисто. Отзад пък е обградено като със стена от недостъпни стръмнини“, а местността оттатък реката е съвсем равна, и второ, както се вижда от изворите, настанените в *Онгъла* прабългари нападат балканските владения на империята, което не би могло да стане, ако техният лагер е бил отвъд Истър.

В) Като се основава на археологически данни върху терена, Карел Шкорпил поддържа, че прабългарският укрепен лагер и местността

Онгъл се намират отсам делтата на река Истър в северния кът на Мала Скития. На същото мнение са и Н. С. Державин, Геза Фехер, Никола Станев, Станчо Ваклинов и други български археолози и историци. Научната обосновка на това мнение прави излишни всякакви по-нататъшни спорове по този въпрос.

Ако така нареченият Онгъл действително се е намирал отвъд реката, хронистите няма защо да разказват, че император Константин IV Погонат „като се научил, че този мръсен и нечист народ се е настанил неочаквано отвъд Дунав в Оглоса и че напада и опустошава близките до Дунав земи, тоест сега владяната от тях страна, дотогава владяна от християните<sup>[138]</sup>, много се огорчил и заповядал всички отреди да преминат в Тракия“, понеже прабългарите се настаняват в района северно от Истър петнадесет години преди събитията през 680–681 година още по времето на баща му Констант II и присъствието им там е добре известно на император Константин IV Погонат. Очевидно, Теофан Изповедник, първоизточникът на версията, че станът на прабългарите преди битката през 681 година се е намирал отвъд реката, не е бил наясно както по отношение на топографията, така и на хронологията, защото на посоченото от хрониста място не могат да се развият бойни действия — там има големи езера и блата, не може да акостира флота, а освен това липсват каквито и да било следи от укрепен лагер с каменна цитадела сред него.

Византийците действуват срещу прабългарите едновременно по море с десантни войски и по суша с конница. Ако флотата не може да акостира на посоченото от хрониста място, от своя страна тежковъоръжената конница не може в никакъв случай да премине през широко разляния Истър, за да атакува намиращите се отвъд реката прабългари. Дори ако някои конници биха успели да се промъкнат на север през плитчините на така наречения Исаков брод, прабългарите своевременно биха ги забелязали и избили със стрели още докато се намират във водата. Очевидно в миналото този въпрос е решаван умозрително, без да се държи сметка както за особеностите на терена, така и за елементарните принципи на военното дело.

Когато през 675 година, като използва заетостта на Византия във войната с арабите, хан Аспарух решава да прехвърли част от бойните си ефективни отсам реката, той си дава точна сметка за численото съотношение между прабългари и византийци, за опасностите, които



крият мощните византийски крепости Дуросторум, Приета, Акре и Одесос<sup>[139]</sup>, затова отрано полага усилия да привлече на своя страна славянското население в този край.

Прабългарите установяват връзки със славяните, след като се настаняват в причерноморските степи на север от делтата на река Истър при първия етап на предначертания път към земята, дето възнамеряват да се заселят. За разлика от битуващите из причерноморските степи техни събратя славяните отсам Истър се чувствуват не като гости, а като стопани на обитаваната от тях земя.

Имал ли е хан Аспарух предчувствие за дейното участие на славяните в живота на подвластните му прабългари или не, но още отначало той прави всичко възможно, за да не гледат славяните<sup>[140]</sup> на хората му като на завоеватели. Навярно освен това ханът проявява интерес към живота на славяните преди още да е направил решителна крачка навътре в полуострова.

Еднаквият произход на славяните от така наречената по-късно българска група в централните райони на полуострова, за разлика от сърбо-хърватската, разселена към адриатическия бряг, е важна предпоставка за обединяването им в пределите на създадената през осемдесетте години на VII век българо-славянска държава.

Привързаността към земята у славяните слага силен отпечатък върху културното им съзнание и определя неговата насока. Когато прабългарите прекрачват Истър, славянското население в североизточната част на полуострова е вече уседнало, отдало се е вече на мирен съзидателен труд. Наред със земеделските култури славяните отглеждат и домашни животни — едър рогат добитък и овце, а също и пчели. Занаятите при тях (железарство, грънчарство, дърводелство, тъкачество и кожарство) са доста развити. В стремежа си към самобитност те се отнасят резервирано към старите култури. Този стремеж по-късно им открива път към създаването на оригинална писменост и словесно творчество.

Семействата на славяните се обединяват в родове, родовете в общини, а общините в племена. Родовете се ръководят от старейшини, общините от старейшински съвет, а племената от изборни вождове. По-късно, след като властта им става наследствена, племенните вождове се превръщат в князе. В случай на опасност племената временно се обединяват. Славяните обитават първоначално земянки върху каменни



основи, по-късно хижи със стени от плет, измазани с глина, но значителна част от тях се настаняват и в някои разрушени от аварите и от самите тях византийски градове. Свидетелство за това са пославянчените имена на доста стари градове (Видин — Бъдин, Рациария — Арчар, Алмус — Лом, Дуросторум — Дръстър, Марцианополис — Девина, Проват — Овеч, Сердика — Средец, Пауталия — Велбъжд, Филипополис — Плъвдин, Бероя — Боруи, Месемврия — Несебър).

Мрежата на първоначалните славянски поселища в Североизточна България, там, дето прабългари и славяни влизат в тесен допир, все още не е добре проучена<sup>[141]</sup>. Освен голямото славянско поселище край село Попина (Тутраканско) в Североизточна България са намерени следи от славянски поселища и край село Цар Асен (Толбухинско), край Плиска, Нови Пазар, Разделна (Варненско), Арчар (Видинско), Вълчедръм (Михайловградско), Букьовци (дн. гр. Мизия), Гиген (Никополско), Александрово (Великотърновско) и другаде. Намерените останки при разкопаването на тези поселища свидетелствуват за култура на уседнало земеделско население: разнообразни видове керамика, железарски произведения (ножове, мечове, косери, брадви, палешници, стремена, юзди), пръстени, гердани и други от този род.

Ако хан Аспарух не би преценил задълбочено обстановката и не би дошъл до заключение, че конните му дружини могат да отблъснат една или две атаки от юг, но едва ли биха могли да задържат положението, щом бъдат атакувани и откъм морето, усилията му да отвоюва тази земя за племето си биха отишли напусто и първоначалната му победа не би била друго, освен обикновен епизод, защото конната му армия постепенно би била разпръсната, за да се стопи като армията на брат му Кубер.

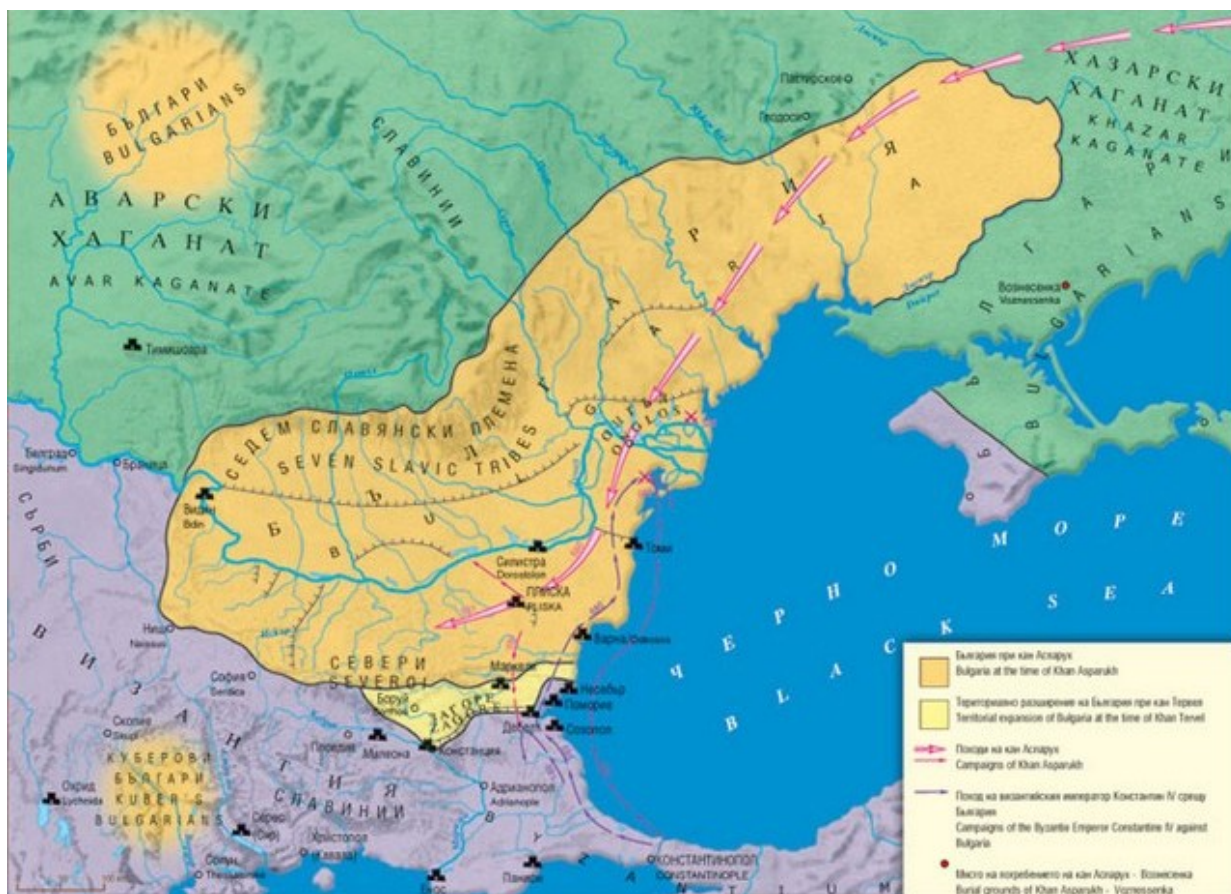
Но хан Аспарух е толкова дръзновен, колкото и мъдър. На това място той не би могъл да се задържи без здрава опора. Докато около Константинопол и Тесалоника бушува пожарът на войната, в северния кът на Мала Скития се развивря невиджано дотогава сред прабългарите строителство. Каменен материал се довлича от разрушената стара римска крепост Новиодунум, копаят се околоръстни валове, прокарват се пътища, каптират се извори, изграждат се във вътрешността на

укрепления лагер няколко каменни укрепления, издигат се наблюдателни могили.

За да смекчи впечатлението на читателя от разгрома на византийските войски през пролетта на 681 година в северния кът на Мала Скития при прабългарския укрепен лагер, Теофан Изповедник го уверява, че щом император Константин IV Погонат научил за нашествието на прабългарите отсам Истър, „заповядал всички отреди да преминат в Тракия и като въоръжил флота, потеглил срещу тях по суша и море с намерение да го изгони с война...“

Всъщност нито императорът е изненадан от присъствието на прабългарите отсам реката, нито прабългарите — от организираната срещу тях наказателна експедиция. Фронтът отдавна е очертан, оставало да се премине към действие. И двете страни са убедени в правата си, и двете страни се надяват да спечелят победа. След като арабите снемат обсадата и се отдръпват от Константинопол, император Константин IV Погонат започва трескаво да се готви за решителна разправа с прабългарите. Усилено се приготвява за отпор и хан Аспарух. Набезите във вътрешността на Мала Скития през 679 и 680 година му дават възможност добре да проучи терена.

Относно годината, през която се разразява решителното сражение между прабългари и византийци и се полагат устоите на българо-славянската държава, също така се водят спорове. При изричното свидетелство на презвитер Константин Апамейски<sup>[142]</sup> тези спорове са безпредметни. Очевидно, решителното сражение става през пролетта на 681 година и не дълго след това се сключва мир между двете воюващи страни, по силата на който Византия признава новосъздадената българо-славянска държава и византийският император се задължава да заплаща на българския владетел годишна дан.



### Битката между прабългари и византийци през 681 година

Застанал лично начело на наказателната експедиция византийският император атакува прабългарите от две страни — по суша с тежковъоръжена конница и откъм морето с елитни десантни войски. Забелязали още отдалеч приближаващия се неприятел, по нареждане на хан Аспарух прабългарите се съсредоточават в укрепения лагер. Като не срещат неприятел, византийците обграждат лагера от всички страни, но притаилите се зад дълбоките валове и високите, защитени с тръни насипи, прабългари запазват самообладание.

Византийците си обясняват бойната тактика на прабългарите с липса на достатъчна смелост. „Българите, като видели тези гъсти, многобройни редици — така Теофан Изповедник изобразява картината на бойното поле след съсредоточаването на византийската войска, — се отчаяли за спасението си, избягали в споменатото укрепление и взели мерки за защита. След като в продължение на три-четири дни те не се осмелявали да излязат от укреплението, а ромеите не завързвали сражение поради блатата, мръсният народ се съвзел и станал по-смел.“

По-нататък хронистът разказва, че понеже императорът страдал от подагра, решил да замине за Месемврия, за да прави бани. Отделил пет дромона и заедно с приближените си отплувал, като дал на военачалниците необходимите указания. Щом го видели да напуска бойното поле, конниците пръснали слух, че императорът бяга. „И обзети от страх — продължава Теофан Изповедник, — отдали се също на бягство, без някой да ги преследва. А българите, като видели това, започнали да ги преследват и повечето от тях погубили с меч, а мнозина наранили“<sup>[143]</sup>.

Всъщност и тук както другаде прабългарите използват изненадата, нападат византийците, когато не очакват, вероятно призори, като изстребват голяма част от тях. Императорът се спасява, понеже навярно нощува в някой от бойните кораби. Ако хан Аспарух би пресрещнал византийската конница и би влязъл в открит бой с нея и да би победил, силите му щяха да бъдат чувствително накърнени, а освен това би рискувал да бъде ударен в гръб от десантните войски на противника. Затова търпеливо изчаква благоприятен момент.

Вестта за разгрома на византийските войски от прабългарите се разнася с мълниеносна бързина из полуострова. За размера на тази неочаквана военна катастрофа може да се съди, освен по дълбокия отзвук в съчиненията на византийските хронисти Теофан Изповедник, патриарх Никифор, Йоан Малала, Леон Дякон и Симеон Метафраст и Логотет, но и на западните летописци Анастасий Библиотекар и Зигеберт.

След стихването на първоначалната паника, развихря се омраза към прабългарите, одързостили се да премерят сили с вековната империя. Неин израз са няколко характерни за стила на византийските хронисти изрази в съставеното през XI век въз основа на по-стари извори „Житие на петнадесетте тивериуполски мъченици“.

Както Теофан Изповедник, така и патриарх Никифор по-нататък разказват, че след победата над византийците прабългарите се устремяват на юг и достигат до местността Варна край Одесос, като междувременно поставят в политическа зависимост славянските племена, населяващи Мала Скития и източната част на Мизия. Ако славяните не са настроени враждебно към прабългарите при първите им стъпки отсам Искър, няма основание да се допусне, че те ще се

опитат да ги нападнат след удържаната победа над византийците. Това би било колкото неполитично, толкова и рисковано.

Отношенията между прабългари и славяни се доизясняват тепърва<sup>[144]</sup>. Поради разноплеменния състав на славяните и значителните етнически и верски различия между прабългари и славяни тези отношения представляват голяма сложност, за да бъдат разрешени отведнъж, но ако отначало отношенията не са враждебни, няма причина да бъдат влошени непосредствено след това, след като става известно с кого и защо прабългарите воюват. Ако византийците са врагове както на славяни, така и на прабългари, славяните не могат да не гледат на прабългарите като на избавители.

Преди да се впуснат на юг към Маториевите гори<sup>[145]</sup>, дето възнамеряват да установят южната си граница с Византия, по нареждането на хан Аспарух прабългарите обезвреждат големите византийски крепости Дуросторум, Приета, Акре и Одесос, а също така и някои по-малки твърдини из вътрешността. Ценна помощ в това отношение им оказват славяните. Без тяхна помощ те едва ли биха могли да се справят с тази задача.

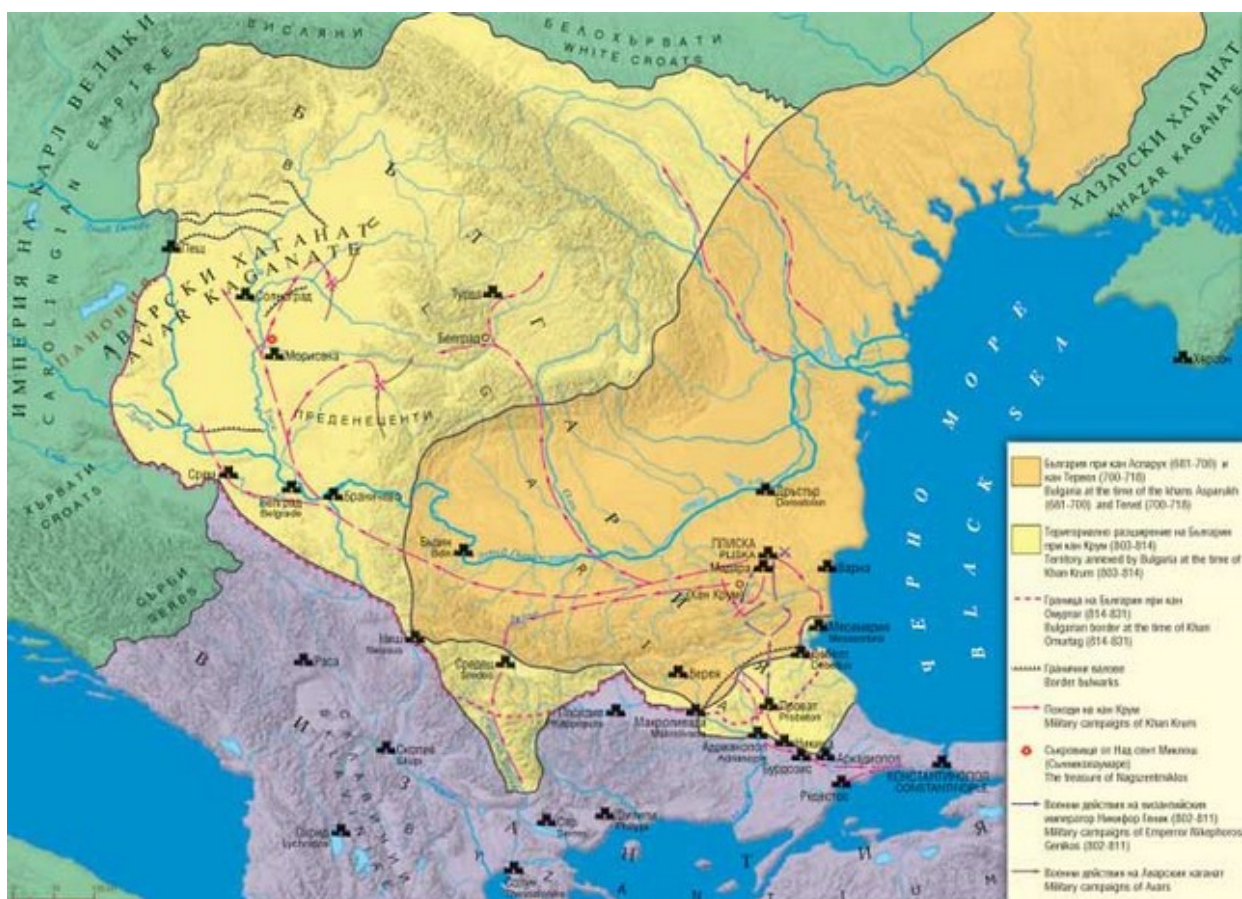
„И тъй — с нескрита горест пише Теофан Изповедник, — след като се разширили в тези места, възгордели се и започнали да нападнат и да поробват крепостите, които били под ромейска власт. Принуден от това, императорът сключва мир с тях, като се съгласил да им заплаща годишна дан за срам на ромеите заради многото ни грехове. Защото чудно бе за далечни и близки да слушат, че този, който е направил свои данници всички — на изток и на запад, на север и на юг — да бъде победен от този мръсен новопоявил се народ...“

Кога и къде пратениците на императора се срещат с хан Аспарух и какви условия ханът-победител предлага да залегнат в договора за мир, не е известно. Но от думите на византийските хронисти, отбелязващи накратко това събитие, и от създадената във Византия обстановка след сключването на договора за мир, може да се заключи, че не византийският император, а ханът-победител диктува условията на мира: да бъде призната от Източната империя новообразуваната на полуострова българо-славянска държава и за обезпечение на договора за мир византийският император да заплаща на победителя годишна дан. Какъв е бил размерът ѝ не се знае, но по тогавашните международни обичайни норми заплащало се е или в хиляди златни



монети или в слитъци чисто злато и никоя дан не е била лека за победения.

До есента на 681 година територията на новосъздадената българо-славянска държава е вече обособена<sup>[146]</sup>. Източната граница върви по долното течение на река Тирас, спуска се на юг по брега на Понтийско море към делтата на Истър, като достига до устието на река Туча<sup>[147]</sup>. Южната граница тръгва от ниските разклонения на Маториевите гори към морето, качва се по билото на планината и достига до клисурата на река Ескус<sup>[148]</sup>, до изхода на така наречения по-късно Искърски пролом. Западната граница се очертава първоначално от граничен вал, успореден на река Ескус. Северната отначало не е строго определена, в най-източната си част се очертава от Бендерския вал между Тирас и Прут, а по-късно от така наречената Новакова бразда през Подкарпатската низина. През следващото десетилетие хан Аспарух успява да изтласка аварите на запад и да разшири територията на българо-славянската държава до река Тимакос<sup>[149]</sup>, като включва в нейните предели и славянското племе тимочани.



## *Граници на новооснованата българска държава*

Годината 681 заема изключително важно място в летописа на прабългарите оногури. Като отбелязва края на дългогодишния им поход под водачеството на хан Аспарух към обетованата земя, тази година същевременно открива нова ера в съществуването им. Отвоювали от Византия пожеланата от тях земя, влезли в съюз с обитаващите я славянски племена и пославянчени траки<sup>[150]</sup>, през тази година прабългарите оногури започват да изоставят номадския начин на живот, за да се превърнат в опора на новосъздадената на Балканския полуостров българска държава<sup>[151]</sup>, в живота на която вземат участие в продължение близо на два века до преливането им ѝ местното славянско и пославянчено население.

Претърпели големи етнически промени, елинизирани и ромеизирани, преди да бъдат подложени на славянизация през VI и VII век, когато славяните заливат полуострова, траките живеят разпръснато на малки групи и само по високите планински места са запазени в сравнително по-чист етнически облик. По-гъсто населена със славянизирани траки е южната част на полуострова, дето прабългарите още не са проникнали. Народностното им съзнание не е ясно, затова не представляват политическа сила.

Друго е положението сред славяните. Всяко племе е политико-обществена формация със свой представителен орган — племенен вожд, подпомаган от съветници, избрани между най-дейните и най-съзнателните старейшини, възглавяващи отделните родове. По време на война, когато племената се обединяват, се избира и общ вожд. На него всички бойци безпрекословно се подчиняват.

През втората половина на VII век славянските племена от така наречената по-късно българска група (понеже участвуват в етногенезиса на българския народ) са вече уседнали и заеманите от тях райони очертани. Около река Тимок обитават тимочани, между реките Ескус и Ятрос (Искър и Етър) — племето на седемте рода или общини, в източната част на Маториевите гори — севери, по горното течение на Ибър — драговичи, по течението на Нестос — смоляни, на Стримон<sup>[152]</sup> — струмляни, около Тесалоника — ринхини, в западните предели на полуострова в така наречените Склавинии — берзити, драговити и сагудати.



В сравнение със славяните на Балканския полуостров прабългарите са по-напреднали в държавнополитическо отношение, понеже доста по-рано са излезли от стадия на военната демокрация. Властта на племенния вожд на прабългарите отдавна вече е наследствена. Военно-йерархическата система при тях е отражение на обществената структура. В замяна на това свободната славянска община култивира по-големи трудови добродетели, по-висока обществена съзнателност, докато в прабългарското общество принудата заема важно място. Освен това в сравнение с прабългарите славяните имат по-развит духовен живот. За това свидетелствуват както религиозно-митологическите им представи, така и фолклорът им.

Като изхождат от наименованието на едно от двете славянски племена, привлечени от хан Аспарух като федерати, от така нареченото племе „Седем рода или общини“, без всякакво основание някои изследвачи поддържат, че още преди идването на прабългарите в Мизия съществува славянско държавно обединение, с което прабългарите оногури влизат в съюз, като по този начин се създава славяно-българска федеративна държава<sup>[153]</sup>.

Това схващане е в противоречие не само с изворния материал, но и с логиката на историческото развитие. Както е вече установено по безспорен начин<sup>[154]</sup>, под името „Седем рода, колена или общини“ се крият не седем, а едно-единствено славянско племе, затова няма каквото и да било основание да се поддържа, че няколко славянски племена се били федерирали с прабългарите, едно, защото за това няма каквито и да било данни и второ, понеже, ако това е вярно, в управлението на новосъздадената федеративна държава биха участвували не само прабългари, но и славяни. Независимо от това, ако би съществувало държавно славянско обединение, следвало би Византия да има с него някакви отношения: да го признае и с него, а не с Източната империя, прабългарите да влязат във въоръжен конфликт, понеже на негова територия настъпват, а сетне с неговите представители, а не с представителите на Византия да сключат договор за мир.

А кому тази земя принадлежи и с кого прабългарите влизат във въоръжен конфликт, за да я отвоюват за себе си, вижда се ясно от съответния текст на хрониката на Константин Манасес, дето се казва:

„При този Константин цар преминаха българите през Дунав и отнеха от гърците тази земя, след като ги разбиха, в нея живеят и досега.“

След като сразяват византийските войски в северния кът на Мала Скития, според някои изследвачи, прабългарите покоряват славянските племена в Мизия. Това твърдение се дължи на незадълбочен анализ на изворния материал. Прозорлив и мъдър, преди още да премине Истър, хан Аспарух разбира значението на славянската помощ. Без нея подвластното му племе не би могло да пусне корен отвъд, затова, както се вижда от изворите, след като сключва договор за мир с Византия, влиза в споразумение с двете славянски племена — северите и племето на „Седемте рода“ — стануващи върху територията на основаната от него държава.

На споразумението между хан Аспарух и старейшините на двете славянски племена не може да се гледа като на федериране между две държавни формации, а като на договор за взаимопомощ и сътрудничество между две етнически общности, от които едната — племето на прабългарите оногури — има безспорна политическа и военна хегемония и е консолидирана международно по силата на договор с Византия като държавна формация под името България (

**Βουλγαρία**). Към тази държавна формация славяните се присъединяват по силата на историческата необходимост.

Макар да се съюзяват с прабългарите, дълго време славяните продължават да живеят самостоятелно. Само когато взаимните изгоди налагат, те участвуват в общи акции с прабългарите. Дълго време прабългарите оногури имат господстващо положение в българо-славянската държава. Това положение запазват не поради привилегията на учредителя, а поради стройната си военна организация. Изгодата от общите интереси убеждава славяните да изпълнят направеното им от хан Аспарух предложение за преместване на дотогавашните им поселища съобразно с изискванията на по-добрата защита. По тази причина съсредоточените дотогава в прохода Берегава севери се преместват на изток към незащитените ниски части на Маториевите гори, племето „Седем рода“ — на запад към пролома на река Ескус срещу стануващите по това време отвъд реката авари.

Като поставя отношенията между прабългари и славяни на договорни начала, хан Аспарух осигурява на съюзниците си и племенна

автономия. Славяните запазват дотогавашната си родовообщинна организация, правото си да избират без чуждо вмешателство старейшини и племенни военни вождове, да се разпореждат като пълновластни господари с владяната от тях земя, но по силата на същия принцип и прабългарите запазват дотогавашната си организация, като продължават да спазват прадядовските си обичаи и вярвания. Прабългарската аристокрация ревниво отстоява създаденото положение още два века, но в низините между прабългари и славяни още отрано се установяват по-близки отношения, създават се брачни връзки, поставя се начало на образуването на българската народност от сливането между прабългари оногури, славяно-анти и славянизирани траки<sup>[155]</sup>.

След като установява договорни отношения със славянските племена, хан Аспарух се заема да организира новообразуваната българо-славянска държава. Бойните ефективни съсредоточава в няколко лагера-градове. Освен лагера в северния кът на Мала Скития в местността *Онгъл*, укрепен лагер навярно съществува и отвъд Истър между двата стари вала, прокопани още през Траяново време, там, дето прабългарите оногури стануват десет години, преди да преминат отсам Великата река. С друга част от конните дружини ханът заема най-уязвимото място в новообразуваната държава — теснината между Шуменските възвишения и Каспичанското плато — така наречената „врата на народите“. Оттам към богатата Тракийска равнина и към сърцето на Източната империя — Константинопол, се промъкват обикновено всички нахлуващи от север завоеватели.

Тази позиция осигурява възможност на хан Аспарух да се придвижва бързо с конните си дружини в случай на опасност към всички възможни посоки, а също така да поддържа връзка с войсковите си резерви в Мала Скития и отвъд Истър. Но освен тези три укрепени лагера навярно съществува и укрепен лагер в западна посока срещу аварите. Неговото месторазположение още не е разкрито, но навярно този лагер е бил разположен някъде из предпланините на Средна Стара планина между реките Ескус и Утус<sup>[156]</sup>.

Запазените стени от укрепения прабългарски лагер в теснината между Шуменските възвишения и Каспичанското плато в селището Плиска<sup>[157]</sup>, дето се издига ханският аул<sup>[158]</sup> и се намира престолнината на новосъздадената българо-славянска държава, ни дават възможност да си съставим ясна представа за един от най-важните елементи на

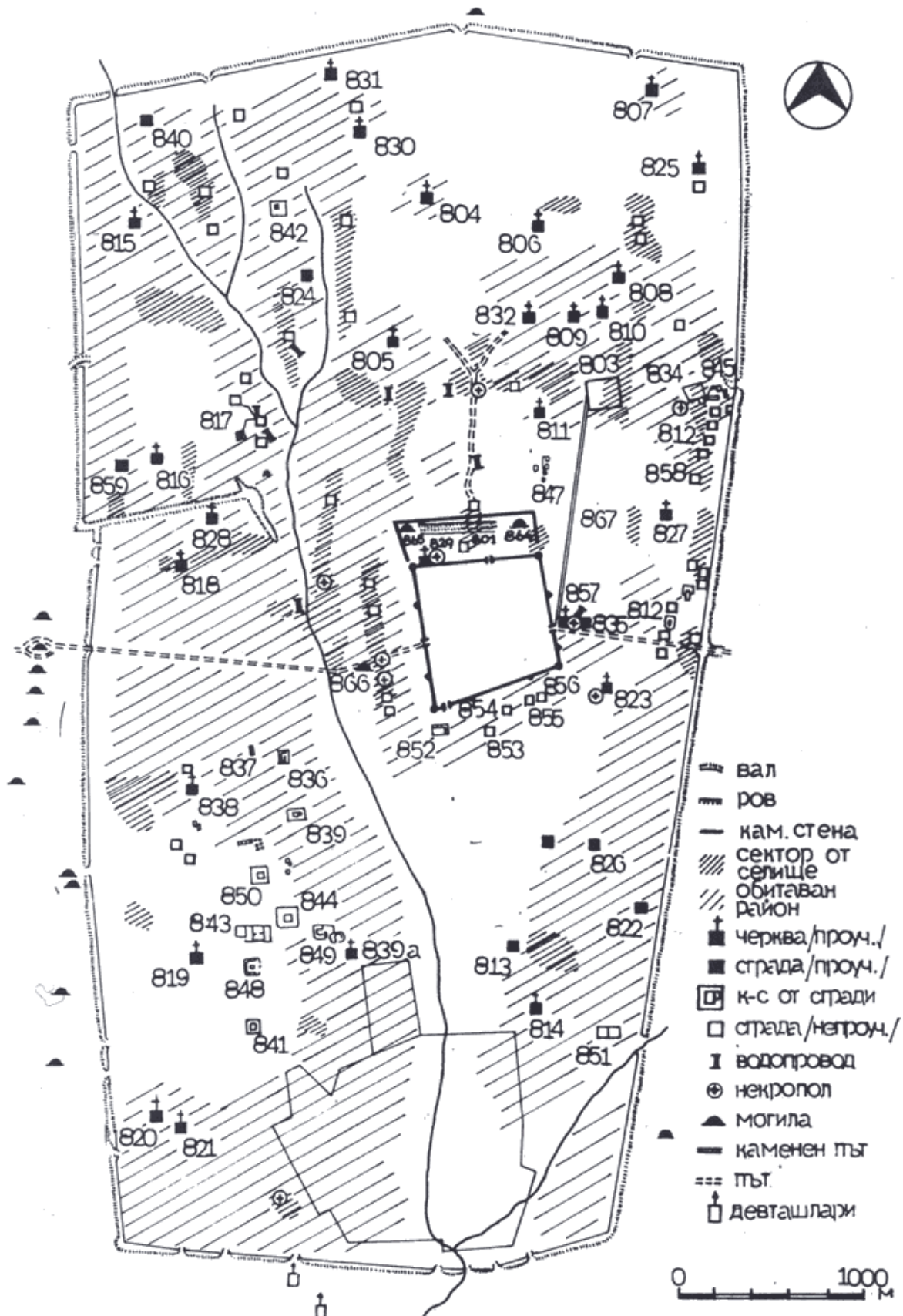
прабългарската отбранителна система. Докато лагерът в местността *Онгъл* затваря пространство от около 48 квадратни километра, лагерът в Плиска е два пъти по-малък по размери (понеже вече не е единствен), има форма на неправилен четириъгълник, обграден е от всички страни с дълбоки окопи с високи насипи. Във вътрешността му е разположена каменна цитадела.

Подобно на укрепения лагер в Онгъла, и в Плиска земната фортификация е съчетана с каменна от римско-византийски тип. Но в Плиска каменната фортификация, освен отбранителна има и друга функция — тя е израз на засилващото се класово разслоение, в нея обитава управляващият кръг начедо с хана и най-близките му сътрудници — боили. В близост до укрепения лагер са разположени поселищата на населението. Като имаме пред вид родовата структура на прабългарите, можем да допуснем, че във всеки укрепен лагер и изградените близо до него поселища са съсредоточени прабългари, ако не изключително, предимно от един род. Освен върху укрепени лагери отбранителната система на новосъздадената българо-славянска държава се опира и върху крепости и гранични валове. Една от първите грижи на хана е да възстанови старите римски кастели на Шуменските възвишения и в Мадара. По-късно навярно са възстановени крепостите Дуросторум и Калиакра. Но освен каменната прабългарите продължават да използват и земната фортификация. Малки земни укрепления издигат пред главните проходи на Стара планина и пред проходите в източната ѝ част. Особено голямо внимание прабългарите обръщат на отбранителните окопи<sup>[159]</sup>. Някои от тях служат за гранични межди. Довършен е отбранителният окоп между някогашните византийски крепости Аксиополис и Томис в Мала Скития, започнат през 675 година, след като прабългарите прехвърлят ядрото на бойния си ефективен отсам Истър, прокопан е широк отбранителен окоп по течението на Ескус, перпендикулярно на Истър. Няколко по-къси отбранителни вала охраняват особено уязвимите места към ниските разклонения на планината, като се спускат от предгорията към морския бряг.

Дали така наречените *девташлари* — групи от каменни блокове, наподобяващи беседващи хора — разхвърляни из Каспичанското плато, са от Аспарухово или от по-късно време, не може да се каже, но както те, така и намерените около село Царев брод, Шуменско, две статуи от

типа на така наречените *каменни баби* отразяват духа на онова време, когато прабългарските верски обичаи са още строго спазвани.

По-голямата част от съграденото по разпореждане на хан Аспарух — отбранителни валове, укрепени лагери, крепости, битови сгради и капища — е унищожено от времето, другото е погълнато от строежите, издигнати по заповед на неговите приемници, но вгледаме ли се в руините при Плиска, Шумен и Мадара, в неразгаданите скални знаци, ще видим следите на неговата колкото властна, толкова и творческа десница, ще почувствуваме духа на онова преходно време, когато уседналостта оставя отпечатък върху живота на прабългарите.



### *Укрепеният лагер Плиска*

След като заздравява положението си и урежда отношенията си с Юстиниан II (685–695, 705–711), наследника на Константин IV Погонат, нарушил договора за мир и по едно време дори отказал да плаща уговорената дан, след 690 година хан Аспарух на два пъти организира наказателни експедиции срещу аварите, западните съседи на българо-славянската държава. Както се вижда от издигнатите в западна посока два нови окопа, следите им и до днес личат при врачанското село Хайредин и при град Лом — тези експедиции се увенчават с успех. Аварите са отблъснати чак отвъд река Тимакос, наречена от славяните Тимок.

Последните години от живота си хан Аспарух посвещава на войската. Настъпилото междуцарствие във Византия след детронирането на император Юстиниан II му дава основание да мисли, че удар от юг не застрашава младата държава, но в замяна на това от север често до него достигат тревожни вести. Често съгледвачите го уведомяват за раздвижвания на хазарски конни части отвъд Тирас, за дръзки опити да се форсира реката и да се премине на българска територия. Тези признаци са указание за подготвяна от хазарите настъпателна акция на широк фронт. Поради това грижите на хана за увеличаване на бойните ефективи, за подготовката на млади бойци, за привличането на славяни било като охранители на крепостите и проходите, било като разузнавачи и снабдители, непрекъснато се увеличават<sup>[160]</sup>.

В зависимост от променената обстановка част от функциите си хан Аспарух прехвърля върху кавхана и ичургубоилите<sup>[161]</sup>, върху така наречените вътрешни боили, отговорници за някои ресори. На този период може да се гледа като на решителен преход от родово-племенен строй към ранен феодализъм, като на време, през което класовото разслоение в българското общество става неотвратимо.

Утвърждаването на племенна аристокрация както при прабългарите, така и при славяните, засилва процеса на класовото разслоение. За това твърде много допринася въвеждането на повинностен труд за нуждите на държавното строителство. Докато преди образуването на държавата повинностен труд е използван само при изработването на отбранителни съоръжения, по-късно се използва



при изграждането на престолнината и на зимните живелища за хана и боилите.

По данните на „Именника на българските ханове“ Аспарух управлява („държа“) шестдесет и една година (петдесет и девет слънчеви). Краят на властвването и на живота му следователно трябва да бъдат отнесени към прабългарската година текущият твирем или към деветия месец на годината на овена, което се равнява приблизително на месец август 701 година. Макар вече доста възрастен, той взема участие в епохалната битка в делтата на Истр между прабългари и хазари, по време на която пада убит.

Хазарите са разгромени и оцелелите от тях са прогонени отвъд Тирас, за да не посмеят вече да нападнат отново североизточната граница на България. „Цар же Испор — разказва неизвестният хронист в «Български апокрифен летопис» — царствува на земи българской лет сто седемдесет и два, и потом погубише измаилтене на Дунаве. И по умрътию же Испора цара българского нарекоше кумане българе, а прежде беху Испора цара погани зело и безбожнии суще и в нечестия много и биваху всегда врази гръчаскому царство лета много.“

Легендарният елемент в този разказ е тясно преплетен с исторически достоверния. Според неизвестния летописец хан Аспарух до края изпълнява дълга си към подвластния му народ, принася и живота си в жертва за него, за да разкрие нова страница в историческото му битие. Такъв е смисълът на последните думи в неговото апокрифно житие. И животът на основателя на българо-славянската държава сякаш не изпълва със съдържание само шест десетилетия, а като че ли преосмисля няколко века. Защото хан Аспарух успява да превъплъти подвластното му племе в народ, за да го изведе из мрачевините на безвремието и да го приобщи веднъж завинаги към неизтляващия светлик на цивилизацията.

---

[107] Легендата за снопа пръчки, като символ на единството, е твърде стара. Този мотив е разработен за пръв път от Езоп („Селянинът и неговите синове“, **Αἰσωπος**, 53), сетне намира място у Плутарх (*Moralia*, 511) и отзвучава у Бабриус (*Babrius*, 347). Константин Багренородни приспособява разказа на Плутарх за скитския цар Скилур към моравския княз Светополк и тримата му сина.

Плутарховият разказ попада в „Славяно-болгарское детоводство“ на Неофит Хилендарски (1785–1848), от дете вероятно го заема Стефан Бобчев (1853–1940), за да го приспособи към хан Кубрат и синовете му в „Кратък учебник върху българската история от най-стари времена и до днес“. Пловдив, 1882. Оттам насетне тази легенда получава на българска почва широко разпространение. Малцина се съмняват в историческата ѝ достоверност. Виж: Веселин Бешевлиев. Една Езопова басня в българската история, сп. Прометей, кн. 4/1937; Кирил Ламбрев, Легендата за Кубрат и неговите синове, сп. Исторически преглед, кн. 3/1947. — Б.авт. ↑

[108] *Баян* — в хрониката на патриарх Никифор; *Батбаян* — на Теофан Изповедник; *Батай* — на Анастасий Библиотекар; *Безмер* в „Именник на българските ханове“. Общоприето *Баян* — име твърде разпространено сред туранските народи. Частицата „Бат“ към името *Баян* в хрониката на Теофан Изповедник може би указва на първородството му. — Б.авт. ↑

[109] *Котраг* — у Теофан Изповедник и патриарх Никифор, епоним по наименованието на племето *котраги* или *котригури*; *Cotrang* — у Анастасий Библиотекар. Всъщност действителното име на втория Кубратов син остава неизвестно. — Б.авт. ↑

[110] *Аспарух* — у Теофан Изповедник, патриарх Никифор и Анастасий Библиотекар; *Есперих* и *Исперих* — „Именник на българските ханове“; *Аспархрук* — Арменска география от VII век; *Испор* — Български апокрифен летопис; *Ешберюх* — възстановка според Геза Фехер и Гюла Немет; *Ишпирда* — според Н. И. Ашмарин. Добило широка популярност и гражданственост — *Аспарух*. Според източниците Аспарух е трети Кубратов син, но по-правдоподобно е да се приеме, че е не трети, а четвърти по ред син, понеже иначе не може да се обясни приемството му като племенен вожд на прабългарите-оногури след Баян, който става велик хан след смъртта на Кубрат. — Б.авт. ↑

[111] Виж *Acta sancti Demetrii*. Извори за българската история, т. 6, София, 1960. Паметникът е компилация от агиографски произведения, по-голямата част от които е съставена от неизвестни автори. Една част от тях се приписва на солунския архиепископ Йоан (края на VI — началото на VII век). — Б.авт. ↑

[112] Върху хазарите виж следната литература:

Артамонов, М. И. История хазар. Ленинград, 1962.

Гинзбург, В. В. Антропологические данные по этногенезу хазар. Советская этнография, №2/1946.

Гумилев, Л. Н. Открытие Хазарии. Москва, 1966.

Плетнева, С. А. Номадски поселения през VII-IX в. в Приазовието и басейна на р. Дон, сп. Археология, кн. 4/1964.

Виж и: П. Голубовский. Болгары и хазары, восточные соседи Руси при Владимире. Киев, 1888. — Б.авт. ↑

[113] Върху Волжско-Камска България и чувашите, като потомци на волжско-камските българи, виж следната литература:

Ардашев, К. А. Развалины Болгара и древние болгары по описанию англичанина Ф. П. Турнерелли. Казань, 1901.

Ашмарин, Н. И. Болгары и чуваша. Казань, 1902.

Ашмарин, Н. И. Словарь чувашского языка, вып. 1–17. Казань-Чебоксарн, 1928–1950.

Башкиров, С. А. Памятники болгаро-татарской культуры на Волге. Казань, 1928.

Беркутов, В. М. Булгаро-татарские меры длины и протяженно, сп. Казань, 1964.

Виноградов, Ф. Следы язычества в домашнем обиходе чуваш. Симбирск, 1897.

Генинг, В. Ф. и А. Х. Халиков. Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник) Москва, 1964.

Греков, Б. Д. Волжские болгары в IX — X в. Избранные труды, т. II. Москва, 1959.

Денисов, П. В. Религиозные верования чуваш. Историко-этнографический очерк. Чебоксарн, 1959.

Денисов, П. В. Етно-культурные параллели дунайских болгар и чувашей. Чебоксарн, 1969.

Егоров, В. Г. Етимологический словарь чувашского языка 4. Чебоксарн, 1964.

Игонин, Н. И. и А. Х. Халиков. Опыт применения авиации при изучении Билярского городища и его окрестностей. Советская археология, № 1/1975.

Каховский, В. Ф. Происхождение чувашского народа. Основные этапы этнической истории. Чебоксарн, 1965...

Ковалевский, А. П. Чуваши и болгары по данным Ахмеда ибн Фадлана. Чебоксарн, 1954.

Коев, Иван. Етнокултурни паралели между волжките и дунавските българи. Първи конгрес на Българското историческо дружество, т. II. София, БАН, 1972.

Магницкий, В. К. Материали к объяснению старой чувашской веры. Казань, 1881.

Миятев, Петър. Тюркобългари и чуваша, сп. Училищен преглед, кн. 3/1938.

Миятев, Петър. България на Волга през Средните векове. Сборник „През вековете“. София, 1938.

Смирнов, А. П. Древняя история чувашского народа. Чебоксарн, 1948.

Смирнов, А. П. Волжские болгары. Москва, 1957.

Смирнов, А. П. Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья. Москва, 1952.

Смирнов, А. П. О столице государства волжских болгар. Советская археология, № 1/1972.

Смолин, В. Ф. К вопросу о происхождении народности Камско-волжских болгар (Разбор главнейших теории) Казань, 1921.

Третьяков, П. Н. Памятники древнейшей истории чувашского Поволжья. Чебоксарн, 1948.

Фахрутдинов, Р. Г. Новне археологические памятники Волжской Булгарии в Закамской Татарии. Советская археология, № 1/1969.

Фахрутдинов, Р. Г. О столице домонгольской Булгарии. Советская археология, № 2/1974.

Фахрутдинов, Р. Г. Еще раз о столице домонгольской Булгарии. Советская археология, № 4/1975.

Халиков, А. Х. Столицата на Волжка България от домонголско време, сп. Археология, кн. 1/1973.

Хлебникова, Т. А. Некоторые итоги исследования болгарских памятников нижнего Прикамья. Советская археология, № 1/1974.

Хлебникова, А. Ранний Булгар. Советская археология, № 2/1975.

Шпилевский, С. М. Древние города и другие болгарско-татарские памятники в Казанской губернии. Казань, 1877.

Якубовский, А. Ю. К вопросу об исторической топографии Итиля и Болгар в IX в. Советская археология, № 10/1948. — Б.авт. ↑

[114] Виж бележка 11 по-горе. — Б.авт. ↑

[115] Основа за изучаването на духовната и материалната култура на волжско-камските българи е фундаменталният труд на руския учен С. М. Шпилевский, посочен по-горе. Освен наличните днес, С. М. Шпилевский успява да заснеме и проучи паметници, изчезнали междувременно. Н. И. Ашмарин съобщава в книгата си „Болгары и чувашы“, че кадията на град Булгар Януб ибн Нуман написал през втората половина на XII век „История на Булгар“, но това съчинение не е дошло до нас. — Б.авт. ↑

[116] Загатва се за нападението на нахлуващите откъм Средна Азия авари през шестдесетте години на VI век върху утигурските поселища в Приазовието. — Б.авт. ↑

[117] Според някои автори Кубер не е друг, освен Кубрат. Това мнение не издържа критика. Виж Н. Gregore. L'origine et le nom des Croites et des Serbes. Byzantion, t. 17/1945. Виж също: Никола Милев. Кубрат от историята и Кубер от Чудесата на св. Димитрия Солунски. Периодическо списание на БКД, кн. 71/1910. — Б.авт. ↑

[118] Керамисийско, Пелагонийско или Битолско поле. — Б.авт. ↑

[119] *Славиния* — географска област в югозападните предели на Балканския полуостров, населена със славянски племена. У византийските хронисти Теофан Изповедник, така наречения Теофанов Продължител (Theophanes Scntinuatus), Псевдо Симеон и Йоан Дякон, а също и у Анастасий Библиотекар терминът *Славиния* е употребен като географско понятие, като име на област, населена със славянски племена, затова някои от тях го употребяват в множествено число. —

*Славиниите* (**Εκλαβινιας**). От своя страна Йоан

Зонара в терминологическия си речник (XII в.) слага знак на равенство между *Славиния* и *България*. — Б.авт. ↑

[120] Схващането на Георги Баласчев, намерило израз в неговата брошура „Най-старата словенска държава на Балканския полуостров през VII и VIII в. и нейният етнически състав“ (София, 1924), че в оня край съществува самостоятелна държава, не е научно обосновано и има за цел да подклажда сепаратистки настроения. Виж и Геза Фехер. Първата поява на прабългарите в Македония, сп. Македонски преглед, кн. 3/1928. — Б.авт. ↑

[121] *Житие на петнадесетте тивериуполски мъченици*. Текст J. P. Migne. Patrologia Graeca, t. 126. Parisiis, 1864. На български в превод на митрополит Симеон Варненски и Преславски, сб. БАН, кн. 27/1931. — Б.авт. ↑

[122] *Първата* — в смисъл Приазовска, за разлика от *Втората* или Дунавска България. — Б.авт. ↑

[123] „Досега“, тук, както и по-горе, се вижда, че Теофан Изповедник е използвал някой по-стар извор, недошъл до нас, съставен от съвременник на събитието. — Б.авт. ↑

[124] *Таврида* — по-късно Крим. — Б.авт. ↑

[125] Виж Paulus Cass el. Der chazarfsche Kom'gsbrief aus dem 10 Jahrhundert. Berlin, 1877; П. К. Коковцев. Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград, 1932. През IX в. хазарите попадат под силно еврейско влияние. Една от целите на мисията на Кирил Солунски при хазарите през 859 година е да ги отклони от това влияние и да ги приобщи към лоното на християнството, за да улесни по този начин проникването на византийското влияние сред тях. — Б.авт. ↑

[126] *В-н-нт-р* — написано на така нареченото „тясно“ еврейско писмо без гласни. Следва да се чете „венентер“ или „ванантар“ — хазарски произнос на племенното име *оногур* или *оногундур*. — Б.авт. ↑

[127] *Кустадина* — Константинопол, Цариград. — Б.авт. ↑

[128] Виж Е. П. Алексеева. Карачавци и балкарци — древний народ Кавказа. Черкесск, 1963. Виж също А. М. Аппаев. Диалекти балкарского языка в их отношении к балкарскому литературному языку. Нальчик, 1960. — Б.авт. ↑

[129] Хронистът антидатира и архаизира. Император Маврикий управлява между 582 и 602 година, далече преди разселването на прабългарските племена. Анастасий I (491–518) умира четиридесет години преди аварите да нахлуят в Европа (558). — Б.авт. ↑

[130] Върху живота на прабългарите оногури преди основаването на българската държава през 681 година виж следната литература:

Златарски, Васил. Известия за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. Сборник за народни умотворения, кн. 24/1902.

Ламбрев, Кирил. Местоположението на Испериховата държава преди основаването на придунавска България, сп. Родина, кн. 2/1941.

Младенов, Стефан. Испериховият военен стан в Южна Бесарабия при гр. Когул и река Когъл. Годишник на Софийския университет,



ИФФ, кн. 34/1938.

Мутафчиев, Петър. История на българския народ, ч. I. София, 1943. Стр. 84–115: Предистория и начало на българската държава на Балканския полуостров.

Тъпкова–Заимова, В. Ролята и административната организация на т.нар. — „Отвъддунавска България“. *Studia Balkanica*, II. София, 1970.

Gerard, Christian. *Les Bulgares de la Volga et les slaves du Danube. Le problemae des rases et les barbares*. Paris, 1939. — Б.авт. ↑

[131] За хан Аспарух виж: Иван Богданов. Книга за неговите прадеди и неговото време. София, 1975; Петър Скорч е в Произход на името Аспарух, сп. Исторически преглед, кн. 4/1948. — Б.авт. ↑

[132] Според някои славяноведа от по-стари поколения (М. М. Тихомиров, Н. С. Державин и др.) в стремежа си на югозапад Аспаруховите прабългари, след като претърпяват поражение от нападащите ги източни славянски племена, попадат под силно тяхно влияние и в значителна степен се славянизират. Това гледище е опровергано от съвременните изследователи. Виж Емил Михайлов. Руси и българи през ранното Средновековие (602–964). Годишник на Софийския университет, ИФ, т. 66/1975. — Б.авт. ↑

[133] Очевидно привържениците на максимализма относно числения състав на Аспаруховата орда нямат никаква представа за условията, при които се изхранват в ония години както хора, така и коне и добитък. При тридесет хиляден човешки състав, от които десет до дванадесет хиляди боен ефектив, освен за тридесет хиляди гърла ордата трябва да се грижи и за около двадесет хиляди коня и за още толкова глави добитък, а сведено към минималната дневна дажба от един кг храна (при животните дажбата се утроява) това прави сто и петдесет тона храна на ден. Виж Павел Стоев. Електронно пътешествие из нашата история. Някои данни за историческото минало на България, получени чрез модел за икономическо развитие, сп. Младеж, кн. 1–2/1969. Виж също: Стефан Младенов. Към въпроса за броя на българите. Известия на народния етнографски музей, кн. 10–11/1932; Анастас Тотев. Демографско-исторически очерк на България. Годишник на Софийския университет, ЮФ, т. 65/1974. Нов опит да бъде доказано, че Аспаруховите прабългари наброяват около 100 000 души, се прави в статията на Димитър Димитров. Нови археологически данни за прабългарите по Долни Дунав, в. Народно дело, бр. 132/10. VII. 1975.



Като изхожда от наблюденията си върху няколко некропола във Варненско и Шуменско, авторът стига до заключение, че дунавските прабългари принадлежат не на едно, а на *три* племена, всяко на брой от около 30 000 души. За такъв извод не съществуват каквито и да било исторически свидетелства. Освен това авторът не взема пред вид фактора *време*, погрешно отнася всички некрополи към една и съща епоха и не се запитва антропологическите различия дали не могат да се дължат на непрекъснато умножаващите се кръстоски между прабългари и славяни, защото очевидно при по-нататъшните кръстосвания различията между последвалите поколения и първоначалния прабългарски тип непрекъснато се увеличават. — Б.авт. ↑

[134] *Аксиополис* — римски, по-късно византийски град край Дунав, там, дето днес се издига румънският град Черна вода; *Томис* — римски, по-късно византийски град, там, дето днес се издига румънският град Констанца (тур. Кюстенджа). — Б.авт. ↑

[135] В статията си „Траяновият вал в Добруджа“, сп. Отечество, бр. 27/1917 година, Богдан Филев прави опит да оспори българския произход на вала между някогашните крепости Аксиополис и Томис, но като преценява останките на вала не само от археологическо, но и от военностратегическо гледище полковник Йордан Венедиков в бр. 39/1917 година на същото списание доказва по безспорен начин българския произход на вала. Виж и Карел Шкорпил. Пограничен български окоп между р. Дунав и Черно море. Сборник в чест на Васил Златарски. София, 1925. — Б.авт. ↑

[136] Теофан Изповедник и патриарх Никифор —

**Ουλον** (четено *Хоглон*); Анастасий Библиотекар — **Οnglon** и

**Ηoglon** в смисъл на укрепено място. Фермата **Ουυλος**

(четено *Онглос*, побългарено *онгъл*) има късен произход, затова тази местност само в условен смисъл може да бъде наречена *Онгъл*. Опитът на някои учени (Петър Мутафчиев под влияние на Марин Дринов, а той от своя страна под влияние на Павел Шафаржик) да свържат смисъла на думата *Онглон* със значението на старобългарската дума **ЖГЛЪ**

(четено *онгл*) е несъстоятелен, едно, защото първоначалната форма на думата е *оглон*, а не *онглос*, и второ, понеже в източниците изрично е посочено, че прабългарите нарекли *оглон* това място на „свой език“, на

турано-български, затова двете съпоставки нямат никакъв смисъл. Както правилно отбелязва още на времето Георги Баласчев в „Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство...“ (София, 1902), думата оглон е модификация на тюркската дума *алга* (собствено *agl*), което ще каже заградено, укрепено място. Виж: Геза Фехер. Паметниците на прабългарската култура. Известия на археологическия институт, кн. 3/1925 и Д. М. Мустаков. Огл (Англ — Аул), сп. Българска военна мисъл, кн. 18/1935. — Б.авт. ↑

[137] Виж Петър Мутафчиев. История на българския народ, част I. София, 1943. Това становище се опровергава от Ариан, историк от елинистическата епоха. Виж Ариан. Поход Александра. Перевод с древнегреческого М. Е. Сергеева. Москва, 1962. — Б.авт. ↑

[138] „От християните“, тоест от византийците. — Б.авт. ↑

[139] Византийските крепости в района на днешните български градове — Силистра, Русе и Варна; Акре — на нос Калиакра. — Б.авт. ↑

[140] За славяните изобщо и за славяните на Балканския полуостров: виж следната литература:

Бешевлиев, Веселин. За славянските племена в Североизточна България от VI до X в. Сборник Преслав, I. София, 1968.

Брайчевский, М. Ю. К истории расселения славян на византийских землях. Византийский временник, т. 19/1961.

Державин, Н. С. Славяне в древности. Культурно-исторический очерк. Москва, 1945.

Дринов, Марин. Заселение Балканского полуострова славянами. Москва, 1873.

Дьяконов, А. Известия Иоанна Ефеского и сирийских хроник о славянах VI-VII веков. Востник древней истории, т. 1/1946.

Заимов, Йордан. Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. София, 1967.

Кепов, Иван. Старите славяни. София, 1929.

Михайлов, Емил. Склавини и анти в долнодунавските земи. Годишник на Софийския университет, ФИФ, т. 64, кн. 3/1972.

Нидерле, Любор. Быт и культура древних славян. Прага, 1924.

Риттих, А. Ф. Славянский мир. Варшава, 1885.

Романска, Цветана. Славянските народи. Етнографска характеристика. София, 1969.

Романски, Стоян. Славянска прародина. Българска историческа библиотека, год. II, кн. 2/1929.

Романски, Стоян. Славяни на Дунава, сп. Български преглед, кн. 1/1928.

Романски, Стоян. Прародина и разселване на славяните. Сборник „През вековете“. София, 1938.

Станчев, Станчо. Нашите прадеди славяните. София, 1961.

Третьков, П. Н. Восточно-славянские племена. Москва, 1953.

Флоринский, В. М. Первобытные славяне по памятникам их доисторической жизни..., I-II. Томск, 1894.

Цанкова-Петкова, Геновева. Някои аспекти от разселването на славянските племена от източния дял на южните славяни и установяването им на Балканския полуостров. Славянска филология, т. XIV. София, 1973.

Шкорпил, Карел. Материали към въпроса за съдбата на прабългарите и на северите. *Byzantinoslavica*, t. 5/1933–1934.

Cankova-Petkova, G. Sur l'établissement des tribus slaves du groupe bulgare au Sud du Bas-Danube. *Etudes historiques*, t. 4/1968.

Krandzalov, Dimitar. Comment distinguer dans les matériaux archéologiques des pays balkaniques la population locale romanisée des Slaves et autres éléments ethniques. *Historia*, 7/1964.

Leger, Louis. Les anciennes civilisations slaves. Paris, 1921.

Moszyński, Kazimierz. *Kultura ludowa słowian*, I-II. Warszawa, 1967.

Niederle, Lubor. *La race slave*. Paris, 1916.

Niederle, Lubor. *Manuel de l'antiquité slave*, I-II. Paris, 1923–1926.

Pawel, Jasienica, *Słowiański rodowód*. Warszawa, 1965.

Portal, Roger. *Les slaves. Peuples et nations*. Paris, 1965.

Schaffarik, P. J. *Slawische Alterthümer*. Leipzig, 1843.

Splawinski, Lehr. *O pochodzeniu i praojczyźnie słowian*. Poznań, 1946.

Zunkovic, N. *Die Slaven*. Pisa, 1910.

Виж и „Славяните и средиземноморският свят, VI-XI век. Международен симпозиум по славянска археология“. София, БАН, 1973. Виж също II Internationaler Kongress für Slawische Archäologie, bd. I-III. Berlin, 1970–1973. — Б.авт. ↑

[141] Виж следните изследвания на Живка Въжарова в това направление: Славянски и славяно-български селища в българските

земи от края на VI-X в. София, 1965; Памятники Болгарии конца VI-XI в. и их етническа принадлежност. Советская археология 1 № 3/1968; Селища и некрополи — края на VI-XI в. Сп. Археология, кн. 3/1974. — Б.авт. ↑

[142] Виж Йордан Трифонов. Известие на сирийския презвитер Константин за Испериховата победа над византийците. Известия на българското историческо дружество, кн. 11–12/1932. — Б.авт. ↑

[143] Голям интерес представлява оня пасаж от хрониката на Симеон Метафраст и Логотет в старобългарската версия от X век, в който е описано решителното сражение между прабългари и византийци през 681 година:

«При сем же цри Блъгарскый жзыкъ, прѣшед и от свое племенных разлѣчив сѣ, въселисѣ при Варнѣ въ хлъмове и горах. Црѣ же, оуслыгшавъ, с коробли и вои отиде на них. Блъгари же, се вънезапѣ видѣвше и своего отчааше сѣ спсєнія, в нѣкож тврѣжж прибѣзжѣ и себѣ оградишж. Гръком же, не могъщем бранѣ съставити съ ними хлъмов ради и мьстных тврѣжж, разгрѣдѣсѣ скврѣныи онѣ жзыкъ. Приключи же сѣ и цреви ногоболєнієм злѣ пострадади и в Мєсѣбрѣ възвратисѣ, поржчи воеводам блазнѣ и слово сътворити и тако лѣстїѣа нѣкаковаж избавити и их вѣнѣ. Нѣ коннаа воиска црѣ мнѣвши бѣжжѣа, бѣга сѣ жтѣ, никомж же гонжщж им. Блъгаре же, се оузрѣвше, погнашж въ слѣд им и многы съсѣкошж...»

— Б.авт. ↑

[144] Върху отношенията между прабългари и славяни виж следната литература:

Бурмов, Александър. Към въпроса за отношенията между славяни и прабългари през VII-IX в., сп. Исторически преглед, кн. 1/1954.

Войнов, Михаил. За първия допир на Аспаруховите българи със славяните и за датата на основаването на българската държава. Известия на института за българска история, кн. 6/1956.

Въжарова, Живка. Славяни и прабългари (тюркобългари) в светлината на археологическите данни, сп. Археология, кн. 1/1971.

Гюзелев, Васил и Панайот Дражев. Славяни и прабългари в нашата история. София, 1966.

Дуйчев, Иван. Славяни и първобългари. Известия на института за българска история, кн. 1–2/1951.

Дуйчев, Иван. Най-ранни връзки между българи и славяни. Известия на археологическия институт, кн. 19/1955.

Dujcev, Ivan. Protobulgares et slaves (Sur le probleme de la formation de l'Etat bulgare). *Annales de l'Institut Kondakov*, t. 10/1938. — Б.авт. ↑

[145] *Моториеви* или *Маторни гори* — славянско име на Стара планина; гръцки — Хем, Хемус, Емос; лат. Хемус; най-старо гръцко име — Зигос. — Б.авт. ↑

[146] Цанкова-Петкова, Г. О територии болгарского государства в VII-IX в. *Византийски временник*, т. 17/1960. — Б.авт. ↑

[147] *Туча* — днес река Камчия. — Б.авт. ↑

[148] *Ескус* — днес река Искър. — Б.авт. ↑

[149] *Тимакос* — днес река Тимок. — Б.авт. ↑

[150] За траките виж обширна литература в трудовете на:

Данов, Христо. *Древна Тракия*. София, 1969.

Михайлов, Георги. *Траките*. София, 1972.

Фол, Александър. *Демографска и социална структура на древна Тракия*. София, 1970.

Фол, Александър. *Политическата история на траките...* София, 1972.

Виж и Кацаров, Гаврил и Димитър Дечев. *Извори за старата история на Тракия и Македония*, II изд. София, 1949. Все още липсват изследвания върху така наречения *тракийски субстрат* — подложените на славянизация през VI и VII век елинизирани и ромеизирани траки, взели участие в етногенезиса на българския народ. Броят им едва ли е бил по-малък от броя на дошлите през Дунав славяни. — Б.авт. ↑

[151] Върху основаването на българската държава виж следната литература:

Бурмов, Александър. *Създаването на българската държава*, сп. *Исторически преглед*, кн. 1/1951.

Бойно в, Михаил. Пак за възникването на българската държава, сп. *Исторически преглед*, кн. 4/1973.

Дуйчев, Иван. *Обединението на славянските племена в Мизия през VII в. Към въпроса за възникването на българската държава*. Изследвания в чест на Марин Дринов. София, 1960.

Златарски, Васил. Основаването на българското царство. Периодическо списание на БКД, кн. 63/1903.

Златарски, Васил. История на българската държава през Средните векове, т. I, ч. I. София, 1970. Стр. 176–209: Основаване и закрепване на българската придунавска държава.

Иречек, Константин. История на българите. Преведоха А. Диамандиев и Ив. Раев. София, 1929. Стр. 87–95: Идване на българите.

История на България, т. I. Под редакцията на Димитър Ангелов, Христо Гандев и Николай Тодоров. София, БАН, 1961. Стр. 45–80: Образуване и закрепване на славяно-българската държава.

Никитин, С. А. Образование болгарского народа и возникновение болгарского государства. Вестник Московского университета. Серия общественных наук, вып. I, 1. Москва, 1952.

В превод на български: сп. Исторически преглед, кн. 1/1953.

Пастухов, Иван. Българска история. Праисторическо време. Древност. Средновековие. София, 1942. Стр. 157–168: Основаване на българската държава.

Петров, Петър. Към въпроса за образуването на първата българска държава. Славянска филология, т. 5/1963.

Фехер, Геза. Аваро-византийские отношения и основание болгарской державы. Acta archaeologica, t. 5/1955.

Данкова-Петкова Г. Бележки към началния период на българската държава. Известия на института за българска история, кн. 5/1954.

Цанкова-Петкова, Г. За годината, през която е създадена българската държава, сп. Исторически преглед, кн. 1/1968.

Янчева, Иванка. Основаване на българската държава и ролята на хан Аспарух. Военноисторически сборник, кн. 1/1972.

Cancova-Petkova, G. Bulgarians and Byzantium during the first Decades after the Foundation of the Bulgarian state. Byzantinica; t. 24, fasc. 1/1963.

Cancova-Petkova, G. L'établissement des slaves et proto-bulgares en Bulgarie du Nord-Est actuelle et le sort de certaines villes riveraines du Danube. Etudes historiques, t. 5/1970.

Hybl, Frantisek. Dejiny naroda bulharskeho, dil J. V. Praze 1930. S. 55–70: Pocitky sutu bulharskeho. — Б.авт. ↑

[152] *Ибър* или *Хеброс* — река Марица; *Нестос* — Места и *Стримон* — Струма. — Б.авт. ↑



[153] След Н. С. Державин опит да обосноват тази теза правят С. А. Никитин и Иван Дуйчев. В увлечението си, Н. С. Державин (виж „Происхождение болгарского народа“, цитирано в т. 18 по-горе) стига дотам да твърди, че не Аспарух със своята пъстра по етнически състав дружина се явява създател на първата славянска държава на полуострова, а местното славянско общество, т.е. самият славянски народ. Аспарух е бил в негово разпореждане, на служба при него, в качеството на военен агент и военна сила, което е съвсем естествено и неминуемо за класовото общество. Това твърде скоро довежда до узурпация от Аспарух и неговото дворянство на политическата власт и към господство на местната славянска племенна аристокрация. — Б.авт.

↑

[154] В студията си „Бележки към началния период на историята на българската държава“ (Известия на Института за българска история, кн. 5/1954) Геновева Цанкова-Петкова убедително доказва, че изразът „седем племена“ у Теофан Изповедник в оная част от неговата хроника, дето се говори за установяването на отношения между прабългари и славяни след поражението на византийците, следва да се чете „седем реда“ или „седем племена“ и че всъщност става дума само за две племена — за северите и за славяните от така нареченото племе „Седем рода“. Становището на Г. Цанкова-Петкова е потвърдено от Веселин Бешевлиев в студията „За славянските племена в Североизточна България от VI до IX век“, поместена в сборник „Преслав“ (София, 1968). За „държавно“ славянско обединение в Мизия при това положение не може да се говори, понеже е налице само едно племе, което живее отделно от племето севери. — Б.авт. ↑

[155] Виж освен посочената в т. 1 по-горе литература и Карел Шкорпил. Материали за съдбата на прабългарите и на северите и към въпроса за произхода на днешните българи. *Byzantinoslavica*, т. 5/1934. — Б.авт. ↑

[156] *Утус* — днес река Вит. — Б.авт. ↑

[157] Виж Веселин Бешевлиев. Географското минало на Плиска и нейната околност. Известия на народния музей в Шумен, т. 6/1973; Иван Велков. Плиска — първата българска столица. Българска историческа библиотека, год. I, кн. 2/1928. St. Bojadziev. L'architecture monumentale a Pliska. II International Congress fur Slawische Archaologie, bd. II. Berlin, 1973. — Б.авт. ↑



[158] Виж В. Тъпкова-Заимова. Първоначалното българско селище и въпроса за аулите. Известия на Института за българска история, кн. 6/1956. — Б.авт. ↑

[159] Върху прабългарската укрепителна система и валовете, използвани от прабългарите виж следната литература:

Баласчев, Георги. Укрепителните работи на старобългарската войска, сп. Минало, кн. 10/1918.

Венедиков, Йордан. Старобългарски окопи, сп. Отечество, кн. 39/1917.

Кецкаров, Владимир. Укрепителната организация на България и Византия от VII до IX век, сп. Родина, кн. 3/1940.

Крънджалов, Димитър. Валовете в Добруджа и Бесарабия и прабългарската теория. Годишник на Софийския университет, ИФФ, т. 39/1943.

Лисицов, Стефан. Крепости и защитни съоръжения на Първата българска държава. Годишник на националния политехнически музей, т. 3/1974.

Станчев, Станчо. Проучване на валовете в България, сп. Музеи и паметници на културата, кн. 2/1963.

Фехер, Геза. Паметниците на прабългарската култура. Известия на археологическия институт, кн. 3/1925.

Шкорпил, Карел. Окопи и земляные укрепления Болгарии. Известия русского археологического института в Константинополе, т. 10/1905.

Шкорпил, Карел. Старобългарски паметници, сборник Добруджа. София, 1918.

Шкорпил, Карел. Пограничен български окоп между Дунав и Черно море. Сборник в чест на Васил Златарски. София, 1925.

Шкорпил, Херменгилд и Карел. Преглед на древнобългарските паметници. Известия на Варненското археологическо дружество, кн. 7/1921.

Шкорпил, Карел. Укрепления на Първата българска държава в Северна Добруджа, край Дунава и Черноморския бряг. Известия на историческото дружество, кн. 16–18/1940.

Krندjalov, Dimitr. O domnelych prabulharskych pohranicnich valech. Rada Historie, II. Olemouc, 1955.

Tocilesco, Gr. Fouilles et recherches archeologiques en Roumanie. Bucarest, 1900. P. 143–184: Les Valiums de Cernavoda a Constantza dans la Dobroudja.

За разлика от всички други автори Крънджалов и Точилеско отричат прабългарския произход на така наречения Аспарухов вал от Дунав до Черно море. Отрицателното отношение на Димитър Крънджалов към културните паметници от прабългарско време намира израз и в изказването му пред II Международен конгрес по славянска археология — Берлин, 1970. Виж Dimitr Krandidjalov. Slaves (Bulgares), les Protobulgares et la population romanisee de la peninsule Balcanique. II International Kongres fur Slawische Archaologie, bd. III. Berlin, 1973. — Б.авт. ↑

[160] Върху военната организация на българо-славянската държава по Аспарухово време виж:

Баласчев, Георги. Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава, сп. Минало, кн. 1–3/1909.

Бобчева, Люба. Въоръжението на славяните и първобългарите от VII до началото на IX век. Военноисторически сборник, кн. 3/1957.

Калинков, Асен. Военното изкуство при образуването на славянобългарската държава. Военноисторически сборник, кн. 1/1962.

Мустаков, Д. М. Българите в историята на своите войни, София, 1927. Стр. 96–132: Войните при Испериха.

Овчаров, Димитър. Въоръжението на ранносредновековната българска конница, сп. Векове, кн. 5/1975.

Овчаров, Димитър. Ранносредновековно българско въоръжение и снаряжение по данни на средновековните рисунки. Военноисторически сборник, т. 44, кн. 2/1975.

Неоснователно Димитър Овчаров приема, че при прабългарите съществувала тежковъоръжена конница. Конските гърди са били запазвани с брони от щавена кожа, а не от желязо, както без всякакво основание допуска авторът на посочените по-горе две статии. — Б.авт. ↑

[161] Сравни статиите на Васил Гюзелев. Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска държава. Годишник на Софийския университет, ФИФ, т. 60, 3/1966 и Ичургубоилите на Първата българска държава (VII–XI) — пак там, т. 65, 3/1973. Не може да се приеме за обосновано становището на Веселин Бешевлиев в инак ценната негова статия „Първобългарски и късно гръцки и латински

надписи“ (сп. Археология, кн. 1/1975), че ичургубоилът, подобно на кавхана, е един и че командува войските в дясната, западната част на държавата. Очевидно, изворът, из който авторът изхожда, сочи конкретен случай. — Б.авт. [↑](#)

# ИЗПИТАНИЯ

ТЕРВЕЛ. ДЪРЖАВНА КРИЗА. ВОЙНИ С ВИЗАНТИЯ. ТЕЛЕРИГ. КАРДАМ

Макар смъртта на хан Аспарух да настъпва само две десетилетия след създаването на българската държава на полуострова, съществуването ѝ не е поставено на изпитание. Както формиралата се нова феодална база и международната обстановка, така също и личността на приемника на хан Аспарух благоприятствуват за закрепването на новообразуваната държавна формация в атмосферата на размирния VIII век<sup>[162]</sup>.

След детронирането на Юстиниан II за период от десет години във Византия настъпва междуцарствие. Но България не очаква удар не само от юг, но и от север след разгрома на хазарите на брега на река Истър през 701 година. Това дава възможност на хан Тервел<sup>[163]</sup>, наследника на хан Аспарух, да прогони аварите далече зад река Тимакос и по този начин да се почувствува като пълновластен господар в укрепналата българска държава.

Пред взора на поколенията хан Тервел се откроява като достоен продължител на делото на своя велик баща колкото поради качествата си на неустрашим военачалник, толкова и поради държавническата си мъдрост и прозорливост. Макар да властвува едва седемнадесет години<sup>[164]</sup>, хан Тервел не само укрепява завоюваното до него, но го и разширява, като заедно с това добива ново международно признание на възглавяваното от него държавно обединение. Затова с основание хан Тервел се нарежда до най-изтъкнатите български средновековни владетели.

Хан Тервел<sup>[165]</sup> има еднакво верен поглед както за днешния ден — понеже се съобразява отлично с вътрешната и международната обстановка — така и за бъдещето, защото ни веднъж не се излъгва в предвижданията си. Пръв той от прабългарските владетели разбира изгодата от привличането на славянските племена, обитаващи в югозападните предели на полуострова и обединяването им с

родствените им племена, включени в българската държава с оглед на стабилизирането, а по-сетне и на противопоставянето ѝ на всемогъщата до вчера Византия. Стремил ли се е хан Тервел към тази цел по лично убеждение или в изпълнение на бащиния си завет, не е известно. По-важен от всичко друго е правилният му поглед относно историческия път, по който народът му следва да върви, за да съхрани за потомците си отвоюваното на вечни времена.

В сравнение с хан Аспарух Тервел показва по-голяма инициативност. Това се дължи не толкова на личните му качества, колкото на променената международна обстановка. След детронирането на Юстиниан II през 695 година не само до 705 година, когато сваленият император с прабългарска помощ успява да се възстанови на трона, но и редица години след това, дори и след като за византийски император е издигнат Леон III, Източната империя сериозно боледува. Но Тервел взема участие в династическите борби на югоизточната си съседка по начин, изключващ каквито и да било прояви на политически авантюризъм и осигуряващ само изгоди за България.

Когато през 704 година заточеният в Херсонес бивш византийски император Юстиниан II успява да забегне, в стремежа си към трона, след като се озовава в устието на Истър, изпраца при българския владетел пратеник с молба да му бъде оказано съдействие, хан Тервел без колебание откликва на молбата му. И не защото го съблазняват щедрите обещания на ексимператора, а понеже съзнава какви изгоди би могло да му донесе това сътрудничество, склонява да окаже помощ на довчерашия върл неприятел на народа, страната и династията му. Международната обстановка му позволява да настъпи през 705 година към Константинопол начело на значителна част от бойните си ефективни от „българи и славяни“ (не забравя да упомене византийският хронист Теофан Исповедник!) и да подкрепи детронирания император. При това хан Тервел не се страхува от удар в гръб от страна на хазарите, понеже чрез брака си с щерката на хазарския хаган Юстиниан II междувременно е станал техен съюзник.

Акцията е успешна. Юстиниан II отново обладава престола на византийските василевси, мистичният му брак с империята е възстановен. Хан Тервел е щедро възнаграден. Условиата на предварителното споразумение са изпълнени. На България е отстъпена областта Загоре на юг от Стара планина до Верея и Диамполис<sup>[166]</sup>, но

без морските бази Анхиалис и Месемврия — те остават в ръцете на императора. Освен щедри дарове българският хан получава и високо отличие, облечен е в кесарско достойнство или, както хронистът се изразява, дадени са му „знаците на царската власт“<sup>[167]</sup>.

Какво значение отдава възстановеният отново на императорския трон Юстиниан II на оказаната му от прабългарите и лично от хан Тервел помощ, може да се заключи от бележките в така наречения „Лексикон“ на Свидас<sup>[168]</sup>. Там се отбелязва, че след победата хан Тервел държи реч пред народа на площад Августеон пред дворцовия комплекс в Константинопол. От тази трибуна са могли да се изказват само византийските императори. Сам по себе си този факт е не само интересен, но и знаменателен. По-нататък, като се основава на стари свидетелства, Свидас продължава: „При император Юстиниан Ринотмет<sup>[169]</sup> Тервел, предводителят на българите, бил на върха на благополучието. И самият Юстиниан, и Константин, синът на Ираклий<sup>[170]</sup>, били негови данъкоплатци. Той поставил обърнат щита си, който носел по време на война, и камшика си, с който шибал коня си, и слагал пари, докато покрие и единия, и другия. Простираше копието си на земята и до краищата му и на голям куп натрупвал копринени дрехи. Като напълва сандъчета със златни и сребърни пари раздавал ги на бойците, с дясната ръка злато, а с лявата сребро.“

От своя страна патриарх Никифор добавя: „Той [императорът] извънредно любезно се отнесъл към владетеля на българите Тервел, който бил на стан извън Влахернските стени, и по-сетне, когато Тервел отишъл при него, наметнал му царска хламида и го провъзгласил кесар. И като го поставил да седне до себе си, заповядал на войските да се поклонят на двамата. Надарил го с много дарове и го изпратил в земята му.“

От всички придобивки за държавата и лично за прабългарския владетел в този случай безспорно най-голямо значение има отличаването на хан Тервел с кесарско достойнство<sup>[171]</sup>. Като поставя прабългарския владетел в непосредствена близост до императора, това високо отличие почти изравнява в международно отношение двете страни. Същевременно със санкцията, получена от византийския император — свещеният извор на всяка светска власт по тогавашните разбирания — закрепва и владетелският имунитет на българския хан. Първите стъпки, направени от хан Тервел в това направление, по-късно



са продължени от хановете Крум и Омуртаг, от княз Борис и от цар Симеон и тясната пътека, очертана от него, е превърната от тях в широк друм.

Непостоянен по характер, коварен по нрав, почувствувал се достатъчно силен след няколко години, като забравя за сторената добрина, по нищожен повод Юстиниан II организира поход срещу България, но при Анхиало войската му е разгромена от прабългарската войска, предвождана лично от хан Тервел. При все това, когато след три години тронът на злополучния василевс започва отново да се люлее, прабългарският владетел пак му протяга ръка, като му изпраща в помощ три хиляди бойци, но Юстиниан II не използва както следва оказаната му помощ. През 711 година той е отново детрониран от противниците си и е убит.

При разразилото се стълкновение навярно става жертва и целият прабългарски експедиционен корпус. За да компенсира тази тежка загуба, през следващата 712 година хан Тервел организира нападение на областта, намираща се в непосредствена близост до византийската столица. В стихийния си устрем прабългарската конница достига до така наречената „Дълга стена“, помита всичко пред себе си, прониква отвъд стената и се озовава пред Златната врата на константинополската крепост. Награбена е богатата плячка като компенсация за претърпяната тежка загуба. „И след като стигнали до Златната врата — разказва Теофан Исповедник — и опленили цяла Тракия, завърнали се невредими в земите си с безброен добитък.“

По време на династическите борби в империята между 711 и 715 година, когато един след друг заемат византийския престол Филипик Вардан, Анастасий II и Теодосий III, хан Тервел не се намесва в живота на югоизточната си съседка, но зорко го следи. Вниманието му през това време, изглежда, привлича необходимостта да издигне на още по-голяма висота бойната мощ на прабългарската войска. Разразилите се след няколко години събития оправдават грижата и потвърждават далновидността му.

Особено ярък израз на високите държавнически качества на хан Тервел е международният договор, сключен през 716 година<sup>[172]</sup> между България и Византия по времето на император Теодосий III (715–717) и потвърден по-сетне от император Леон III (717–741)<sup>[173]</sup>. Предисторията на този изключително важен документ не е известна.

Бил ли е създаден той по повод на нов въоръжен конфликт между двете страни, или е резултат на водени помежду им преговори, не се знае, но очевидно с него се цели отношенията между двете страни да бъдат заздравени задълго. Колко голямо е значението на този договор при уреждането на отношенията между двете страни, вижда се от това, че близо един век по-късно хан Крум се позовава на него и поставя като необходимо условие за уреждането на отношенията между България и Византия възобновяването му.

От друга страна, при уреждането на отношенията с Византия хан Тервел се позовава на международния договор, сключен през 681 година между хан Аспарух и император Константин IV Погонат, но като далновиден държавен деец разширява тази основа съобразно с променената политическа обстановка. Условието на договора са дошли до нас в изопачен вид. Те са предадени не текстуално, а в преразказана форма от Теофан Изповедник между другото, от немай-къде, не когато става дума за отношенията между хан Тервел и император Теодосий III, а между хан Крум и император Михаил I Рангаве. По този начин хронистът омаловажава значението на договора.

„Договорът очертавал — разказва Теофан Изповедник — границите от Милеона в Тракия; одежди и червени кожи до 30 литри злато<sup>[174]</sup>; освен това бегълците от едната и другата страна да бъдат връщани взаимно, дори ако се случи да заговорничат срещу властите; търгуващите в двете страни да бъдат снабдявани с грамоти и печати; това, което имат, да се внесе в държавното съкровище.“

Така формулираният текст открива възможност да бъдат възстановени следните четири основни клаузи на договора:

1. Югоизточната граница между двете страни се определя по линията на така наречения на времето „Голям окоп“ (

ἡ Μεγαλὴ τάφος), а по-късно

„Еркесия“<sup>[175]</sup> — граничен вал между България и Византия от Мандренското езеро край Бургаския залив в югозападна посока през река Тонзос (Тунджа) до град Констанция на Ибър (Марица) с дължина около 131 км. Освен с насипи граничният вал на няколко места е снабден с врати, около които са разположени митнически пунктове.

2. Византийският император се задължава да предава всяка година на българския хан в дан копринени одежди и червени кожи на

стойност 30 литри злато. У Анастасий Библиотекар размерът на данта е на стойност 50 литри злато.

3. Двете страни се задължават да предават обратно бегълците, дори и когато са замесени в престъпления от политически характер.

4. Във всяка една от страните се допускат търговци от другата, при условие че са снабдени с грамоти за правотъргуване и че стоките, които предлагат, са пломбирани. В противен случай предлаганите от тях стоки се считат за контрабанда и се конфискуват в полза на държавата, в която са разпространени.

Така анализирани, клаузите на договора недвусмислено подчертават неговия универсален, а не само търговски характер, както неоснователно поддържат някои. Очевидно, отнася се до договор на широка международна основа, уреждащ всестранно отношенията между двете съседни държави. Договорът се спазва строго и от двете страни близо четиридесет години, докато през 755 година поради грозяща опасност от нападение е нарушен от хан Кормисош.

Освен с това хан Тервел ознаменува властвването си с още едно крупно събитие. През 717 година арабите организират нова значителна кампания за превземането на Константинопол, главна пречка за проникването им в Европа, като го форсират с огромни сили както откъм сушата, така и откъм морето. Грозящата опасност от катастрофа предизвиква трус във висините. Император Теодосий III е детрониран. На трона на византийските василевси е издигнат енергичният военачалник Леон III<sup>[176]</sup>. Трагичното положение на империята принуждава новия император да потърси помощта на хан Тервел. Участието на прабългарите начело с техния прославен вожд във византийско-арабската война през 717–718 година е отбелязано твърде бегло от византийските хронисти, но епохалното му значение както за бъдещето на империята, така и за по-нататъшното развитие на европейската цивилизация, е въвн от съмнение<sup>[177]</sup>. Без помощта на прабългарите Византия едва ли би могла да преодолее грозящата я опасност. Наистина, благодарение на така наречения „гръцки огън“<sup>[178]</sup> византийците удържат победа по море, но по суша никога не биха могли да се справят с атакуващия ги многоброен неприятел. Сразява го конната армия на хан Тервел. Теофан Изповедник съобщава, че под стените на Константинопол прабългарите избиват двадесет и две хиляди души араби, а в Манасиевата хроника е записано: „При този цар

Лъв куманите [разбирай арабите] нападнаха Цариград и цялата земя, но потънаха в морето, издавени от гърците, а всички останали ги съсякоха българите.“



*Изображение на прабългарски воин върху камък от Преслав*

Името на хан Тервел е преплетено с един епизод от династическите борби в империята през последната година от властвването на прабългарския владетел. Според Теофан Изповедник българският хан си бил дал съгласието да помогне на бившия император Анастасий II, заточен след детронирането му в Тесалоника, да се възстанови на трона, дал му не само войска за тази цел, но и пари. Вижда се от източниците, от друга страна, че в тази акция участвуват, освен привърженици на Анастасий II и Куберови прабългари. Понеже заговорът не успява, участващите в него Куберови прабългари предават на император Леон III претендента, след което се оттеглят. Подобни действия не са съвместими нито с характера на хан Тервел, нито с политиката му спрямо Византия, нито най-сетне с личното му отношение към император Леон III, комуто оказва тъй ценна помощ по време на току-що приключилата византийско-арабска война. Ако би се решил да вземе участие в подобна акция хан Тервел би действувал с цялата решителност, на която е способен. Затова следва да се приеме, че името му неуместно е преплетено в историята с този заговор и че между Тервеловите и останките от Куберовите прабългари е направено смесване в изворите.



*Жертвоприношение — худ. Димитър Гюдженов*





*Прабългарска керамика*



*Прабългарски воин — из Менология на император Василий II*





*Хан Кубер навлиза в Керамисийското поле — худ. Асен Василиев*



*Модел на прабългарска юрта, намерен около Девня*





*Хан Аспарух — худ. Димитър Гюдженов*





*Хан Аспарух начело на прабългарската конница — худ. Димитър  
Гюдженев*



*Прабългарите оногури преминават Дунав — худ. Димитър Гюдженов*





*Хан Аспарух начело на прабългарите оногури — худ. Николай Павлович*





*Хан Аспарух влиза в съюз със славяните — худ. Александър Рачев*

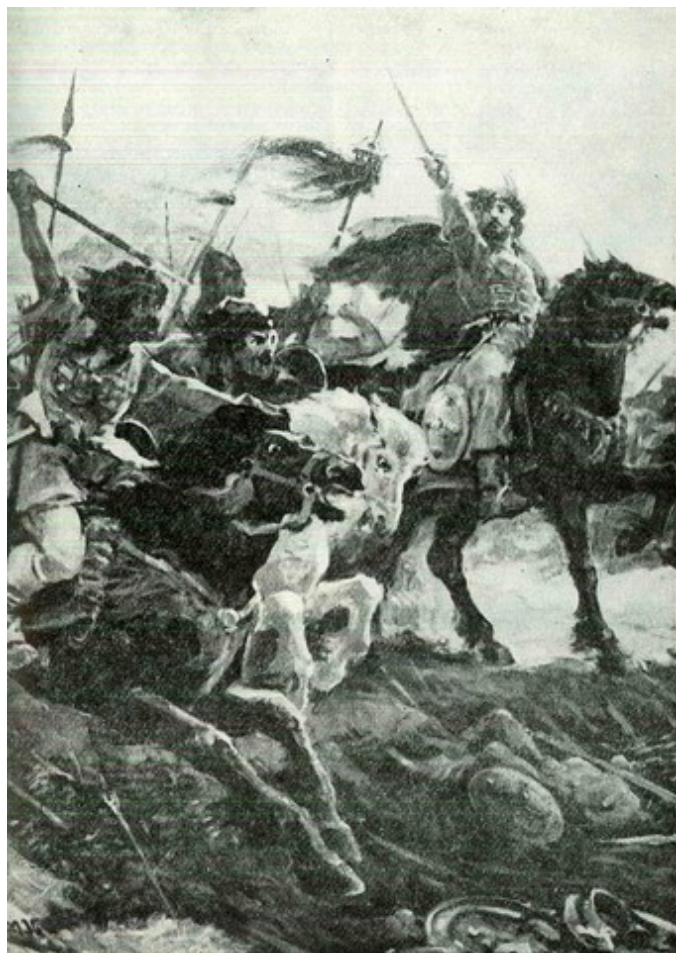


*Аспаруховите прабългари разгромяват византийците в Мала Скития  
— худ. Асен Василиев*



*Бой между прабългари и византийци — худ. Борис Ангелушев*





*Хан Аспарух разгромява византийците — худ. Димитър Гюдженев*



*„Каменна баба“ от Шуменско*





*Прабългарско капище при Мадара*





*Хан Тервел и император Юстиниан II — худ. Димитър Гюдженов*



*Мадарският конник*





*Хан Крум разпитва пленени авари — худ. Димитър Гюдженев*





*Прабългарски каменни знаци от Плиска*



*Плиска — кръгла кула*



*Плиска — вход в крепостта*





*Останки от големия дворец в Плиска*



*Прабългарското нагисентмиклошко златно съкровище*

Как изглежда хан Тервел в погледа на съвременниците си, какво място му е отредено още приживе в летописа на българската държава, може да се заключи най-добре от образа му, запечатан под скалния масив под прабългарската крепост Мадара, от изображението, получило културно-историческо утвърждение в наименованието *Мадарски конник*<sup>[179]</sup>.

Скалният релеф *Мадарски конник* е не само бележито произведение на средновековната култура, не само грандиозен паметник на монументалната скулптура, но и изключително важен исторически документ. Тези три страни определят мястото му сред паметниците на българската култура, придават му епохално, непреходно значение. Едва когато застане пред него, човек добива представа за оная величава епоха, за да бъде приобщен не само с мисълта, но и чрез сетивата си към нейните изумителни достояния. Пред него легендите се превръщат в действителност, миналото оживява и дребнавите спорове губят всякакъв смисъл.

Ако *Мадарският конник* отстъпва далече зад Сфинкса<sup>[180]</sup> както по размери, така и по дълготрайност, превъзхожда го по историческа



конкретност. Докато Сфинксът пренася зрителя в епоха, с която съвременността е изгубила връзка, в някакъв почти откъснат свят, *Мадарският конник* е възплъщение на осезаемо минало. Поради това, вместо да поражда размисъл върху преходността на битието, вдъхновява за подвиг. Без да губи конкретното си историческо съдържание и връзката си с делото на хан Тервел, с течение на времето тържествуваният конник се превръща в грандиозен символ на победата на прабългарите оногури над горда Византия.

Каменният релеф *Мадарски конник* изобразява български хан по време на лов, придружен от ловно куче. Ханът е на кон в ход надясно. В краката на коня е повален прободен с копие лъв. Тържествуваният победител е застанал, на коня в ръка с чаша, символизираща здраве и дълголетие. Безспорни прабългарски белези в релефа са: облеклото и косата на хана, чашата в ръката на ездача, ръстът и видът на коня, високото седло, късото метателно копие и конската опашка на върха на копието.

Описаната композиция е издълбана в скалата на 23 м. височина от терена. Под нея в три колони са издълбани надписи на гръцки език. Както релефът, така и надписите са силно пострадали поради ерозията на скалната маса. Вследствие на това разчитането на надписите в цялост не е възможно. При все това съхранилият се тук-таме текст дава възможност да се поддържа, че надписите под релефа имат характер на периодически летописни записвания. Запазената част от текста установява връзката между дунавските и солунските (Аспаруховите и Куберовите) прабългари. Лявата или първата колона на надписа безспорно е от времето на хан Тервел и е на възраст, колкото самия релеф; втората или средната е от времето на хан Кормисош, а третата или дясната вероятно е от времето на хан Омуртаг. Правилната дешифровка на останките от надписа под релефа се дължи на усилията на Веселин Бешевлиев<sup>[181]</sup>.

Каменният релеф *Мадарски конник* вероятно е издълбан в скалите под Мадарската крепост и в непосредствена близост до главното прабългарско капище в Мундрага (пославянчено Мадара) след провъзгласяването на хан Тервел за кесар от император Юстиниан II през 705 година. Не само ханът и прабългарите, но и славяните и пославянчените траки, населяващи увеличената вече територия на българската държава, гледат на това отличие като на залог за траен мир

и благоденствие. Защото поставянето на техния повелител хана в непосредствена близост до императора, заклетия враг както на прабългари, така и на славяни, в това число и на славянизираниите траки, успокоява ако не завинаги, поне временно сърцата на хората от народа и им дава възможност да насочат поглед към самите себе си и към близките си.

*Мадарският конник* е открит за науката от унгарския пътешественик Феликс Каниц по време на първото му пътуване из България през 1868 година. Оттогава в продължение близо на девет десетилетия около произхода и съдържанието на паметника се водят ожесточени спорове, докато най-сетне през 1956 година<sup>[182]</sup> при направените комплексни проучвания по безспорен начин се установява неговият прабългарски произход.

Докато откривателят на *Мадарския конник* смята, че както релефът, така и надписите под него са от римски произход, Константин Иречек, Карел Шкорпил, Георги Баласчев и Димитър Крънджалов<sup>[183]</sup> са на мнение, че те са дело на траките, че релефът не е друго, освен модификация на така наречения Тракийски конник — възплъщение на тракийското главно божество Херос. От своя страна Всеволод Николаев, като се основава на изказвания на Андрей Протич, поддържа, че *Мадарският конник* е от сасанидски или от персийски произход<sup>[184]</sup>.

Прабългарският произход на паметника се отстоява от Гаврил Кацаров, Кръстю Миятев, Петър Ников, Веселин Бешевлиев, Георги Михайлов, Тодор Герасимов, Станчо Станчев, Велизар Велков, Геза Фехер, Иван Венедикови други. Но докато Кръстю Миятев, Гаврил Кацаров, Петър Ников и Геза Фехер поддържат, че релефът е изсечен в памет на хан Крум по времето на хан Омуртаг, Веселин Бешевлиев, Георги Михайлов, Велизар Велков, Тодор Герасимов, Станчо Станчев и Иван Венедиков са на мнение, че паметникът е създаден в чест и за прослава на хан Тервел. От две десетилетия насам последното мнение е окончателно затвърдено в българската наука.

Макар да продължава формално още две десетилетия, историята на прабългарския хански род Дуло, украсена с делата на трима велики владетели — Кубрат, Аспарух и Тервел, — фактически привършва със смъртта на последния от тях в 718 година. За последните двама представители на рода Дуло — ханът с неизвестно име, властвувал между 718 и 725 година, и хан Севар, заемал ханския чертог между 725

и 739 година, не се знае нищо конкретно. По тяхно време отношенията с Византия, изглежда, са добри. В изворите за никакви стълкновения между двете страни тогава не се упоменава.

След разгрома на арабите под стените на Константинопол през 717–718 година, византийският император Леон III полага всички усилия да укрепи вътрешно империята, да преодолее центробежните сили, да стабилизира финансите. С тази цел той предприема редица административни и законодателни реформи. За да преодолее огромното влияние на духовенството върху византийското общество, императорът се обявява против почитането на иконите. Предизвикал остра реакция против възглавеното от него иконоборческо движение, Леон III използва създадения смут, за да разгроми враговете си и да обяви за държавна собственост огромни пространства земя, част от която дарява на верните си военачалници, а останалата обявява за собственост на короната.

След като ограничава властта на областните управители и влиянието на провинциалната аристокрация, Леон III издига на още по-голяма висота авторитета на войската, като го противопоставя на авторитета на църквата. Затова успява да се справи с неколкостепенните опити през 735–737 година на славянския ринхински вожд Пребънд да завладее Тесалоника и да обособи ринхините в самостоятелна държавица.

Поради дълбоките обществени различия в двете съседни страни иконоборческото движение, възглавявано от Леон III, не дава отражение в България. През двете десетилетия от смъртта на хан Тервел до смъртта на хан Севар, последния потомък на рода Дуло, вниманието на управляващите, изглежда, е насочено към укрепване на държавата, към издигането на отбранителната ѝ мощ на още по-голяма висота. Вън от съмнение в това отношение последните двама властници от рода Дуло се облягат на богатия опит на своите именити предшественици.

Но ако дори за последните двама представители на ханския род Дуло не се знае нищо конкретно, какво би могло да се каже за хората от народа? За техния живот през целия VIII век почти нищо определено не може да се каже. Макар да се сплотява около върховния повелител по време на бран, населението на страната от различните етнически общности продължава да води самостоятелен племенен живот. Ако се съди от военните успехи, необходимостта от държавна консолидация

вече е добре осъзната както от прабългари, така и от славяни. Неуспехите се дължат не на разединение в низините, а на себични домогвания в средата на прабългарската аристокрация.

Първите пукнатини в непреодолимата крепост, издигната от великите ханове Аспарух и Тервел, изглежда, се появяват през 740 година<sup>[185]</sup> при избора на нов хан след смъртта на Севар. За хан е издигнат, както по-сетне проличава, при противодействието на някои родове Кормисош от рода Укил. Във връзка с избора на Кормисош за хан сред боилите се очертават две течения, два възгледа за начина на управление. Според едната групировка командните длъжности в държавата следва да бъдат изключително в прабългарски ръце. Според другата — интересите на страната налагат към управлението да бъдат приобщени и някои славяни, тачени поради изключителните им качества. Някои от тях вече са се проявили като способни военачалници по време на сраженията с византийци и араби. Това се налага — поддържат привържениците на прославянската групировка — не само с оглед на численото превъзходство на славяните, но и съобразно с планове за разширението на територията в югозападна посока, за откъсването на така наречените Склавинии от Византия и приобщаването им към България. Привържениците на прославянския курс сред боилите всъщност са за продължаване на политическата линия, следвана от ханове Аспарух и Тервел. Необходимостта от това взаимодействие навярно те обясняват с взаимната изгода от сътрудничеството между прабългари и славяни. Ако не би се облегла на славянската подкрепа, без особено затруднение България би могла да бъде завоювана; без прабългарска помощ славяните се излагат на опасността да бъдат асимилирани от византийците.

По времето, когато хан Кормисош провесва на гърдите си тежкото ханско златно огърлие, Византия е във възход. За период близо от половин век, по време на византийския възход, в България съответствува епоха, ако не на упадък, поне отначало на застой, а по-късно на дълбока криза във висините. Като се обляга на заздравения от баща му Леон III вътрешен фронт, император Константин V Копроним (741–775)<sup>[186]</sup> си поставя за цел да издигне на още по-голяма висота не само отбранителната, но и нападателната мощ на империята. Обладан от идеята да възвърне на майката отечество всички откъснати земи от „варвари“, той започва да се готви търпеливо за осъществяването на

тази цел. Между 746 и 752 година императорът настанява в Тракия значителен брой пленници павликяни, като по този начин създава около България стратегически пояс. Но когато започва да издига по границата между двете страни, установена с договора от 716 година, крепости и да настанява в тях колонизирани павликяни, хан Кормисош излиза от състоянието на безстрастен наблюдател и отправя искане до императора да му бъде изплатен уговореният от неговия предшественик трибут. Понеже получава отказ, през 755 година организира поход към Константинопол, достига до „Дългата стена“, но там прабългарската конна армия е пресрещната от превъзхождаща я по брой и по качества на въоръжението византийска войска и е разбита.

Поводът за реванш е създаден. Начело на добре екипирана армия, пренесена по море с помощта на петстотин кораба, император Константин V Копроним нахлува на север през 756 година и при крепостта Маркели, дето прабългарите го причакват, се сражава с тях, за да ги надвие и да принуди хан Кормисош да моли за мир. България е принудена при сключването на мира да се откаже от придобитата през 705 година област Загоре и от установената с договора от 716 година дан в размер на 30 литри злато.

С този поход Константин V Копроним поставя начало на дълга поредица от походи против България. Между 756 и 775 година, в продължение близо на две десетилетия, амбициозният автократор предприема против северната си съседка девет похода или средно на всеки две години по един поход. При все това войнолюбивият император не успява да постигне заветната си цел — да заличи от картата на средновековна Европа основаната от хан Аспарух българска държава.

По непримиримост и по последователност в начинанията си с император Константин V Копроним би могъл да се мери само цар Симеон. Но докато в борбата си с Византия Симеон Велики век и половина по-късно се вдъхновява от високата цел да осигури на страната си благоприятен международен статут<sup>[187]</sup>, Константин V Копроним си поставя обикновена завоевателна задача. Движи го не необходимостта, а амбицията. Може би затова не получава политически резултат. Пред населението в България той не поставя никаква перспектива, не излиза с каквато и да било конструктивна програма. На славяните гледа като на сива инертна маса, а прабългарите желае да



прогони отвъд Истър, да ги върне там, отдето са дошли, като не взема пред вид, че те са пуснали вече дълбоки корени в тази земя. В това отношение Константин V Копроним не се различава никак както от предходниците, така и от следовниците си. Като тях и той проявява политическо късогледство спрямо народите, неприобщени към коренното население на империята. Затова и усилията му не се увенчават с успех, макар в дълголетната си борба с България да използва, освен огромна, добре обучена и снабдена войска и всички средства, до които византийското коварство прибегва, включително и добре платени агенти в лагера на противника.

След смъртта на хан Кормисош, последвала наскоро след приключването на първия поход, организиран от Константин V Копроним против България, през 756 година, за български хан е издигнат Винех, също от рода Укил. Ако Винех не е бил син, навярно е бил близък сродник на Кормисош. Като предшественика си и той е за единодействие със славяните, но поради липса на опитност не успява да използва създаденото вече благоприятно отношение сред боилите за утвърждаването на тази линия.

Преди да продължи натиска си срещу България, през 758 година императорът предприема поход в югозападните предели на полуострова и успява да постави отново под византийска власт обявилите се за автономни княжества славянски племена, за да пресече по този начин всеки опит за присъединяването им към България. През следващата 759 година ентусиазиран от този успех, предприема втория си поход на север, но в старопланинския проход Берегава<sup>[188]</sup> на византийската войска е устроена засада и тя е съвършено разбита от прабългарите. Императорът едва успява да се спаси с бягство, но хан Винех не използва благоприятното положение не заповядва настъпление на юг по петите на останките от разбитата византийска войска, а предлага разбирателство с Византия, за да бъдат избягнати нови кръвопролития. Създаденото против него по този повод настроение, вместо да стихне, непрекъснато се раздухва от недоволните боили от противната партия, привърженици на прабългарското надмощие, докато през 761 година, на петата година след утвърждаването му като хан, Винех е детрониран и убит. Да се стигне до тази крайна мярка може би има и други причини, а не само проявената от негова страна пасивност през 759 година след разгрома на византийската войска в прохода Берегава.

С детронирането и ликвидирането на Винех е нанесен жесток удар на прославянската партия сред боилите. Навярно хан Винех по древен прабългарски обичай е бил обвинен, че е създал „лош закон“, като се е стремил към помирение с Византия и като е настоявал на ръководни постове да бъдат издигнати и славяни. При дворцовия преврат през 761 година, изглежда, жертва пада не само ханът, но и някои негови приближени от рода Укил. „Работите пък у унобългарите — пише патриарх Никифор — се развили по следния начин: те, след като се уговорили помежду си, убили тези, които обладавали по родова линия властта над тях, а за свой вожд поставили така наречения Телесий, строг мъж, който заедно с това проявил на младини смелост.“

Но и хан Телец (761–764) от рода Угаин не е по-щастлив от предшественика си. Привърженик на идеята за надмощие и приоритет на прабългарите над славяните, той взема спрямо славяните твърд курс, а това довежда до масовото им изселване във Византия. При тази акция императорът не стои безучастен. Той ловко използва създаденото положение, като постига едновременно две изгоди: след като разрежда редиците на славянските отреди в прабългарската войска, оживява някои източни области на империята, опустошени по време на арабската експанзия. Славяните са привлечени във Византия с щедри обещания и настанени в дълбините на Анатолия.

Още страната не се е успокоила от този страшен трус и Константин V Копроним предприема третия си поход против България. Начело на елитна войска императорът потегля на север през Тракия към средата на месец юни 763 година. Същевременно по море в осемстотин кораба експедира близо 10 000 конника или около две кавалерийски дивизии, казано на днешен военен език. Двете армии се събират при крепостта Анхиалис. Начело на прабългарската конна армия хан Телец се насочва към стълпилия се неприятел от ниските източни разклонения на планината. Боят се разразява в равнината недалеч от крепостта сутринта на 30 юни 763 година и трае почти цял ден. При явно надмощие на византийците, които хвърлят в кръвопролитната битка все нови и нови резерви, хан Телец накрай е принуден да отстъпи с останките от разбитата си армия. Императорът се завръща в столицата като триумфатор. Пленените прабългари са предадени на гражданите, за да бъдат избити „собственоръчно“, както без стеснение се изразява хронистът. За неразумната си постъпка спрямо славяните и за

привързаността си да атакува византийците в равнината, хан Телец заплаща през следващата 764 година с живота си.

Между 761 година, когато след детронирането на Винех се поставя начало на кризисния период в живота на българската държава през втората половина на VIII век<sup>[189]</sup>, и издигането на Кардам за български хан през 777 година, когато този трагичен период приключва, за време от шестнадесет години се сменят седем хана. От тях трима са убити: Винех (761), Телец (764) и Паган (768), двама детронирани: Умор (766) и Токту (767) и двама емигрират във Византия: Сабин (766) и Телериг (777).

Причините за тази криза са комплексни и не следва да се обясняват нито само с натиска отвън, нито с династическите борби отвътре. До голяма степен кризата в българската държава през шестдесетте години на VIII век се дължи на мъчителния процес по сливането в една на трите етнически общности, от които с течение на времето се образува българската народност в съвременния смисъл на думата. Този процес тогава току-що навлиза в началната си фаза и затова е колкото болезнен за прабългарите, толкова и жизненоважен за славяните. Мъчително навярно го изживяват и славянизираните траки — не толкова, понеже продължават да имат развито чувство за етническо своеобразие, колкото поради различие в културното им съзнание вследствие на приобщеността им към елинската култура. При все това в моменти на опасност различията бързо се забравят и, за да бъде съхранено единството, вместо многобройни жертви в безсмислена братоубийствена война в жертва се пренася само един човек — ханът. Интересно е, че България преживява криза през втората половина на века, след като кризисният период във Византия вече е приключил през първата половина на същия век. Принципът на равновесие сякаш диктува надмощието на едната страна над другата непрекъснато да се променя и двете никога да не са равностойни.

След детронирането на хан Телец прославянската партия сред боилите успява отново да се наложи и да издигне хан из своята среда. За хан през 764 година е утвърден Сабин<sup>[190]</sup> от рода Укил, зет на покойния хан Кормисош, спасил се като по чудо по време на кървавата разправа през 761 година, когато пада и е ликвидиран Винех. Сабин стои на кормилото на българската държава едва две години (764–766).

През 765 година по време на неговото властвуване император Константин V Копроним предприема четвъртия си поход против България, като я атакува по суша с многобройна армия и по море с две хиляди и шестстотин кораба. В очакване на десантните си войски пред прохода Берегава, за да се съедини с тях и да удари северната си съседка право в сърцето, императорът научава за постигналото го голямо нещастие. Цялата му флота става жертва на корабокрушение. След като заповядва да извлекат с мрежи удавниците от морето и да ги погребат край брега, Константин V Копроним се завръща в престолнината си безславно.

Вместо да използва този благоприятен обрат в събитията, подобно на хан Винех някога, хан Сабин полага усилия да сключи договор за мир с Византия, като за целта изпраща пратеничество при императора. Тази му постъпка предизвиква гнева на войнствените и непримиримите боили. „Но когато Сабин изпратил веднага пратеници при императора — разказва Теофан Изповедник — и поискал да сключи мир, българите направили събор и се противопоставили твърдо на Сабин, като казали: «Заради тебе България ще бъде поробена от ромеите.» Станал бунт, Сабин избягал в крепостта Месемврия и преминал към императора...”

Преди да забегне в Месемврия и оттам по море в Константинопол, Сабин оставя за свой заместник Умор, също от рода Укил. Но войнствено настроените боили принуждават Умор да абдикира след четиридесетдневно властвуване. За хан е издигнат Токту от неизвестен род. С течение на времето става все по-ясно дори на най-крайните привърженици на идеята за прабългарско надмощие, че незатихващата война между България и Византия е всъщност война за славяните на полуострова. Който ги привлече на своя страна, той ще владее полуострова. В тази борба, освен с елитни войски, освен с отлично въоръжени турми Византия си служи и с други средства. Успяла да привлече на своя страна някои славянски старейшини, империята завоюва влияние не само сред прославянски настроените боили, но дори в ханския чертог. Затова и хан Сабин в решителния момент разчита на подкрепата на императора.

Това подозрение е причина за ново поражение на прославянската партия сред боилите. За хан през 766 година след бягството на Сабин и детронирането на Умор е издигнат Токту из средата на войнствените и

непримиримо настроените боили, но и неговата съдба не е по-радостна от съдбата на предшествениците му. При петия поход на Константин V Копроним против България през 767 година хан Токту не успява да се справи с положението, поради което вследствие на опасността от кървава разправа е принуден да избяга в Лудогорието с малка свита, но там е застигнат от противниците си и е убит. Заедно с него пада убит и брат му Баян.

За хан след детронирането на Токту през 767 година е издигнат Паган<sup>[191]</sup>, също от неизвестен род. Преди да се укрепи в Плиска, Паган трябва да се справи с нова опасност от юг. През пролетта на следващата 768 година, като разчита на несигурното положение в България, императорът предприема шестия си поход на север, достига до река Туча и успява да опожари някои прабългарски селища, но не смее да премине през проходите навътре в страната. „И като хвърлил огън в аулите — пише Теофан Изповедник, — които намерил, със страх се завърнал, без да направи нещо доблестно.“ През тази година императорът успява с помощта на свои агенти, проникнали тайно в България, да залови вожда на северите Славун, който за разлика от други славянски вождове гледа с недоверие на прославянската политика на Константин V Копроним, и жестоко да се разправи с него.

Като привърженик на прославянския курс, след несполучливия шести поход на императора против България, хан Паган предлага мир на Византия. Условието на мира уговаря лично с Константин V Копроним в Константинопол в присъствието на бившия хан Сабин. Този ход се вижда твърде подозрителен на противниците му, поради това след завръщането си в България Паган е принуден да абдикира. Понеже се страхува не без основание за живота си, бившият хан бяга на изток към морето, но около старата крепост Одесос е застигнат от противниците си и е посечен, преди да организира прехвърлянето си с византийска помощ или в Константинопол при императора, или в Херсонес при неговия тъст хазарския каган.

С избирането през 769 година на Телериг за български хан сгъстилите се над България черни облаци започват да се разпръсват и над страната отново да проблясва слънце. Прославянската партия сред боилите за дълго време губи влияние. Авторитетът на ханската власт укрепва. Единството се възстановява. Започнал при хан Телериг, този процес е завършен при хан Кардам.



За решителния поврат в създаденото през шестдесетте години на VIII век положение не е без значение и неуспехът на императора в двата му похода против България през 773 година — седмия и осмия. В съзнанието на прабългарите призракът на войната започва да избледнява и да чезне. Всъщност, с изключение на един-единствен случай — разгрома на хан Телец на 30 юни 763 година в Анхиалското поле — Константин V Копроним нито при един друг поход против България не постига решителен военен резултат. Корабокрушения и бури му пречат да съчетае действията на сухопътните и на десантните си войски, за да залови противниковата армия в клещи и по този начин да постави България на колене. Несполучлив е и седмият поход на императора против България през 773 година. След като войските му попадат в засада в източните старопланински проходи, Константин V Копроним е принуден да моли хан Телериг за мир и да се съгласи да върне на България областта Загоре, отвоювана преди десет години. Но сключеният договор за мир не пречи на коварния и амбициозен автократ, преди още да е изтекла същата 773 година, да организира осмия си поход против северната си съседка, но и от него се завръща с наведена глава.

Само няколко месеца след несполучливия седми поход организира нов, осми по ред поход против България, като потегля начело на флотилия от две хиляди бойни кораба. Намерението му е, след като проникне с корабите си през дунавските устия в северните предели на страната и десантните му войски увлекат главните сили на прабългарите, конницата му да нахлуе през планинските проходи и да ги удари в тил. Но силна морска буря унищожава византийския експедиционен корпус недалеч от брега край Одесос, преди императорът да започне да осъществява бойния си план.

Убедил се след провалянето на военната експедиция в югозападните предели на полуострова в съществуването на византийска агентура сред приближените му, хан Телериг решава да ликвидира змийското гнездо в ханския чертог. „Аз се реших — обръща се той към Константин V Копроним в лично писмо — да избягам оттук и да дойда при тебе, за да покориш чрез мене цяла България. Обаче прати ми честна дума за безопасността ми. Съобщи ми кои са ти тук приятели, за да им се доверя и те да ме придружат.“

След като узнава имената на изменниците, хан Телериг ги предава незабавно на смърт. Не се знае дали в този случай е приложена родовата отговорност, дали наред с изменниците са изстребени и техните близки — родители, братя и сестри, жени и деца. Това е твърде вероятно след като се знае, че дори един век по-късно тази мярка е приложена без колебание от княз Борис при бунтуващите се през 865 година боили. Научил за ликвидацията на агентите си в България, по думите на Теофан Исповедник, императорът си „скубел от яд побелелите коси“.

Решен на сетна разправа, през следващата 775 година Константин V Копроним започва трескаво да се готви за деветия си поход против България, но по време на подготовката през месец септември на същата година умира на петдесет и шест годишна възраст, без да успее да осъществи заветната си цел: да покори и да присъедини България към Източната империя. Неговият наследник Леон IV Хазарски (775–780) изоставя амбициозните планове на баща си.

Неизвестно е защо, след като възстановява авторитета на ханската власт, след като отстранява дълбоките различия между боилите и ги сплотява около себе си, след като отстранява опасността от югоизток, през 777 година хан Телериг абдикира и емигрира във Византия, дето е радушно приет от император Леон IV, преминава в лоното на християнството, възведен е в сан патриций и е задомен за братовчедка на императрицата.

Краят на жизнения път на хан Телериг предизвиква дълбоко недоумение у историка. Преминал през толкова много изпитания, хан Телериг трудно би могъл да бъде съблазнен с каквото и да било след като разполага в земята си с неограничена власт и с всички възможни блага. Преломът у него вероятно се дължи на дълбоки различия между следваните от него методи на управление и препоръчваните от най-близките му сътрудници. Макар да произлиза от средата на войнствените и непримиримите боили, и хан Телериг е за етническо равновесие в държавата и за привличането на някои славянски вождове в управлението. Но може би освен от мотиви от обществен характер постъпката на хана да се обуславя и от причини от лично естество. Настъпил е може би момент, в който тежестите на управлението са се сторили на хана непоносими и той решава с един замах да се освободи от тях.

След като Телериг сменя от врата си тежкото ханско златно огърлие и емигрира във Византия, за български хан е издигнат Кардам (777–803). През четвъртвековното си властване хан Кардам се утвърждава като тактичен, мъдър и далновиден държавник, убеден проводник на политическите принципи, прокламирани от хан Аспарух и проведени от хан Тервел. Макар да не успява да присъедини към България славянските племена от българската група в югозападните предели на полуострова, понеже Византия поддържа там мощна армия, хан Кардам държи погледа си винаги насочен нататък, а вероятно поддържа и тясна връзка с вождовете на племената в така наречените Склавинии. По неговите стъпки по-сетне върви и приемникът му хан Крум. Затова по-късно хан Пресиан и княз Борис не попадат там на девствено поле, а на разработена почва.

Когато през 782–783 година византийските войски нахлуват в югозападните предели на полуострова, за да подкрепят постоянните гарнизони в борбата им с побунените славянски племена, хан Кардам се въздържа от вмешателство. Струва му се, че дълбоките рани, нанесени върху снагата на България по време на остриите борби през петнадесетте години преди въвеждането му в ханския чертог в Плиска, още не са зараснали, за да създава повод за нови.

След като възмъжава и се освобождава от опеката на майка си, императрица Ирина, наследникът на починалия през 780 година Леон IV император Константин VI решава да довърши делото на дядо си Константин V Копроним, да покори и да присъедини към империята България. През 791 година след дълга подготовка той предприема първия си поход против България. Двете войски се срещат при крепостта Проватон в Тракия, но пред бойното превъзходство на прабългарите византийците са принудени да отстъпят.

Изгарящ от желание да се реваншира по-скоро, през следващата 792 година император Константин VI предприема втори поход против България, но при крепостта Маркели войската му е пресрещната от прабългарските конни дружини и е разбита. Победеният византийски автократ се задължава да заплаща на победителя годишен трибут. Но минават няколко години без уговорената дан да бъде издължена. След като търпението му се изчерпва, хан Кардам изпраща на Константин VI следния ултиматум: „Или внеси данъка според договора, или ще дойда до Златната врата и ще опустоша Тракия!“

Като не си дава сметка за отговорността, що поема, императорът заръчва да сложат конска смет в една торба и да я изпратят на българския владетел със следното писмо: „Какъвто данък ти се следва, такъв ти и изпращам. Ти си стар и аз не желая да се трудиш да идваш чак дотук; аз ще дойда до Маркели, а ти излез, та каквото бог отсъди!“

Начело на многобройна войска императорът потегля срещу България, решен да изпълни заканата си. Хан Кардам се спуща в Тракия по долината на Тунджа, като съсредоточава войските си по Сакар планина. Византийците заемат масива Дервишка могила, наричан някога Голяма Авролева. Двете войски се дебнат седемнадесет дни, без да смеят да се нападнат. За разлика от предшествениците си хан Кардам избягва нападателните битки и предпочита да изчаква. Почувствувал решителността на прабългарите, надменният автократор се оттегля от фронтовата линия, без да се одързости да заповяда нападение. Не след дълго неуспехът му е използван от майка му императрица Ирина. Тя организира против сина си заговор, сваля го и заема мястото му като се провъзгласява за византийска василиса.

Докрай хан Кардам остава верен на принципите, следвани както в областта на външната, така и в сферата на вътрешната политика от великите му предходници хан Аспарух и хан Тервел. При все че имат политическо надмощие, по негово време прабългарите сътрудничат със славяните във всички области на държавния живот. Погледнато в перспектива, делото на хан Кардам се откроява сред проявите на всички негови предшественици, отличени с тежкото ханско златно огърлие след великия хан Тервел, с твърде значителни постижения. То е важна предпоставка за големия възход на страната през следващия IX век.

---

[162] Сравни Васил Златарски. България през VIII век. Периодическо списание на БКД, кн. 63/1903. — Б.авт. ↑

[163] *Тервел* — по-правилно *Тербел* като *Кубрат* *вм. Куврат*, *Кубер* *вм. Кувер*, *колобр* *вм. коловр*, *Берегава* *вм. Верегава*. Формата *Тервел* е предпочетена поради широката ѝ разпространеност. — Б.авт. ↑

[164] Според „Именника на българските ханове“ Тервел властвува 21, а приемникът му с неизвестно име 28 лунни години. Привеждането на данните на „Именника“ в точна система и съобразяването им с други извори дават възможност да се установи, че Тервел властвува не 21, а 18 лунни или 17 слънчеви години (701–718), а Неизвестният — седем

лунни или седем слънчеви години (718–725). Допуснатите грешки се дължат на преписвачите. — Б.авт. ↑

[165] Виж Георги Баласчев. Българският господар Тервел. Периодическо списание на БКД, кн. 57/1898; Васил Златарски. Българските князе от рода Дуло. Периодическо списание на БКД, кн. 63/1903. — Б.авт. ↑

[166] *Верей* и *Диамполис* — византийски градове близо до днешните български градове Стара Загора и Ямбол. — Б.авт. ↑

[167] Виж Веселин Бешевлиев. К вопросу о награде, полученной Тервелом от Юстиниана II в 705 г. Византийский временник, т. 16/1959. — Б.авт. ↑

[168] Лексиконът на Свидас е съставен през втората половина на X век въз основа на по-стари произведения от такъв характер. За неговия съставител не се знае нищо конкретно. — Б.авт. ↑

[169] *Ринотмет* — гр., с отрязан нос, безносий, понеже при детронирането му през 695 година бил подложен на това опозоряващо наказание. — Б.авт. ↑

[170] Погрешно Свидас представя Константин IV Погонат като син на император Ираклий, а не на Констант II. Тук под Тервел следва да се подразбират изобщо прабългарите. — Б.авт. ↑

[171] *Кесар* — гр. **Καῖσαρ** от лат. Caesar, старобълг. **цѣсарь** от там **цѣрь** — висок византийски дворцов

ранг, на трето място до края на XI век по значение след императора и патриарха. Отрежда се обикновено на най-близки сродници на императора — синове или братя, но невинаги е свързан с наследствени права върху престола. — Б.авт. ↑

[172] Върху българо-византийския договор от 716 година виж следната литература:

Кутиков, Владимир. Още по въпроса за приложението на българо-византийския договор от 716 година, сп. Исторически преглед, кн. 3/1962.

Кутиков, Владимир. Българо-византийският договор от 716 година. Годишник на Софийския университет, ЮФ, т. 65/1974.

Цанкова-Петкова, Геновева. Българо-византийският мирен договор от 716 година. Изследвания в чест на академик Д. Дечев.



София, 1958. — Б.авт. ↑

[173] Като се основават на допуснатото смесване от Теофан Изповедник в имената на владетелите, някои автори поддържат, че договорът от 716 година е сключен не от хан Тервел, а от хан Кормисош. Сравни публикациите по този предмет на Веселин Бешевлиев и на Геновева Цанкова-Петкова в сборника „Изследвания в чест на Марин Дринов“. София, 1960. — Б.авт. ↑

[174] *Литри, ливри, либри* или *кантари* — мярка за благородни метали: една ливра е равна на 300 г. злато или на 72 номизми (византийски златни монети). 30 ливри злато са равни на 2160 номизми. — Б.авт. ↑

[175] За *Еркесия* виж: Никола Благоев. Пограничният окоп Еркесия. Сборник Луи Леже. София, 1925; Димитър Овчаров. Наблюдения и археологически разкопки на пограничния вал Еркесия в Южна България. Годишник на Софийския университет, ФИФ, т. 63, 2/1970. До осемдесетте години на миналия век значителна част от окопа е запазена. Виж личните впечатления от него на Константин Иречек в „Пътувания по България“. Пловдив, 1899. Ново издание — София, 1974. — Б.авт. ↑

[176] K. Schenk. Kaiser Leo III. Halle, 1880. — Б.авт. ↑

[177] Виж Васил Гюзелев. Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717–718 година, сп. Исторически преглед, кн. 3/1973. — Б.авт. ↑

[178] *Гръцки огън* — запалителна смес с неуточнен състав (вероятно нефт, сяра и селитра). Попаднала във вода не загасва. Изхвърлена от дълги тръби, наречени сифони, от специални огненоосни кораби. С помощта на гръцкия огън византийците унищожават арабската флота при Цариград. — Б.авт. ↑

[179] Върху Мадарския конник виж следната литература:

Бешевлиев, Веселин. Надписите около Мадарския конник. Известия на историческото дружество, кн. 11–12/1932.

Бешевлиев, Веселин. Към въпроса за тълкуването на надписите около Мадарския конник. Годишник на Софийския университет, ИФФ, кн. 30/1934.

Бешевлиев, Веселин. Какво говорят надписите на Мадарския конник, сп. Читалище, кн. 11/1972.

Миятев, Кръстю. Мадарският конник. Известия на археологическия институт, кн. 5/1928.

Миятев, Кръстю. Мадара и Мадарският конник. Българска историческа библиотека, год. 3, кн. 1/1930.

Станчев, Станчо. Отново за надписите върху Мадарския конник. Известия на Института за българска история, т. 1–2/1951.

Фехер, Геза. Прабългарски паметници при Мадара и принос към религията на прабългарите. Годишник на народната библиотека в Пловдив за 1927 година. София, 1929.

Фехер, Геза. Надписът на Мадарския конник. София, 1928.

Фехер, Геза. Писмени паметници на прабългарите в Мадара. София, 1934.

Besevliev, Vesselin. Les inscriptions de relief de Madara (Nouvelle lecture et interpretation). Byzantinoslavica, t. 16/1956.

Feher, Geza. Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara. Sofia, 1928.

Feher, Geza. Le titre des khanas bulgares d'après l'inscription du cavalier de Madara — L'art byzantin chez les slaves, I. Paris, 1930.

Виж и: „Мадарският конник (Проучвания върху надписите и релефа)“ София, БАН, 1956; „Мадара. Разкопки и проучвания“, I-II. София, 1934–1936. — Б.авт. ↑

[180] *Сфинкс* — огромна статуя, представляваща клекнал лъв с човешка глава, висока 20 и дълга 53 м., издялана в естествена скала (днес отчасти засипана от пясъците на пустинята) до Гиза пред пирамидата на фараон Хефрен (трето хилядолетие пр.н.е.) от IV древноегипетска династия, символизираща божествения произход и свръхестествената мощ на върховния повелител. — Б.авт. ↑

[181] Голям труд по разчитането на надписите под Мадарския конник полага и унгарският изследвач Геза Фехер, но без да постигне резултати. — Б.авт. ↑

[182] Виж „Мадарски конник (Проучвания върху надписите и релефа)“, София, БАН, 1956. Сборник с научноизследователски студии от Велизар Велков, Георги Михайлов, Веселин Бешевлиев, Тодор Герасимов, Иван Венедиков и Станчо Станчев. — Б.авт. ↑

[183] Най-упорит застъпник на това гледище е Димитър Крънджалов. Въпреки привлечения огромен доказателствен материал тезата му не е защитена. Виж: „Фалшивите четения на Мадарските надписи“, сп. Народна просвета, кн. 6/1949; „Мадарский всадник. К

вопросу об етногенезе болгар“. Ceshoslovenska ethnographia, I, fasc. 2–3/1953; „Les faux déchiffrement des inscriptions de Madara“. „Slavia antique“, t. 2/1949. — Б.авт. ↑

[184] Виж Всеволод Николаев. Памятник Ахменидского (Персидского) владения в Европе. Byzantinoslavica, t. 10/1949. Построенията на Николаев имат умозрителен характер. — Б.авт. ↑

[185] Обикновено като начало на властвването на хан Кормисош се приема годината 739, през която умира хан Севар. Според „Именника на българските ханове“ Кормисош управлява 17 лунни години, равняващи се на 16 слънчеви. Ако властвването му привършва в 756 година, началото му следва да започне през 740 година. Севар навярно умира бездетен. Това налага избор на нов хан. Фактът, че смяната не е станала веднага, показва, че Кормисош е избран, а не е узурпирал властта, като е отстранил Севар, както без всяко основание поддържат някои. — Б.авт. ↑

[186] Виж А. Lombard. Constantin V, empereur des Romains. Paris, 1902. — Б.авт. ↑

[187] Виж Иван Богданов. Симеон Велики. Епоха и личност. София, Народна просвета, 1974. — Б.авт. ↑

[188] Берегава — днес Ришки или Чалъкавашки проход. Виж: Анастас Иширков. Чалъкавашкият проход в Стара планина. Годишник на Софийския университет, ИФФ, т. 7/1910. Виж и: Васил Аврамов. Юбилеен сборник Плиска — Преслав. София, 1929, ч. I. Клисурите Верегава (Берегава) и Сидира. Според този автор Чалъкавашкият или Ришки проход е старият проход Сидира, а намиращият се източно от него Байрямдеренски проход е Берегава. Това разбиране не намира опора в историческите извори. — Б.авт. ↑

[189] Виж върху кризисния период в българската държава през VIII век следната литература:

Благоев, Никола. Държавните преврати в България през втората половина на VIII век, сп. Македонски преглед, кн. 3/1940.

Мутафчиев, Петър. История на българския народ, София, 1943. Стр. 116–133: Държавната криза в България през VIII в. — Б.авт. ↑

[190] Хан Сабин не е упоменат в „Именника на българските ханове“, но съществуването му е засвидетелствувано от ред други извори. Той властвува след Телец (761–764) и преди Умор (766). — Б.авт. ↑

[191] Опитът на В. Бешевлиев да докаже, че хан Паган не съществува, че всъщност думите *кан Паган* у патриарх Никифор следва да се четат като *кавкан* — не е убедителен. Виж V. Besevliev.

**Καμπαγανός** = Qap(a)gan — Acta Orientalia  
Academiae scientiarum Hungaricae, t. 29, 1/1975. — Б.авт. [↑](#)

# ЗАЛЕЗЪТ НА ТАНГРА

КРУМ. ОМУРТАГ. ПРЕСИАН И БОРИС. КРАЙ НА ПРАБЪЛГАРСКОТО ГОСПОДСТВО

Възходът на българската държава през IX и X век се дължи толкова на редица благоприятни обстоятелства от вътрешен и международен характер, колкото и на високите лични качества на повечето владетели и на непосредствените им сътрудници. Към тези два благоприятни фактора трябва да се прибави и влиянието на трети: повишената политическа съзнателност на хората от народните низини. Защото без тяхна помощ нито един владетел не би могъл да осъществи политическите си замисли. На тази земя не само славяни и славянизирани траки, но и прабългари вече гледат като на своя родина, като на майка-кърмилница. И не, за да задоволят властническите амбиции на владетелите, както някои мислят, под страх от камшика те се хвърлят в огъня, а защото личните им интереси налагат това. Обратното по онова време важи за Византия, дето бягството от войската и бунтовете на войскарите са обикновено нещо.

Този велик прелом<sup>[192]</sup> започва с възцаряването на хан Крум през 803 година след смъртта на неговия предходник хан Кардам. Крум не е син на Кардам. Обстоятелствата, при които е издигнат за повелител на прабългарите и за български владетел, не са изяснени. Дали понеже Кардам умира бездетен, или защото войнствените и непримиримите боили отново вземат преднина, но Крум<sup>[193]</sup> не получава властта по силата на наследственото право, а по силата на избор. Поради това той поставя устоите на нова прабългарска династия. И доколко тези устои са здрави може да се съди от обстоятелството, че от неговия корен произлизат: хан Омуртаг (814–831), хан Пресиан (831–852), княз Борис (852–889), цар Симеон (893–927) и цар Петър I (927–969). Последна издънка на този славен род е цар Роман (979–997). Следователно Крумовата династия управлява страната близо два века.

Възцаряването на хан Крум през 803 година открива нов период в историята на българската държава. Този период се характеризира, от

една страна, с увеличаването на международния престиж на България, и с подем във вътрешния живот на страната, от друга. Като използва умело благоприятната международна обстановка, хан Крум успява да преодолее напълно центробежните домогвания на някои боили. Верен на прабългарските традиции, ханът същевременно успява да спечели доверието на славянските вождове и посредством тях да внесе успокоение сред славяните. Подобно на ханове Аспарух и Тервел, той отдава в еднаква мяра следуемото се и на прабългари, и на славяни — според значението, което имат за държавния живот и съобразно със заслугите им.

Отличаващ се с твърда воля и същевременно притежаващ чувство за мярка, хан Крум преодолява конфликтите на етническа почва, без да прави значителни компромиси. Почувствувал се владетел на обединен народ, за разлика от предходниците си той вече не води отбранителни, а нападателни и дори завоевателни войни. От него насетне започва постепенното и непрекъснато увеличаване на територията на българската държава в продължение на повече от един век.

Хан Крум<sup>[194]</sup> стои начело на българската държава едва десетина години, ала властвването му е свързано с твърде значителни събития, затова народът го е нарекъл не само страшен, но и велик. Името му е дълбоко вкоренено в народната сваят, познато е на всички стари хронисти както от византийски произход, така и от латинската книжовна традиция, преплетено е с низ сказания и легенди, а подвизите му са възпети както от български, така и от чужди поети<sup>[195]</sup>. Тази слава е заслужена, защото хан Крум притежава не само високи качества — железен характер, висока принципност, лична храброст, държавническа мъдрост, но има и големи исторически заслуги. Докато войскарите на неговите противници, византийските императори, често самоволно напуцат бойното поле, обхванати от „българския ужас“, неговите бойци го следват неотстъпно и всеки един от тях носи частица от ония велики добродетели, които превръщат името му в символ на българския победен дух.

Неизвестно е по какъв начин хан Крум внушава на войнствените и непримиримите боили, от чиято среда самият той произхожда, необходимостта от разбирателство със съюзниците-славяни, ала по негово време не само славянски вождове вземат дейно участие в уреждането на дипломатически спорове и изпълнението на тежки



бойни задачи, но дори и някои византийски емигранти в България са натоварени от него с изпълнението на подобни задачи. Един от тях — Константин Пацик — дори е удостоен с честта да стане зет на хана и добива чедо от неговата сестра. Всичко това навярно се дължи не само на високия личен авторитет на хана, но и на неговите ясни и последователно провеждани държавнически идеи. Да бъде изградена България като мощна държава, достойна съперница на Византия, необходимо било владетелят да се облегне на широки слоеве от населението, да се преутвърди в съзнанието му като негов закрилник, налагало се наред с това да намери сигурни съюзници в средата на недоволстващите византийци от автократическия режим, установен в Източната империя.

Значителното разширяване на територията на българската държава по Крумово време не се дължи само на личните качества на владетеля. То е израз на мащабността на епохата, сетнина е на стремежа, освен на прабългарската и славянската аристокрация, но и на цялото население на българската държава към преутвърждение. Укрепили съюза си с двете славянски племена в Мизия, в широкото си мнозинство прабългарите се стремят към обединяването си и с другите славянски племена от българската група. Хан Крум успява да разпръсне този страх и в съзнанието на значителна част от боилите, привърженици на прабългарското надмощие.

След като Карл Велики (742–814) нанася през 803 година съкрушителен удар на аварския каганат и прогонва останките от разгромените аварски конни дружини отвъд Средния Истър, две години по-късно, през 805 година, начело на мощен прабългарски експедиционен корпус хан Крум довършва аварската държава, като присъединява към България източната половина на заеманата дотогава от аварите територия. По този начин българската държава опира на север до Карпатите и включва в границите си Седмоградско и Банат. Река Тиса до устието на река Сава става западна граница между България и Франкската държава. Източната граница на България по това време минава по Днестър и покрай Понтийско море. Не след дълго прабългарите ще установят югоизточната си граница с Византия навътре в тема Тракия и заедно с това ще преместят югозападната граница с империята до старата римска пътна станция Германея<sup>[196]</sup>.

Като опитен държавник след всяка важна стъпка от международен характер хан Крум прави решителна крачка и във вътрешнополитическия живот на страната. Вероятно през 806 година по древен прабългарски обичай той свиква в Плиска общонароден събор, на който обявява няколко нови общозадължителни законоположения. Поради оскъдността на историческите свидетелства и легендарния елемент, преплетен в тях, Крумовото законодателство<sup>[197]</sup> е предмет на оживени спорове в науката, но при все това едва ли може да бъде отречено като исторически факт, понеже съществуването му е косвено потвърдено от други правни паметници, произхождащи от епохата, и преди всичко от някои положения в „Responsa Nicolai papae I ad consulta Bulgarorum“ и в

## ЗАКОНЪ СЪДНЪИ ЛЮДЪИЪ

<sup>[198]</sup>.

„Запитал Крум пленниците-авари — разказва византийският енциклопедист Свидас в своя «Лексикон», съставен през втората половина на X век — от какво мислите загина вашият предводител и целият ваш народ?“ А те отговорили: „Понеже взаимните клевети се умножиха и погубиха по-смелите и по-умните; и още, понеже насилниците и крадците станаха съюзници на съдиите; също така и пиянството. Понеже виното се увеличаваше, всички станаха пияници. Освен това подкупничеството, също и търговията. Защото всички станаха търговци и се мамеха помежду си. И от това произлезе нашата гибел.“

И не защото думите на аварските пленници му правят тъй силно впечатление се решава той на тази стъпка, за да предотврати подобна гибел над възглавяваната от него държава, а понеже необходимостта му диктува това, хан Крум прокламира на народния събор през 806 година няколко нови законоположения, еднакво задължителни както за прабългари, така и за славяни. До този момент както едните, така и другите се подчиняват на разпоредбите на обичайното право. Що е добро и зло и какво следва да бъде поведението им спрямо едноплеменниците се решава не въз основа на общозадължителни норми, а на памтивековните обичаи. С прокламирането на Крумовите закони се прави първа стъпка към изравняването на прабългари и славяни в държавноправно отношение като граждани с еднакви права,

задължения и отговорности. Крумовото законодателство отразява настъпилите дълбоки промени в българското общество, свидетелствува за засилен процес на феодализация, то е от изключителна важност за създаването на ново правно съзнание сред все още разнородното в етническо отношение население на българската държава. Наред с това Крумовото законодателство нанася пръв удар върху привилегированото положение на прабългарския елемент и допринася за приобщаването още по-тясно на славяните (славяно-анти) и славянизирани траки към държавната организация.

Хан Крум обявява пред народния събор в Плиска („свикал всички българи“), както свидетелствува византийският лексикограф Свидас, следните общозадължителни законоположения:

1. Ако някой обвини другиго в престъпление, да не бъде слушан, преди да бъде вързан и разпитан. И ако се установи, че клевети и лъже, да бъде убит.

2. Не се позволява да се дава храна на онзи, който краде. Или ако някой би се осмелил да направи това, да бъдат отнети имотите му. Да се строшават краката на крадците.

3. Всички лозя да бъдат изкоренени<sup>[199]</sup>.

4. На всеки, който проси, да не се дава малко, но да бъде задоволен, за да не изпадне пак в нужда. Или, който не постъпи така, да му бъдат отнети имотите.

Крумовото законодателство си поставя за цел да създаде доверие към държавната власт, да повиши боеспособността и да развие чувство на взаимопомощ у поданиците без разлика на произход и обществено положение. Независимо от самобитните елементи в него то отразява влиянието на някои стари прабългарски правни обичаи и на византийски наказателноправни норми.

807-та година създава поврат в българо-византийските отношения. През тази година император Никифор I Геник нарушава мира, установен по времето на хан Кардам, като предприема завоевателен поход против България. Поводът е неизвестен. В устрема си на север, обладан от идеята да продължи и довърши начинанията на Константин V Копроним, новият византийски император, дошъл на власт през 802 година чрез дворцов преврат, успява да достигне само до Адрианопол. Връща се, за да предотврати последиците от съставения против него заговор, но направената вече погрешна стъпка дава

основание на хан Крум да удари империята там, дето императорът най-малко очаква.

През следващата 808 година прабългарски конен корпус начело с хан Крум, след като се промъква покрай северните склонове на Маториевите гори през някой от техните западни проходи, вероятно през Петроханския, прониква във византийските владения в долината на река Стримон, напада един византийски военен лагер и отнема 1100 ливри злато и целия обоз, като нанася тежки поражения на командния състав. Прабългарите атакуват лагера, когато там са се събрали голям брой военачалници, за да получат заплатите си.

Но хан Крум не се задоволява само с това. През следващата 809 година организира нов поход на югозапад. След като се спуска в Софийско поле, през великденските празници предвожданата от него армия обсажда и превзема важната византийска крепост Триадица — някогашната Сердика. Разправата на прабългарите с бранителите на крепостта е безмилостна. Ударът е тъй съкрушителен, та някои византийски военачалници, изгубили вече вяра в мощта на империята, решават да преминат на служба при българския хан. Между тях е и специалистът по стенобитни машини спатарий Евматий.

Разгромяването на византийския лагер при река Стримон и превземането на крепостта Триадица са отделни моменти от грандиозния план на хан Крум за проникването в югозападните предели на полуострова и за обединяването на славянските племена от българската група, обитаващи в тази част на полуострова със събратята им в българската държава, но поради разразилите се не след дълго събития българският хан не успява да реализира в цялост плана си. След като през същата 809 година император Никифор I Геник прави безуспешен опит да отвоюва крепостта Триадица, за да заздравя несигурното положение в така наречените Склавинии, предусетил сякаш намеренията на противника си, през 809 и 810 година преселва там доста ромеи от анатолийските теми. Тази жестока мярка намалява още повече и без това слабата му популярност сред разнородното население на империята, достатъчно отвратено вече от насилническите му методи.

Победоносните походи на прабългарските войски в югозападна посока й изтръгването през 808–809 година от империята на нови територии, населени със славяни от българската група, допринасят за

изграждането на окончателно решение у император Никифор I да нанесе смъртоносен удар на северната си съседка, да я заличи от картата на тогавашна Европа. В изпълнение на това свое решение императорът започва да се готви за реванш. Хронистът Теофан Изповедник, негов съвременник, доста картинно е обрисувал драстичните мерки, взети от венценосеца, за да бъдат събрани от населението необходимите средства за този поход.

Хан Крум разбира сериозността на положението едва след като разузнавачите му донасят за съсредоточаването на огромна византийска армия около граничната крепост Маркели. За да предотврати коварно подготвения удар, ханът предлага мир, но надменният автократ отхвърля предложението му. Завладял Софийско и важната крепост Триадица, нанесъл два страшни удара на империята, не смята ли хан Крум, че императорът още дълго няма да помисли за реванш? Или вниманието му е било насочено в друга посока?

И този път ханът следва принципа: след всяка решителна стъпка в международната сфера да прави решителна крачка при вътрешното уреждане и укрепване на държавата. Имаме всичкото основание да мислим, че между 809 и 811 година хан Крум съсредоточава внимание върху строителната дейност. Разкопките в Плиска през четиридесетте години на текущия век разкриха основите на големия Крумов дворец<sup>[200]</sup>. Върху тях след опожаряването на двореца от император Никифор I през 811 година хан Омуртаг издига нова резиденция. Крумовият дворец е застроен върху огромна площ от близо 4800 кв. м. Основите му са от камък, но всичко останало, изглежда, е от дърво. През това време вероятно освен със строителство ханът е бил зает и с други мероприятия, защото прави всичко възможно, за да отклони пожара на войната.

Karasimeonoff, Peter. Neue Ausgrabungen in der Residenz von Pliska. Известия на археологическия институт, кн. 14/1942. — Б.авт.]

Злополучният поход на император Никифор I през 811 година в България се преценява от всички историци като едно от най-интересните събития в европейската история през IX век и неслучайно още на времето намира широко отражение в изворите както от византийски, така и от западен произход. След като е отбелязано в старобългарските версии на средновековните византийски хроники<sup>[201]</sup>, в съчиненията на много историографи от епохата на Ренесанса,

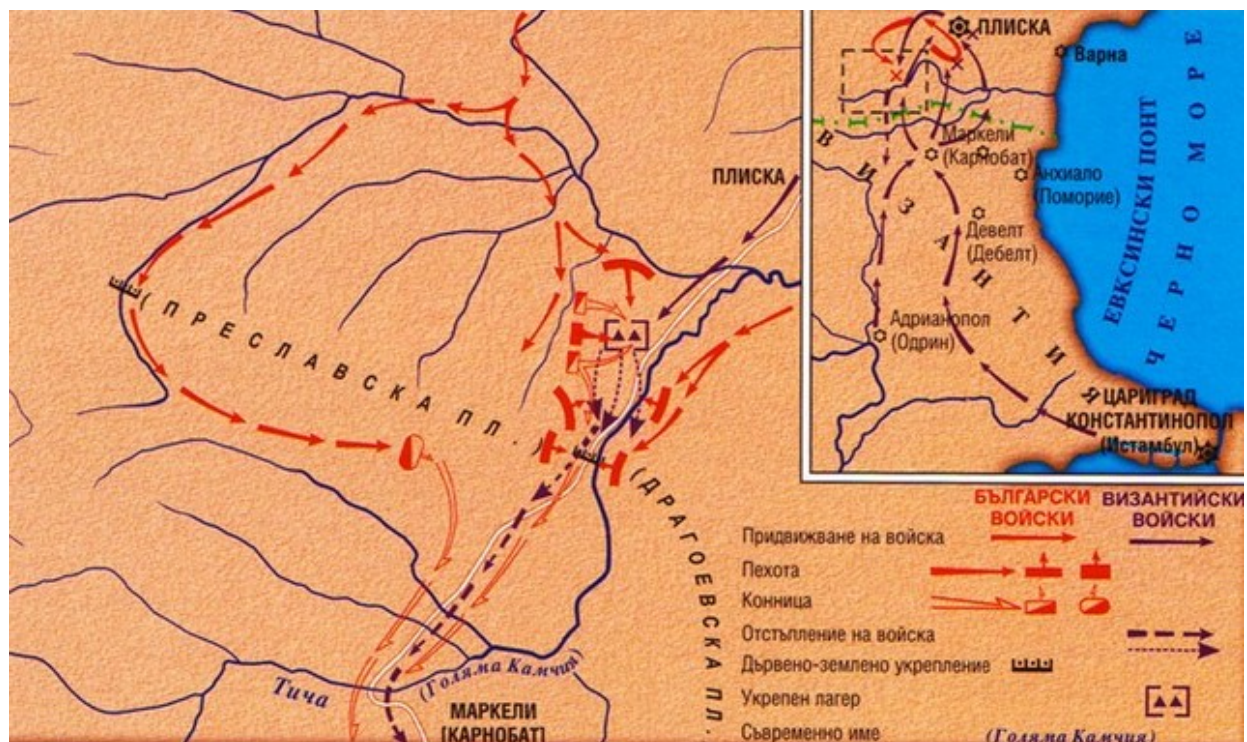
събитието отзвучава пълногласно и в българската възрожденска историография, за да се превърне в знамение на историческата правда и в неизчерпаем извор на патриотичен възторг<sup>[202]</sup>.

Като се убеждава, че ударът е неотвратим, хан Крум заповядва отстъпление. Понеже източните старопланински проходи, отвеждащи към сърцето на България, не са укрепени, византийската войска бързо се промъква през така наречената „Врата на народите“ към прабългарската престолнина. Плиска е пожертвувана. Малобройните ѝ бранители задържат временно неприятеля, но не могат да спасят престолнината. Изненадана в момент на преустройство, когато старите насипи са съборени, а изграждането на крепостните стени е още в началото, Плиска без особена трудност е завладяна от неприятеля на 21 юли 811 година.

Проявил се като жесток поробител в завладения район, Никифор I се разпорежда като самовластен господар и с ценностите в Крумовия дворец. Дори и след като вижда неприятеля да вилнее в собствения му дом, хан Крум е наклонен да вярва в благоразумието на императора. „Ето, ти победи — казва му той според хронистите вероятно чрез пратеник, — вземи каквото ти е угодно и си иди с мир.“ В отговор на това ново предложение за мир, след като заграбва всичко, което може да отмъкне, вместо да се оттегли, завоевателят се разпорежда Плиска да бъде опожарена.

Дали защото тази вандалска проява скъсва и последната нишка на търпение, или понеже вече е успял да се подготви за контраудар, хан Крум решава да накаже завоевателя. В помощ на бойците-прабългари са мобилизирани не само всички годни да носят оръжие мъже, между тях много славяни и аварски пленници, на които ханът връща свободата, но и много жени. Един хронист отбелязва: „Въоръжили мъжки и жените“. Може би защото не вижда смисъл да напредва отвъд Плиска с деморализираната от грабежи своя войска, или понеже очаква контраудар от страна на прабългарите, император Никифор I заповядва отстъпление. Но прабългарите на 24 и 25 юли вече са успели да обходят теснините и да ги преградят от юг с дървени засеки. След като Никифоровата войска навлиза в проходите, те правят засеки и откъм север, като същевременно заемат всички места, отдето неприятелски групировки биха могли да се измъкнат.





*Разгром на византийската войска през 811 година*

Развързката започва на разсъмване на 26 юли 811 година, след като византийците вече са разбрали безизходното си положение и са изпаднали в паника. „Дори да бяхме птици, пак не бихме могли да избегнем очакваната гибел“ — казва, според Теофан Изповедник, императорът, обхванат от ужас.

Като нахлуват по неизвестни пътеки в затворените проходи, прабългарите започват без жал да избиват нашествениците. Други намират смъртта си в планинските потоци при опита си да избягнат острието на мечовете и на бойните секири. Предсмъртните вопли на хора и коне се сливат в неистов вой. Сред военачалниците си пада убит и императорът. Престолонаследникът Ставракий е тежко ранен. Малцина успяват да се спасят, за да свидетелствуват за размера на тази страшна гибел. „Загина цялата християнска красота — пише Теофан Изповедник. — Дано християните не преживеят пак страшните събития на този ден, понеже те надвишават всяко ридание.“

„А Крум — разказва по-нататък хронистът, без да разбира смисъла на извършеното от него<sup>[203]</sup>, — като отсякъл главата на Никифор, набил я на кол много дни за показ на идващите при него племена и за наш позор. След това като я взел, оголил черепа, обковал

го отвън със сребро и, като се гордеел, карал да пият от него славянските вождове...” Като разказва това, хронистът не изпитва ни най-малка жалост към поваления автократор, понеже добавя: „През никое време християните не са имали нещастieto да попаднат на потешка власт от неговата. Защото той надмина всички царуващи преди него по алчност и разюзданост, и варварска жестокост.“

Нито византийските, нито латинските хронисти отбелязват в кой от проходите на Източна Стара планина е разгромена византийската армия и е убит император Никифор I. Тази неопределеност поражда разнообразни спорове и довежда до различни мнения, някои от които са напълно произволни. Предугадил приближаващата се опасност, под страх от удар в гърба и от бунт във войската императорът се впуска да бяга по най-краткия път от Плиска към Тракия. Изключено е поради това разгромът да е станал в Котленския проход, както допускат Карел и Херменгилд Шкорпил, освен на основанието, че Котленският проход е доста отдалечен от прякото разстояние между двете точки и поради това че по онова време през него не минава удобен път. От своя страна Васил Аврамов поддържа, че ударът е нанесен в Дюлинския (Веселиновски, Байрямдеренски) проход, неправилно отъждествяван от него със стария проход Берегава. Освен че по този проход византийската войска би се отклонила в източна посока, дето не се знае що може да я сполети, разстоянието по него между Плиска и Маркели в сравнение с разстоянието по другите два прохода е много по-голямо. Васил Златарски се колебае между проходите Върбишки (Сидира) и Ришки (Берегава) и, според нас, напразно, понеже е невъзможно многобройната византийска войска да се изтегли само по един проход, а и хронистите не споменават само един проход, а говорят изобщо за планински теснини. Заедно с щаба си вероятно император Никифор I загива в Ришкия или Берегавски проход на път за Тракия по най-краткото разстояние между Плиска и византийската крепост Маркели.

Наред с победата на хан Аспарух над император Константин IV Погонат през 681 година, на цар Симеон над византийците при Ахелой през 917 година, на цар Асен I над император Исак II Ангел в Тревненския проход през 1190 година, на цар Калоян над император Балдуин Фландърски при Адрианопол през 1205 година и на цар Иван Асен II над император Теодор Комнин при Клокотница през 1230 година победата на хан Крум над император Никифор I през 811 година

в Берегавския проход е една от най-великите победи в българската история през Средновековието. След удара, нанесен от българската войска над византийците през 811 година, повече от век и половина Византия не смее да предприеме каквото и да било нападение над България.

Действията на хан Крум по-нататък са израз колкото на високите му лични качества, толкова и на всестрания поход в българската държава. Но понеже желае да постави държавата на още по-здрави основи, след победата през 811 година хан Крум предлага мир на новия византийски император. Под влияние на някои от съветниците си Михаил I Рангаве отклонява предложението на българския владетел, поради което през 812 година хан Крум заповядва настъпление в Тракия. След като обсажда и превзема крепостта Девелт, той прави ново предложение за мир на императора този път чрез славянския вожд Драгомир и с ултиматум: „Или приеми условията ми, или ще превзема Месемврия!“

Хан Крум не иска друго, освен да бъде подновен договорът за мир, сключен между хан Тервел и император Теодосий III през 716 година. Този договор му е добре познат и го задоволява. Според една от неговите клаузи, всяка от договарящите страни трябва да върне бегълците, а византийците се боят да предадат агентите си, избягали при тях от България, понеже им е добре известно каква участ ги очаква. „Тъй като мнозина не понасят да виждат техния ужас и жестокост — злослови спрямо прабългарите. Продължителят на Теофан, — често прибегват към нашата кротост и благост. Така щото техните владетели много се опасяват да не би постоянно тайно да се прехвърлят бегълци при нас. Затова и преди често и настойчиво са повдигали въпрос относно тях.“<sup>[204]</sup>

Императорът отхвърля и това предложение, понеже вече е успял да сключи съюз с Карл Велики — преговорите за съюз между Византия и Франкската империя се водят още от времето на Никифор I, — и очаква при подновяването на военните действия франките да атакуват от запад България. Но надеждата му остава измамена. Когато хан Крум изпълнява закана си да обсади и превземе Месемврия, франките не се притичват на помощ на съюзниците си. При превземането на Месемврия в ръцете на българския владетел пада твърде богата плячка.

Освен това тогава той успява да привлече на българска страна още един специалист по стенобитни машини — покръстен арабин.

При така създадената напрегната обстановка и двете страни започват да се готвят за решителен удар. В началото на май 813 година император Михаил I дава заповед за съсредоточаване на византийските войски около крепостта Версиникия край Адрианопол, но прабългарите вече ги очакват в близост до нея. Понеже византийската войска е по-многобройна, прабългарите търпеливо изчакват. При настъпилото колебание и разноречие, след като част от византийската войска се хвърля в атака, прабългарите контраатакуват, разгромяват неприятеля и го обръщат в бягство. Като оставя брата си да продължи обсадата на Адрианопол, начело на прабългарските войски хан Крум преследва отстъпващите византийци до стените на Константинопол, дето се озовава на 17 юли 813 година.

Опитен военачалник, хан Крум съзнава невъзможността да превземе византийската столица с конната си армия, но с обсадата на Константинопол цели да изтръгне по-изгодни условия при преговорите за мир и евентуално да си осигури присъединяването на така наречените Склавинии към България. Затова, преди да предложи мир, прави внушителни демонстрации пред стълпените зад зъберите на крепостната стена византийци.

„В дните на безбожния император Леон — разказва хронистът, известен под името Псевдо Симеон, — българите стигнали чак до вратите на столицата, без някой да излезе насреща им или да ги спре. И Крум според обичая си принесъл жертви във от Златните врати много хора и добитък. Потопил нозете си във водата край брега на морето, омил се, поръсил войниците си и приветствуван от тях преминал между наложниците си, които му се поклонили и го възхвалявали. Всички гледали това от стените на града и никой не се осмелявал да му окаже съпротива или да хвърли стрела срещу него. След като изпълнил всички си желания и прищевки, той обсадил града и го обградил с вал. Така прекарал няколко дни, като оплячкосал околностите на столицата и започнал да иска данък — злато, голямо количество одежди и известен брой отбрани девойки...”

На предложението му за мир новият византийски император Леон V Арменец, издигнат на мястото на детронирания Михаил I Рангаве след поражението му при Адрианопол, дава привидно съгласие за

переговори, а тайно подготвя гибелта на българския владетел. Но коварният му замисъл няма успех. Хан Крум излиза невредим от организираното покушение край морския бряг, дето византийските пратеници се озовават уж да преговарят с прабългарите. Разгневен, хан Крум нарежда да бъдат опожарени всички черкви и дворци извън крепостната стена, да бъдат задигнати медните и мраморните статуи от хиподрома и да бъдат разрушени всички крепости, изпречили се пред погледа му по пътя към Адрианопол.

Озовал се пред стените на Адрианопол, той се разпорежда за незабавното им форсиране. Градът е превзет. Задигната е богата плячка. По заповед на хана огромен брой пленници — само мъжете са на брой повече от десет хиляди — начело с адрианополския митрополит Мануил са изселени отвъд делтата на река Истър в района, дето през 812 година вече са заселени хиляди пленници от превзетата крепост Девелт и дето не след дълго ще бъдат поселени огромен брой пленници от околностите на град Аркадиопол. С обезлюдяването на Тракия хан Крум навярно цели да отвори място за славянски колонисти и по този начин да изгради стратегическа бариера между двете страни.

След като в късна есен на същата 813 година начело на тридесетхилядна армия „цялата в желязо“, както се изразява хронистът Псевдо Симеон, хан Крум предприема поход в Тракия по посока на Константинопол, но поради лошото време достига едва до Аркадиопол, още през зимата започва да се готви усилено за решителен поход към византийската престолнина през пролетта на следващата 814 година.

За този поход, освен многобройна войска, в която наред с прабългарите влизат славянски и аварски отреди, хан Крум приготвя различни видове стенобитни машини, тризъбци, каменохвъргачки, костенурки, високи стълби, лостове, копачки, овни, установки за изхвърляне на стрели, огнемети, скорпиони, приспособления за изкъртване на зъберите<sup>[205]</sup> — съобщава хронистът Псевдо Симеон, като се основава на сведенията на Георги Монах и Scriptor incertus<sup>[206]</sup>. „Казват — продължава хронистът, — че Крум искал да приближи всички тези съоръжения до Влахернските стени откъм западната страна на града, отдето било стреляно с лък върху него. Той имал в оборите си десет хиляди вола, за да може да докара всички споменати съоръжения, като бъдат натоварени на поръчаните за тази цел пет хиляди обковани с желязо коли...“

За да създаде всички тези съоръжения, хан Крум разчита не само на специалистите византийски пленници — спатарий Евматий и покръстения арабин, пленен в Месемврия, — но и на многобройните майстори-железари и дърводелци прабългари и славяни, а това свидетелствува за напреднало развитие на занаятите по негово време в България. Но хан Крум не успява да довърши замислената от него колосална бойна операция, насочена срещу сърцето на Византия — Константинопол. Докато изпадналият в паника византийски император Леон V Арменец търси помощ от Людовик Благочестиви, наследника на умрелия през февруари 814 година франкски император Карл Велики, докато взема извънредни мерки за отбраната на престолнината, по-бърза от птица в Константинопол долита радостната за византийците вест: на 13 април същата година хан Крум „завършва живота си невидимо заклан“, както се изразява хронистът Псевдо Симеон, умира внезапно от сърдечен удар. Такава участ сполетява след сто и тринадесет години и неговия именит следовник, продължител на великото му дело — цар Симеон. И докато при тази вест византийците се отдават на бурно веселие, цяла България е покрусена от скръб. Защото наистина още приживе хан Крум се утвърждава като синоним на талантлив военачалник и на далновиден държавен деец.

Почти всички български историци гледат на хан Омуртаг като на пряк, непосредствен наследник на хан Крум. Но има и друго мнение<sup>[207]</sup>. То се основава на някои неясни изрази в „Синаксара на константинополската църква“ и в „Менология на Василий II“. Според това мнение Омуртаг става български хан едва след като първородният Крумов син Дукум умира и след като мимолетният му приемник брат му Диценг (в някои извори Дицеуг) ослепява. Почти всички историци са на мнение, че упоменатият в тези и в други извори Цок никога не е бил български хан и че зад това име се крие Крумовият брат, негов кавхан, за който става дума в така наречения Хамбарлийски надпис. Няма основание да се поддържа, че Омуртаг става хан след мнимите си братя Дукум и Диценг. Зад тези имена се крият областни военни управители (тархани), взели живо участие по Омуртагово време в противохристиянските гонения. В тях взема участие и Омуртаговият чичо Цок.

Макар непосредствено след възцаряването си да участва в победоносен поход към Константинопол, хан Омуртаг не след дълго



установява мирни отношения с Византия. Ала не само в това отношение се различава той от баща си хан Крум. Може да се каже дори, че докато при хан Крум, с изключение на събитията през 811 година вътре в страната цари спокойствие, а далече зад границите ѝ бушува пожарът на войната, при хан Омуртаг е обратно. Докато по негово време, с изключение на епизодичните войни с византийците през 814 година и с франките през 828–829 година край границите на страната е спокойно, съществува напрежение във вътрешността. От друга страна: докато вниманието на хан Крум е насочено на юг и на югозапад и проблем № 1 е присъединяването на Славиниите към България, погледът на хан Омуртаг е насочен на северозапад и проблем № 1 на неговата външна политика е предотвратяването на експанзия от страна на франките. Наред с това хан Омуртаг се стреми да намали влиянието на славяните и да спре разпространяването на християнството.

Макар да не изневерява на прабългарската традиция, хан Крум правилно преценява значението на славянството за укрепването на българската държава. По какъв начин възнамерява да неутрализира той етническият и култовия дуализъм в държавата, не е известно, но като опитен, далновиден и мъдър държавник преодолява центробежните домогвания и сепаративистичните настроения както сред прабългари, така и сред славяни.

При хан Омуртаг противохристиянските гонения се превръщат в противославянски, понеже християнството намира значително повече привърженици сред славяните, отколкото между прабългарите. Особено благоприятна почва противохристиянските гонения намират през дните непосредствено след внезапната смърт на хан Крум. Някои византийски хронисти неоснователно приписват на хан Крум противохристиянски гонения и настроения. С преселването на големи маси ромеи на българска земя хан Крум допринася немалко за разпространяването на християнството в България, но не трябва да се забравя, че християнството пуца корени на полуострова още през втори век на новата ера<sup>[208]</sup> и че при дадените исторически и социални условия християнизирването на българския народ е било неизбежно, но докато ханове Омуртаг и Маламир временно го задържат, княз Борис го ускорява.

Дали защото изпада под силното влияние на войнствените и непримиримите боили, фанатични привърженици на прабългарското надмощие, или понеже не притежава в достатъчна степен държавнически такт, особено през първите години на властвването си хан Омуртаг създава напрежение в българската държава. Настъпилото по-късно успокоение се дължи може би на неговия пръв съветник кавхан Исбул<sup>[209]</sup>. След като сключва през 815 година с Византия така наречения тридесетгодишен мир, хан Омуртаг се заема да преустрои в административно отношение държавата.

Противник на християнството, фанатичен привърженик на прабългарската традиция, при все това в немалко случаи хан Омуртаг попада под византийско влияние<sup>[210]</sup>. Но някои реформи, предприети от него, само привидно са свързани със заимствувани от Византия модели. Всъщност те са извикани на живот от развитието на българското общество. Такъв характер например има решението на хана да нанесе удар на децентрализацията и да издигне на още по-голяма висота авторитета на централната власт. След като разделя страната на десет комитата, на мястото на племенните вождове ханът поставя назначени от него областни управители — комити, подпомагани от областни военни управители — тархани. Макар проведена постепенно, тази реформа предизвиква противодействието на славянската племенна аристокрация. Особено силно изразено е противодействието сред северозападните славянски племена тимочани, абодрити и браничевци. През 818 година под влияние на раздухания сепаратизъм от вождовете им, тези три славянски племена се откъсват от България и се присъединяват към Франкската империя.

Тридесетгодишният договор за мир<sup>[211]</sup>, сключен през 815 година между хан Омуртаг и император Леон V Арменец, е основа на външната политика на наследника на хан Крум. Изглежда, договорът има еднакво важно значение както за прабългари, така и за византийци, затова е сключен при тържествена обстановка с изпълнение на християнски ритуали, от страна на хан Омуртаг, и на прабългарски — на император Леон V. Условиата на този знаменателен международен акт са запечатани в така наречения Сюлейманкьойски прабългарски каменен надпис<sup>[212]</sup>. С договора от 815 година се определя новата югоизточна граница между двете страни: тя продължава от западния край на стария граничен вал, познат по-късно под името Еркесия<sup>[213]</sup> —

от град Констанция на река Ибър до Макроливада<sup>[214]</sup>. Според друго условие славянските племена остават по местата си, заемани от тях до сключването на договора, или с други думи, България се отказва мълчаливо от претенцията си за така наречените Склавинии югозападните предели на полуострова. Двете страни се съгласяват, освен това да разменят военнопленниците си и за в бъдеще да предават политическите бегълци от едната страна в другата.

До края на живота си хан Омуртаг проявява лоялност спрямо Византия. Не само строго спазва условията на тридесетгодишния договор за мир, но през 823 година се притичва в помощ на новия император Михаил II Балба (820–829) в критичен за него момент. През 821 година в Анатолия избухва антифеодалният метеж, възглавен от византийския турмарх Тома Славянина. Като използва антифеодалните настроения на значителна част от населението в Анатолия, Тома Славянина увлича след себе си огромни маси недоволстващ народ. Въстаниците обсаждат престолнината и затварят императора и приближените му в Константинополската крепост. Мнозина мислят, че хан Омуртаг се намесва в потушаването на въстанието по свой почин, за да предотврати разпространяването на пожара на север към България, но едва ли българският хан би действувал по свой почин и едва ли би се заел да спасява Империята без политическа изгода за страната си. Поведението му на югоизточната граница на България в събитията през 823 година може да бъде обяснено само ако бъде свързано с предприетите от него действия на северозападната граница на България през следващите години.

Между 824 и 826 година на три пъти хан Омуртаг изпраща посолства при франкския император Людовик Благочестиви за уреждането на въпроса с отцепилите се от България през 818 година славянски племена тимочани, абодрити и браничевци, но и трите пъти надменният западен автократор дава на българския владетел уклончив отговор, без да реши въпроса. Най-сетне хан Омуртаг заявява чрез пратеника си: ако границата между двете страни не бъде определена, всеки владетел да я защитава както намери за добре.

Поведението на франкския владетел дава основание на хан Омуртаг да разреши въпроса със силата на оръжието. През 827 година, след като възвръщат към България отцепилите се славянски племена, прабългарите нахлуват по Драва с лодки, окупираат областта Срем

между Истър и Сава, прогонват оттам франкската администрация и назначават свои управители. Наред с това завладяват и старата римска крепост Сингидунум на река Истър, наречена по-късно от западни хронисти Alba Vulgarica, а от славяните Бялград.

Франко-българската война избухва през следващата 828 година и продължава близо две години. Освен областта Срем прабългарите завладяват и цялото пространство между Тиса и Истър. За събитията, разразили се през тази война, напомня каменният надпис, издигнат от хан Омуртаг в памет на зератархан Онегавон от рода Кувиар, удавил се в река Тиса. Докато вниманието на хана е насочено на северозапад, североизточната граница на България е атакувана неуспешно от стануващите недалеч от нея маджари. За този инцидент напомня друг каменен надпис, издигнат от хан Омуртаг в памет на неговия приближен („хранен човек“) колан Окорсис от рода Чакарар, удавил се в река Днестър<sup>[215]</sup>.

По времето на хан Омуртаг България се прославя, освен с устойчивостта на външната си политика и със стремеж към уреждане на държавата, с изграждането ѝ като здрава обществена формация. Този стремеж се изразява в създаването на система от държавни, макар и в рудиментарна форма, институции на принципа на автократическия централизъм. По стара памет владетелят започва отново да се титулува велик хан (хан юбиги), поставен от бога<sup>[216]</sup>. При обсъждането на държавните проблеми ханът е подпомогнат от шест вътрешни боили (ичургубоилар), начело с кавхана, който играе роля на канцлер. Начело на всеки комитат стои външен боил (икбоил). Изглежда, само в комитатите с плътно славянско население има жупани като представители на по-малки териториални единици на основата на славянските племенни общности, преходна форма на проведеното едва от цар Симеон териториално-административно деление на страната<sup>[217]</sup>.

Израз на увеличеното значение на централната власт в лицето на владетеля и на приближените му е оживеното строителство по времето на хан Омуртаг. В това отношение великодържавната политика на наследника на хан Крум се вдъхновява от ромейския автократизъм и византийското строителство му служи за пример.

В областта на строителството хан Омуртаг решително изоставя прабългарската традиция<sup>[218]</sup>, намерила израз в укрепените лагери от Аспарухово и Тервелово време, при които основно значение имат

рововете, насипите, палисадите, трънените прегради и малките каменни цитадели, и усвоява смело формите на средновековния град-крепост, при който основно значение има градежът от камъни и тухли. Хан Омуртаг има възможност, след като се освобождава от влиянието на старата домашна традиция, нашироко да използва постиженията на гръко-римско-византийското строителство на полуострова. Незащитима е тезата за стара прабългарска традиция в областта на монументалното каменно строителство. Липсват каквито и да било следи от каменно строителство както в туранската, така и в приазовската родина на прабългарите. Това важи за всички прабългарски племена, включително и за котрагите, създателите на Волжско-Камска България. Монументалното строителство при тях възниква от X век насетне под арабско влияние, след като прабългарите котраги преминават в лоното на исляма.

След установяването на прабългарите оногури на Балканския полуостров, освен укрепени лагери, свързани с отбраната на страната, за нуждите на повседневния живот под славянско влияние те започват да усвояват дървеното строителство, понеже степните юрти вече не ги задоволяват. Като конструктивен елемент дървото взема важно място в строителството по времето на хан Крум. При хан Омуртаг то вече се използва предимно, ако не изключително, във вътрешността на строежите — колони, стълбища, подове и потони. Всичко останало е от тухла и камък.

Неодолимостта на строежите по Омуртагово време сякаш изразява несъкрушимостта на феодалната власт. Каменните зидове около дворците в Плиска очертават границата между властимащи и поданици, без разлика на това от какъв произход са вече те — прабългари или славяни, макар прабългарският елемент по силата на историческата инерция да има все още господство над славянския. Докато отбранителните валове имат определено назначение — да възпират налитания неприятел, каменните зидове около дворците, освен отбранително имат и друго предназначение — те са граница между два социални свята.

Името на хан Омуртаг е свързано тясно със строителството в Плиска — крепостни стени и кули, голям и малък дворец — дворецът и крепостта на река Туча и дворецът край река Истър. Не е известно какво е участието на хана в изграждането на Мадарската крепост и на

другите прабългарски строежи в Мадара, но вън от всяко съмнение, освен упоменатите по-горе три големи обекта по негов почин са били направени още много строежи, непощадени от времето. Основание за това дава както наличността на необходимите ресурси — особено значителни са приходите от солниците в Седмоградско, така и притежаваните от хана качества на велик строител.

И за строежите в Плиска и Мадара, както и за почти всички строежи, извършени по разпореждане на хан Омуртаг, несъмнено са били оставени писмени свидетелства, но за съжаление те не са дошли до нас. Не само преданието, но и многобройните изследвания без всяко колебание ги отдават на него. Ако и днес, след изтичането на толкова много време, руините респектират посетителя на Плиска и Мадара, впечатлението от тези колосални строежи на времето е било неотразимо<sup>[219]</sup>.

Изграждането на Омуртаговия аул на река Туча е засвидетелствувано в така наречения Чаталарски прабългарски каменен надпис от около 822 година<sup>[220]</sup>. „Великият хан Омуртаг — казва се в него — е от бога владетел в земята, в която се е родил. Като продължи да обитава аула в Плиска, той построи аул на Туча и постави там войска срещу византийци и славяни. И построи изкусно мост на Туча зад аула. А в самата крепост издигна четири стълба и постави между стълбовете два лъва. Нека бог удостои владетеля да притиска с краката си императора, докато тече Туча и докато тя задържа противниците на българите, и като покорява враговете си в радост и веселие да живее сто години. А времето, през което аулът бе построен, по български бе шегор елем, по византийски петнадесети индиктион.“

Омуртаговият аул на река Туча (днес Камчия), недалеч от днешното село Крумово, е комплекс от крепост, казармени помещения и резиденция за владетеля. Основното му предназначение е да завардва проходите в източната част на планината. След преместването на престолнината на българската държава от Плиска в Преслав през 893 година значението му намалява.

В Търновския прабългарски каменен надпис<sup>[221]</sup> се разказва историята на друг значителен строеж от Омуртагово време. „Великият хан Омуртаг — свидетелствува надписът, — като продължи да обитава стария си дом, направи преславен дворец на река Истър. И като измерих разстоянието между двата преславни дома, издигнах по



средата могила. От средата на могилата до стария дворец има двадесет хиляди разтега и от Истър до могилата двадесет хиляди. Самата могила е всеславна. И след като измерих земята, направих този надпис. Човек и добре да живее, умира и друг се ражда. И нека роденият по-късно, като гледа това, да си спомня за оня, който го е направил. А името на владетеля, е Омуртаг, велик хан. Дано бог го удостои да живее сто години.“

Дълго време се предполага, че останките от така нареченото Кадъкьойско градище между Тутракан и Силистра са руини на Омуртаговия дворец край Истър. Направените там разкопки опровергаха тази хипотеза<sup>[222]</sup>. Напоследък все по-твърдо се налага становището, че Омуртаговият дворец на река Истър е построен на един остров отвъд град Силистра, днес на румънска територия. Намерените там руини във всяко отношение са сходни с руините от Омуртаговите дворци в Плиска<sup>[223]</sup>. Твърде е вероятно някога този остров да е бил част от сушата и с течение на времето под влияние на водното течение да се е обособил като отделен къс земя.

За български хан след смъртта на Омуртаг през 831 година е издигнат неговият най-млад син Маламир<sup>[224]</sup>. Най-старият син на Омуртаг Енравота, изглежда, е бил лишен от правото да наследи ханската власт още докато старият хан е бил жив поради прохристиянските си увлечения, а вторият Звиница навярно умира преди баща си.

Щом като Маламир умира двадесет и две годишен, когато е провъзгласен за върховен повелител на прабългарите е едва седемнадесетгодишен. В запазените от негово време прабългарски надписи името му се упоменава винаги съвместно с името на кавхан Исбул<sup>[225]</sup>. Това дава основание да се поддържа не само че кавхан Исбул и по времето на хан Маламир продължава да бъде дясна ръка на българския владетел, но че в първите години от властвването му е и негов регент-попечител.

Както външната, така и вътрешната политика на България по времето на хан Маламир следва курса, установен от хан Омуртаг. Противохристиянските гонения продължават. Под влияние на войнствените и непримиримите боили, фанатични привърженици на прабългарските традиции, хан Маламир се разпорежда да бъде посечен по-големият му брат Енравота<sup>[226]</sup>, преминал напълно в лоното на

християнството под въздействието на хвърления в тъмница по заповед на хан Омуртаг византийски пленник, ревностния християнин Кинам. Дали с тези прояви хан Маламир изразява личните си настроения, или само санкционира политическата линия, отстоявана от кавхан Исбул, не е известно, но противохристиянските му прояви накрая довеждат до въоръжено състолкование с Византия през 835 година по времето на император Теофил (829–842), наследник на починалия император Михаил II Балба. Под нещото ръководство на кавхан Исбул прабългарите удържат победа. Към България са присъединени част от Тракийската равнина, северно от Филипополис по долното течение на река Стряма, земите, югозападно от същия град с крепостта Стенимахос<sup>[227]</sup> и част от равнината до днешния български град Хасково, дето по-късно е издигната здрава българска твърдина.

Понеже хан Маламир умира бездетен, след преждевременната му смърт през 836 година за български владетел е издигнат племенникът му Пресиан, чедо на покойния Омуртагов син Звиница. И хан Пресиан прави първите си стъпки като български владетел под ръководството на престарелия кавхан Исбул, но наскоро след възцаряването си изоставя решително курса, следван през Омуртагово и Маламирово време както във външната, така и във вътрешната политика, и тръгва по пътя, очертан от ханове Тервел, Кардам и Крум. Дали този поврат се дължи на настъпилата наскоро след възцаряването му смърт на кавхан Исбул, или на надделяването на прославянското течение сред боилите, не е известно, но вън от съмнение хан Пресиан скоро отлично се ориентира в международната обстановка и взема смели решения с оглед на добре разбраните интереси на страната.

Смяната на политическия курс, изглежда, не минава без сътресения. Като използват създадения временен смут по върховете на северната си съседка, през пролетта на 837 година византийците успяват да отвлечат по море значителна част от преселените отвъд Истър от хан Крум през 812–813 година ромеи. Наскоро след тази смела акция избухва нова византийско-арабска война. Без повече да се колебае, като преценява добре силите на противника, хан Пресиан заповядва настъпление на югозапад, обявява война на Византия и докато империята преодолява натиска на арабите върху анатолийските владения, хан Пресиан успява през 837–838 година да присъедини земите, населени със славянските племена смоляни, струмляни, берзити

и драговити, излиза на Егейско море между реките Стримон и Нестос и отвъд Охридското езеро, като завладява по-голямата част от областта Котокия<sup>[228]</sup>.

Опитите на хан Пресиан да изтласка между 839 и 842 година сръбските племена отвъд река Дрина към Адриатическия бряг не дават резултат. Сърбите се отбраняват, като избягват масираните сражения и като предпочитат да нападат от закритие. След като заздравява положението в новозавоюваните области, през 845 година хан Пресиан сключва съюз с Людовик Немски, за да осигури северозападната граница на държавата. Разразилата се през 847–849 година българо-византийска война и опитът на новия византийски император Михаил III (842–867) да отвоюва загубените в югозападните предели на полуострова византийски владения не завършват благоприятно за югоизточната съседка на България.

Когато през 852 година хан Пресиан умира, за български хан е издигнат неговият син Богорис, известен повече със славянизирания форма на името си — Борис. С присъединяването към България на огромни територии, населени със славяни в югозападните предели на полуострова, съотношението между прабългари и славяни се променя в полза на славяните. По това време навярно славянизираните траки вече престават да се чувствуват като народ, различен от славяните и все по-тясно се приобщават към тях. Това дава основание да се поддържа, че около 860 година, след успешните завоевания на хан Богорис в югозападна посока, завършили с излиза на България на Адриатическо море<sup>[229]</sup>, съотношението между прабългари и славяни заедно със славянизираните траки върху територията на уголемената българска държава е вече едно към четири.

Напразни са опитите на Византия с провокираната от нея българо-сръбска война през 860 година, като нанесе удар на България, да спре развитието ѝ. До такъв резултат не довежда и избухналата през 864 година българо-византийска война. След като подновява през 862 година сключения от хан Пресиан през 845 година съюз между България и Източната Франкска империя, наречена по-късно Германия, през 864 година княз Борис сключва и с Византия договор за мир. По този начин той внася успокоение и в двата невралгични гранични пункта. Да направи тази стъпка го заставя необходимостта от разрешаването на редица проблеми от вътрешнополитически характер

и преди всичко нуждата да бъде укрепена държавата отвътре след големите териториални придобивки.

Шестдесетте години на IX век са време на дълбок прелом в живота на българската държава. Епохата на прабългарското надмощие приключва. По силата на историческите обстоятелства, на етническото надмощие на славяните, на необходимостта от обединяваща идеология, на нова държавна концепция съобразно с духа на историческото развитие на прабългарите се налага да се откажат от приоритета си и заедно със славяните и славянизираниите траки да се прелеят в създаващата се българска народност. Началото на този велик и заедно с това твърде мъчителен процес е поставено още в края на VII век, но едва с приемането на християнството през 865 година с неговия обединяващ принцип „Един бог, един народ, един върховен повелител“, след като противопоставянето между прабългари и славяни вече е преодоляно, този процес вече става неудържим.

Навярно недалече преди покръстването хан Богорис пославянчва името си на Борис и заменя старата българска владетелска титла *хан* със славянското *княз*. Напразно част от боилите, фанатични привърженици на прабългарското надмощие и на стародавните традиции, на два пъти — през 865 година, когато по повод на покръстването обвиняват владетеля, че е издал „лош закон“, и през 893 година, когато посредством княз Владимир (889–893) се опитват да възстановят езичеството, правят несполучливи опити да спрат развитието.

Прабългарската епоха в българската история приключва. Започва нова ера в развитието на българския народ. След като тържествува векове наред над прабългарите като всемогъщ разпоредник, Тангра слиза от сребърния си трон на планината Имай и изчезва в мъглявините на отшумялото минало, за да отстъпи място на друго божество. Повелята на това божество е единение на всички подвластни люде на неговия довереник княза. Приключва Ден Първи в българската история, в чиито зари се откроява мъжественият лик на хан Аспарух, за да начене с Ден Втори нова глава в героичната летопис на българския народ. В началото на тази нова глава е запечатан образът на княз Борис. От него насетне вече няма прабългари и славяни, има само българи.

И тъй, след като владеят умовете повече от седем века — между втория, когато се появяват в степите на Средна Азия като самостоятелен етнос, и деветия, когато загубват политическото си надмощие в

българската държава, и като се сливат със славяните, поставят начало на българската народност, прабългарите на Балканския полуостров слизат от историческата сцена.

Аналогичен процес при доста по-сложна обстановка започва през X век при прабългарите котраги, поставили наскоро преди това начало на Волжско-Камска България около средното течение на Волга<sup>[230]</sup>. Възприели в началото на X век исляма от арабски мисионери, прабългарите котраги започват да се сливат с угро-фини, савири, хазари, татари и руси, в резултат на което през XV век се поставя начало на нова народност — чувашката. Образованата от прабългарите котраги държава е покорена през 1236 година от татарите. През XIV век добива временна автономия, като се разпада на две княжества. Недълго след това те са погълнати напълно от „Златната орда“ (XIII-XV).

В сравнение с Волжско-Камска България, основаната през VII век на Балканския полуостров българска държава се оказва необикновено устойчива. Това, освен на ред други причини се дължи на щастливото допълване между двата основни етнически компонента, от които се изгражда българската народност в прекия смисъл на думата. Процесът на опознаването и на сливането между прабългари и славяни започва още преди основаването на българската държава, когато прабългари и славяни се срещат за пръв път в причерноморските степи през VI век<sup>[231]</sup>. Този процес приключва едва към края на Първото българско царство в началото на XI век. Не само при цар Симеон, но и при цар Петър още се чувства отгласът на старите прабългарски традиции особено във войската.

Преливането на прабългарите в славянската маса не трябва да се разбира като политическо надмощие на славяните над прабългарите въпреки численото превъзходство на едните над другите<sup>[232]</sup>. Налице е сложен етнически процес, при който от три народностни групировки — тук трябва да се имат пред вид и славянизиранияте траки — се създава не само нова народност, но и нов народ със свое културно-историческо съзнание. При разгъването на този процес престават да съществуват като самостоятелни етнически общности не само прабългарите, но и другите два народностни компонента, взели участие в етногенезиса на българския народ в пряк смисъл на думата. Огромна роля при ускоряването и успешното завършване на този процес играят християнизацията и внедряването на славянобългарската писменост.

Благодарение на тях е нанесен смъртоносен удар на езиковия дуализъм и на различията в култа. Славяните дават езика си, прабългарите — военната си организация и политическото си име, а славянизираните траки — неизтощимото си жизнелюбие.

Неслучайно ревностният християнски апологет Регинон Прюмски смята за голям успех на християнството приемането на „жестокия и войнствен български народ“ в неговото лоно. Докато Касиодор изразява преклонението си пред чутовната смелост на прабългарите лаконично с думите „страшните по целия свят българи“, неговият съвременник Магнус Феликс Енодий във „Възхвала на крал Теодорих“ не крие възхищението си от тях. „Това е народът — пише той, — който преди тебе<sup>[233]</sup> имаше всичко, което е пожелавал; народ, при който този е придобивал титли, който е купувал благородството си с кръвта на неприятеля; при който бойното поле прославя рода, понеже при тях за по-благороден се смята оня, чието оръжие е повече окървавено в сражение; това е народ, на който преди битката с тебе не се е случвало да срещне противник, който да му устои, народ, който дълго време е извършвал войните си само с набези.“

Авторитетът на българското име се подхранва векове наред не само от миналата слава, но и от следващите непрекъснато нови подвизи. Тази е причината да не слиза то от страниците на историята вече деветнадесет столетия. Прабългарите напуцат историческата сцена не като победени, а като победители във философско-исторически смисъл на думата и не само защото оставят името си, но и защото го преутвърждават, освен със собствените си подвизи и с великите дела на непосредствените си приемници. Прабългарите усвояват езика и неизчерпаемото трудолюбие на славяните, а славяните от своя страна — организаторските способности и военните добродетели на прабългарите.

Докато всички стари народи от турански произход — хуни, авари, хазари с многобройните си племена, изчезват без следа, присъствието на прабългарите и до днес продължава да се чувства. Това се дължи преди всичко на значителните им приноси и на големите им исторически заслуги. Поискаме ли да ги разкрием, трябва да се спрем първо на приносите на прабългарите за създаването, изграждането и устойчивостта на българската държава, просъществувала вече тринадесет столетия. Без неocenимите приноси на ханове Аспарух,



Тервел, Крум, Омуртаг, Пресиан и Борис и на техните многобройни знайни и незнайни сътрудници, без несъкрушимата воля за живот на хората от народа българската държава не би могла нито да бъде изградена, нито да устои на историческите бури. Без тях в централните райони на полуострова навярно би се зародила друга държавна формация с историческа съдба, съвършено различна от нейната, но не и България утвърдила се през IX и X век като достойна съперница на Византия.

Прабългарите имат заслуги не само за създаването и укрепването на българската държава, превърнала се в исторически пример за държавните обединения в Югоизточна Европа, учредени след нея<sup>[234]</sup>. Заслуги изградената от прабългарите и славяните държава има и за развитието на феодализма в Европа като строй, по-напредничав в сравнение с робовладелското общество.

Безспорни са също така големите заслуги на прабългарите за културното развитие на Европа, за запазването на европейската цивилизация от пристъпите на номадските племена. Тук преди всичко трябва да се напомни за големите заслуги на прабългарите по отношение на Византия като разсадник на средновековната култура. Тези заслуги са в две направления. Като преграждат пътя на номадските племена на юг, като поемат смело борбата с тях, прабългарите осигуряват съществуването на Източната империя хиляда години след като Западната Римска империя престава да съществува. От друга страна, с организирането на българската държава като посредница между Византия и европейските държави в западна и северна посока през оная епоха, прабългарите със съдействието на славяните създават възможност за проникване на византийското културно влияние в широк периметър. Наред с това те допринасят и за засилването на стопанските връзки между държавите в тази част на Европа<sup>[235]</sup>. За развитието на този процес особени заслуги имат хан Тервел, хан Омуртаг и княз Борис.

С разгрома на арабите под стените на Константинопол през 717 година под водачеството на хан Тервел прабългарите спасяват европейската цивилизация и гръко-римската култура от асимилаторските домогвания на исляма. Проникването на арабите в Европа, ако Константинопол би паднал в техни ръце, би причинило на

европейските народи непоправими злини и би ги изправило пред страшни изпитания.

Достиженията на прабългарите в областта на военното дело, администрирането, строителството и занаятите не са без въздействие върху културата на всички ония народи, с които те са в досег. Прабългарите не само заимствуват от други народи, но правят и щедри приноси при културния обмен и взаимоотношения със съседите си. Ролята им в това направление е все още недостатъчно изследвана и оценена<sup>[236]</sup>. В това направление са необходими нови прецизни изследвания в светлината на съвременните постижения в областта на културната история, езикознанието и етнографията.

Появили се в дълбините на Средна Азия в началото на новата ера, прабългарите мъжествено устояват правото си на самоопределение. След страшни изпитания най-жизнената част от тях, прабългарите оногури, успява да се закрепят на Балканския полуостров, да скъса решително с номадския начин на живот и след като усвоява даровете на просвещението, да преутвърди българското име като израз на неизтощима воля за живот и като синоним на историческо безсмъртие.

---

[192] Виж върху тази епоха следната литература:

Мутафчиев, Петър. История на българския народ, I. София. 1943. Стр. 133–164: Държавният възход на България през първата половина на IX век.

Hybl, Frantisek. Dejiny naroda bulharskeho, dil I. V Praze, 1930.

S. 70–87: Vzrust a vnitřni rozvoj statu bulharskeho.

Runciman, Steven. A History of the First Bulgarian Empire. London, 1930.

P. 47–98: An Emperor's Skull. Excursion into the West. — Б.авт. ↑

[193] Крум — разночетения и модификации на името: Крун, Кримес, Крем, Орун, Каран, Гръм и др. — Б.авт. ↑

[194] Върху събитията през Крумово време виж следната литература:

Благоев, Никола. Княз Крум. Годишник на Софийския университет, ЮФ, т. 19/1924.

Благоев, Никола. Международното положение на България във времето на княз Крума, сп. Македонски преглед, кн. 3–4 1938.

Златарски, Васил. Хан Крум. Българска историческа библиотека, год. 3, кн. 1/1930.

Иширков, Анастас. Крум (802–814), сп. Български преглед, кн. 7/1895.

Мустаков, Д. М. Българите в историята на своите войни, I. София, 1927. Стр. 133–187: Войните при Крума.

Пастухов, Иван. Българска история. Предисторическо време. Древност. Средновековие. София, 1942. Стр. 169–177: Хан Крум. — Б.авт. ↑

[195] Виж приложението към студията на Никола Благоев в Годишника на Софийския университет, ЮФ, т. 19/1924. Особен интерес представляват миниатюрите във Ватиканския препис на Манасиевата хроника от 1345 година, посветени на подвизите на хан Крум. Виж и литографията на Николай Павлович (1835–1894) „Крум побеждава Никифор“ (Виена, 1870). — Б.авт. ↑

[196] На мястото на Станке Димитровското село (днес град) Сапарево. — Б.авт. ↑

[197] Върху Крумовото законодателство виж следната литература: Благоев, Никола. Крумовите закони. Списание на българското юридическо дружество, кн. 7–8/1905.

Бобчев, Стефан. Крумовото законодателство. Известия на историческото дружество, кн. 2/1906.

Бобчев, Стефан. История на старобългарското право (Лекции и изследвания). София, 1910. Стр. 93–112: Крумовите закони.

Йончев, Любомир. Някои въпроси относно Крумовото законодателство. Известия на института за българска история, кн. 6/1959.

Кацаров, Гаврил. По въпроса за Крумовите закони. Периодическо списание на БКД, кн. 71/1910.

Ников, Петър. Крумовите закони, сп. Юридическа мисъл, кн. 4–5/1924.

Kazarow, Gawril. Die Gesetzgebung cles bulgarischen Fursten Krum. Byzantinischer Zeitschrift, t. 17, 12/1907. — Б.авт. ↑

[198] „Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите“ — важен исторически и правен паметник от втората половина на 866 година. По него се съди за обичайното право, бита и културата на прабългарите преди епохата на покръстването. Въпросите

на княз Борис до папа Николай I не са запазени. Запазени са 106-те отговора на папата на латински език на поставените му въпроси. Черновата на отговорите се съхранява във Ватиканския архив (Рим),

## ЗАКОНЪ СЪДНЪИ ЛЮДЪИЪ

— първи български и славянски писан правен кодекс, съставен по разпореждане на княз Симеон около 900 година, въз основа на византийския законник „Еклога“ и на славянското обичайно право. И двата правни паметника съдържат разпоредби, аналогични с разпоредбите на Крумовите закони. — Б.авт. ↑

[199] Гаврил Кацаров в посочените по-горе (т. 197) две свои работи оспорва самобитността на Крумовия закон относно лозята, като се позовава на идентични разпоредби на тракийския цар Бурвиста (според Страбон) и на римския император Домициан (според Суетоний). Това възражение не е основателно, понеже еднаквите причини често водят до еднакви последици. Многобройни са подобните примери в законодателствата както на древните, така и на новите народи. — Б.авт. ↑

[200] Върху Крумовия дворец виж следните изследвания:

Миятев, Кръстю. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. Известия на археологическия институт, кн. 14/1942. — Б.авт. ↑

[201] Хрониките на Симеон Метафраст и Логотет, Георги Амартол и Манасий. — Б.авт. ↑

[202] Виж казаното за разгрома на Никифор от хан Крум в „История славеноболгарская“ от Паисий Хилендарски (1762) и в „Царственик“ на Христати Павлович (1844). Върху похода на Никифор I в България през 811 година виж следната литература:

Аврамов, Васил. Юбилеен сборник Плиска — Преслав, I-III. София, 1929.

III. Войната между България и Византия в 811 г. Погромът на императора Никифора от царя Крума при Мадара.

Бешевлиев, Веселин. Новият извор за поражението на Никифор I в България през 811 година. Годишник на Софийския университет, ИФФ, т. 33, 2/1936.

Дуйчев, Иван. Нови житийни данни за похода на Никифор I през 811 г. Списание на БАН, кн. 54/1936.

Златарски, Васил. Съдбата на император Никифор I в боя на 26. VII. 811 г. и мястото на катастрофата. Притурка № 7 към „История на българската държава през Средните векове“, т. I, ч. I. София, 1970. — Б.авт. ↑

[203] За обичая на прабългарите и на другите турански народи да правят пиршествени чаши от главите на победените неприятелски вождове виж казаното по-горе в глава II във връзка с религиозния култ на прабългарите. Виж и цитираната в бележка 103 литература. — Б.авт. ↑

[204] Виж Димитър Ангелов. Въпросът за политическите емигранти в отношенията между Византия и Средновековна България. Античные древности и Средние века, т. 10. Москва, 1973. — Б.авт. ↑

[205] Виж Приложение № 9 „Бойните оръдия и машини на Крум“ към „История на българската държава през Средните векове“, т. I, ч. I от Васил Златарски. София, 1970. — Б.авт. ↑

[206] *Scrtptor incertus* — лат. неизвестен писател, византийски хронист. Собственото му име не е известно. — Б.авт. ↑

[207] Виж Веселин Бешевлиев. Няколко бележки към българската история. Кой е бил наследникът на Крума? Годишник на Софийския университет, ИФФ, т. 32/1936. Сравни: Васил Златарски. Въпросът за приемника на Крум. Приложение № 11 към „История на българската държава през Средните векове“, т. I, ч. I. София, 1970. Виж също Васил Гюзелев. За наследника на хан Крум на българския престол. Сборник в памет на проф. Александър Бурмов. София, 1973. — Б.авт. ↑

[208] Върху християнството в България и на полуострова преди покръстването на българския народ през 865 година виж:

Снегаров, Иван. Християнството в България преди покръстването на княз Борис (865 г.). Годишник на Духовната академия, т. 5/1956.

Събев, Тодор. Проникване на християнството в България до 865 г. Годишник на Духовната академия, т. 15/1966.

Шивачев, Антим. Исторически свидетелства за най-стари следи на християнството на Балканския полуостров и у българите преди цар Борис, сп. Духовна култура, кн. 28–29/1926.

Шивачев, Антим. Християнството на Балканския полуостров. София, 1929.

Виж и: Георгиев, Емил. По въпроса за християнството на Средновековна България, сп. Исторически преглед, кн. 5/1954. — Б.авт.

↑

[209] Върху епохата на хан Омуртаг виж:

Златарски, Васил. История на българската държава през Средните векове, т. I, ч. I. София, 1970. Стр. 322–376: Промени във вътрешната и външната политика на България.

Мутафчиев, Петър. История на българския народ, I. София, 1943. Стр. 148–158: Омуртаг.

Ников, Петър. Хан Омуртаг и кавхан Исбул. Българска историческа библиотека, год. IV, кн. 1/1931.

Пастухов, Иван. Българска история. Предисторическо време. Древност. Средновековие. София, 1942. Стр. 178–190: Омуртаг. Наследници на Омуртага. — Б.авт. ↑

[210] Виж Веселин Бешевлиев. Византийски триумфални обичаи и титли у българите в IX век. Известия на етнографския институт, кн. 3/1958. — Б.авт. ↑

[211] J. B. Bury. The Bulgarian Treaty of a. d. 814 and the Great Fence of Thrace. English histor. Review, t. 25/1910. — Б.авт. ↑

[212] Наречен така, понеже е намерен в с. Сюлейманкьой, Новопазарско (днес Сечище). Виж Васил Златарски. Сюлейманкьойският надпис. Известия на археологическото дружество, кн. 3/1913. — Б.авт. ↑

[213] Неоснователно J. B. Bury в цитираната в бележка 211 негова статия поддържа, че граничният окоп Еркесия е изкопан след установяване на границата между България и Византия с договора от 815 година. Както вече бе изяснено, този вал е съоръжен след сключването на договора за мир между хан Тервел и император Теодосий III през 716 година. — Б.авт. ↑

[214] Около днешното хасковско село Узунджово. — Б.авт. ↑

[215] Виж освен цитираната в бележка 7 по-горе литература за прабългарските надписи и следните работи:

Баласчев, Георги. Старобългарски камонни надписи от времето на великия кан Омуртаг, сп. Минало, кн. 3/1909 и кн. 4/1910.

Венедиков, Йордан. Каменните надписи от Първото българско царство, разгледани от военно становище, сп. Българска военна мисъл, кн. 1–2/1938.

Шкорпил, Карел. Надписите от Първото българско царство в източната част на Балканския полуостров. Byzantinoslavica, t. 3/1931. —



Б.авт. ↑

[216] Едва ли титулт на българския хан „от бога владетел“ е  
заимствуван от византийското

ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων  
βασιλεύς, или  
както е наклонен да мисли Веселин

Бешевлиев в цитираната в бележка 210 своя студия, защото  
съответствува на тюркското

tängrida bolmyš qan (от

небето поставен владетел) и вероятно има по-стар източен произход. —

Б.авт. ↑

[217] Делението на жупи въз основа на племенната  
принадлежност е особено характерно за славяните от сърбо-  
хърватската група. Длъжността *велик жупан* при княз Борис и цар  
Симеон има по-скоро почетен, отколкото определен  
административноправен характер. Великият жупан е представител на  
славяните при двора след покръстването, докато етническите различия  
все още не са преодолены. — Б.авт. ↑

[218] Върху строителството по Омуртагово време виж:

Аврамов, Васил. Юбилеен сборник Плиска — Преслав, I-III.  
София, 1929.

II. Где са били построени аулът, крепостта и мостът на великия  
хан Омуртаг на р. Тича.

Антонова, Вера и Цветана Дремсизова. Аулът на Омуртаг край с.  
Цар Крум. Сп. Археология, кн. 2/1960.

Василев, Димитър. Строителната традиция в прабългарските  
дворци в Плиска. София, 1937.

Дремсизова-Нелчинова, Цветана. Омуртаговият аул на Тича.  
Известия на археологическия институт, кн. 28/1965.

Фехер, Геза. Паметниците на прабългарската култура... II.  
Паметници от Омуртагово време. Известия на археологическия  
институт, кн. 3/1925. — Б.авт. ↑

[219] St. Stantchev. Pliska et Madara dans l'histoire culturelle bulgare.  
La culture medievale Bulgare. Sofia, 1961. — Б.авт. ↑

[220] Открит е през 1905 година от Рафаил Попов в с. Чаталар, Шуменско (днес Крумово) в близост до руините на Омуртаговия аул. Съхранява се в Софийския археологически музей. — Б.авт. ↑

[221] Надписът е издълбан върху гранитна колона. Първоначалното му местонахождение не е известно. Пренесен през XIII век в Търновград, използван е като подпорна колона в съградената през 1230 година по разпореждане на цар Иван Асен II черква „Св. Четиридесет мъченици“. Открит е и е публикуван за пръв път от д-р Христо Даскалов през 1859 година. Виж и Х. М. Лопарев. Две заметки по древней болгарской истории. По поводу пересмотра Терновской надписи. Записки импер. русского археологического общества, т. 3/1888. — Б.авт. ↑

[222] Виж Кръстю Миятев. Предварителни проучвания на Кадъкьойското градище — Известия на археологическия институт, кн. 18/1952. — Б.авт. ↑

[223] Виж Petre Diaconu-Dimitru Vilceanu. Pucuiul lui Soare Cetatea bizantina. I. Bucuresti, 1972. По време на византийското владичество на Източна България Омуртаговият дворец е използван като византийска крепост. Намерените там находки от това време подвеждат някои чужди учени да твърдят, че руините били останали от епохата на византийското владичество в България. — Б.авт. ↑

[224] Виж Васил Златарски. Приемниците на Омуртага. Периодическо списание на БКД, кн. 54/1896. — Б.авт. ↑

[225] Виж Петър Ников. Кавхан Исбул. Сборник в чест на Васил Златарски, София, 1925. — Б.авт. ↑

[226] Енравота (по-правилно *Енробота*), като мъченик за християнската вяра е провъзгласен (канонизиран) от Българската православна църква за светец под името княз Боян Български. При покръстването на Енравота е дадено името Воин, неправилно променено на Боян. Паметта му се чествува на 28 март. Историята на Енравота е разказана в „Житие на петнадесетте тивериуполски мъченици“, съставено от архиепископ Теофилакт Охридски въз основа на старинни старобългарски книжовни паметници, недошли до нас. — Б.авт. ↑

[227] *Стенимахос* на мястото на днешния български град Асеновград. — Б.авт. ↑

[228] *Котокия* — географска област в западната част на Балканския полуостров, населена със славяни. — Б.авт. ↑

[229] Върху териториалното разширение на българската държава по времето на хан Пресиан и княз Борис виж:

Златарски, Васил. История на българската държава през Средните векове, т. I, ч. I, София, 1970. Стр. 321–447: Териториално разширение и политическо издигане. История на България, I. София, БАН, 1931. Стр. 81–93: Засилване и териториално разширение на българската държава.

Мутафчиев, Петър. История на българския народ, I. София, 1943. Стр. 133–164: Държавният възход на България през първата половина на IX век. — Б.авт. ↑

[230] В района на днешните Татарска и Чувашка автономни социалистически републики. — Б.авт. ↑

[231] Виж И. Г. Хинку и А. И. Рафаилович. Славяне и тюрки болгары в VI-X в. на территории Молдавии по археологическим данным. Славяните и Средиземноморският свят VI-XI век. София, БАН, 1973. — Б.авт. ↑

[232] Неоснователно е изказаното от някои мнение за съхранили се в Североизточна България „острови“ от население с типични прабългарски черти. Неоснователно е и мнението, че така наречените *гагаузи* — са потомци на Аспаруховите българи. Виж Васил Маринов Принос към изучаването бита и културата на турците и гагаузите в Североизточна България. София, 1956. — Б.авт. ↑

[233] Теодорих (454–526), крал на остготите. Става дума за поражението на прабългарите котригури от остготите през 481 година. — Б.авт. ↑

[234] Виж Димитър Ангелов и Борислав Примов. Създаването на българската държава и неговото значение в историята на Европа. Славянска филология, т. 14/1973.

Primov, Borislav. The creation of the First Bulgarian State and european History. Bulgarian historical review No 2/1973. — Б.авт. ↑

[235] Върху ролята на българската държава в стопанския живот на Средновековието виж:

Кинкел, Иван. Стопанската култура на прабългарите (през V-XIV векове), София, 1926.

Сакъзов, Иван. Външната и вътрешната търговия на България през VII-IX век. Списание на българското икономическо дружество, кн.

7–8/1924.

Сакъзов, Иван. Стопанството в Средновековна България. Българска историческа библиотека, год. 2, кн. 3/1929.

Сакъзов, Иван. Стопанското развитие на България до покръстването. Списание на българското икономическо дружество, кн. 3/1935. — Б.авт. ↑

[236] Върху културните приноси на прабългарите виж:

Георгиев, Емил. Историческата мисия на българския народ в Средновековна Европа. София, 1975.

Георгиева, Соня. К вопросу о материальной культуре славян и протоболгар на нижнем Дунае. Изследвания в чест на Марин Дринов. София, 1960.

Кацаров, Гаврил. Към културната история на прабългарите, сп. Българска мисъл, кн. 1/1937.

Милчев, Атанас. По въпроса за културата на славяните и прабългарите в нашите [българските] земи през Ранното Средновековие, сп. Археология, кн. 2/1964.

Станчев, Станчо. Славяни и прабългари в старобългарската култура, сп. Археология, кн. 4/1962.

Станчев, Станчо. Старобългарската култура през VIII-X в. Кратка археологическа характеристика. Трудове на ВПИ „Кирил и Методий“, т. 1/1964.

Фехер, Геза. Прабългарската култура според маджарски източници. София, 1924.

Фехер, Геза. Културно влияние на българското владичество в Маджарско, сп. Хиперион, кн. 4–5/1924.

Фехер, Геза. Унгарският език — извор за езика, историята и старата култура на българите, сп. Родна реч, кн. 2/1940.

Фехер, Геза. Ролята и културата на прабългарите. Значението на прабългарската и на старомаджарската култура за изграждането на цивилизацията на Източна Европа. София, 1940 — на унгарски. Budapest, 1940.

Фехер, Геза. Връзката на културата на прабългарите и на маджарите с Иран, сп. Родина, кн. 3/1940.

Feher, Geza. Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises. Budapest, 1931.

Макар да има големи заслуги за създаването на широк обществен интерес към прабългарите, Геза Фехер особено в сравнителните културно-исторически проучвания невинаги стои на здрави позиции. Той сближава твърде много *угри* и *прабългари*, като ги поставя редом по време, когато между тях не съществуват преки контакти. Връзката, между угрите, като прадеди на унгарците (маджарите) и прабългарите, не е пряка, а косвена. — Б.авт. ↑

# ХРОНОЛОГИЯ

Събитията от българската история с курсив, събитията от византийската и световната история с прав шрифт.

Ок. 150 от н. е. — *Прабългарите се обособяват като самостоятелен етнос в Средна Азия.*

III-IV век — *Прабългарите пребивават в туранската си прародина в Средна Азия.*

325 — Първи вселенски църковен събор в Никея.

354 — *Най-старо историческо известие за прабългарите в така наречения Анонимен хронограф.*

370 — Хуните разгромяват аланите в Донската низина.

375 — Хуните разгромяват вестготите при Дунав и преминават в Европа.

378 — Остготите разгромяват римската войска при Адрианопол. Император Валент убит. Римски император Теодосий.

IV век, последна четвърт — *Прабългарите напущат туранската си прародина в Средна Азия и се устремяват на запад.*

381 — Втори вселенски църковен събор в Константинопол.

395 — Император Теодосий I разделя Римската империя на Западна и Източна или Византия.

395–397 — Хунски орди нахлуват в Задкавказието, Сирия, Кападокия и Месопотамия.

408 — Хунски пълчища нахлуват в Тракия. Византийски император Теодосий II.

410 — Вестготите превземат Рим и го опустошават.

420 — Хуните се настаняват в Панония.

420–430 — *Прабългарите се настаняват в Приазовието и край Северното Причерноморие.*

431 — Трети вселенски църковен събор в Ефес.

434 — Хуните обсаждат Константинопол. След смъртта на хунския вожд Ругил съвместно управление на Атила и Бледа.



436 — Приключва съгласно „Именника на българските ханове“ тристагодишният (291 слънчеви години) легендарен период „Авитохол“ в прабългарската история и започва сто и петдесет годишният (146 слънчеви години) легендарен период „Ирник“.

437 — Прабългарските племена котригури и утигури се разделят.

441 — Хуните опустошават Тракия.

445 — Атила застава начело на хунския племенен съюз, след като убива брат си Бледа.

447 — Хунски пълчища нахлуват на Балканския полуостров, като достигат до Константинопол.

448 — Атила разгромява акацирите.

451 — Хуните нахлуват в Галия, но са разбити на Каталаунските полета от съюзените армии на римляни, вестготи и франки. Четвърти вселенски църковен събор в Халкедон.

453 — Атила умира.

455 — След битката при река Недао, хунският племенен съюз започва да се разпада.

457 — Византийски император Леон I.

463 — При обратното си движение от запад на изток хуните прогонват прабългарските племена оногури и сарагури от степите край Северен Кавказ.

466 — Прабългарските племена оногури и сарагури нахлуват в Кавказ.

469 — Останки от хунски пълчища нахлуват в Тракия.

474 — Леон I умира. Византийски император Зенон.

476 — Западната Римска империя престава да съществува.

479 — Прабългари котригури се сблъскват в Панония с лангобарди и убиват краля им Агилмунд.

480 — Византийският император Зенон привлича прабългарите котригури в борбата си с готите.

481 — Теодорих, крал на остготите, разбива прабългарите котригури. Кловис I поставя начало на франкската държава.

487 — Остготите нападат Константинопол.

488 — Прабългари котригури нападат оттеглящите се в Италия остготи.

491 — Зенон умира. Византийски император Анастасий I.

- 493 — *Прабългари котригури опустошават Тракия.*
- 499 — *Прабългари котригури нахлуват в Тракия.*
- 500 — Лангобардите се настаняват в низината между Дунав и Тиса.
- 502 — *Прабългари котригури нахлуват в Илирик.*
- 502–508 — Война между Византия и Персия.
- 504 — *Прабългари котригури участвуват в състава на византийската войска против готите.*
- 505 — Лангобардите разгромяват херулите.
- 508 — Хуни савири нахлуват в Кападокия.
- 512 — За да запази Константинопол от постоянните нападения на прабългари и славяни, император Анастасий I се разпорежда да бъде издигната така наречената „Дълга стена“.
- 514–515 — Бунт на византийския пълководец Виталиан.
- 517 — *Прабългари котригури нахлуват в западната част на Балканския полуостров.*
- 518 — Анастасий I умира. Византийски император Юстин I.
- 527 — Юстин I умира. Византийски император Юстиниан I. Славяни нахлуват на Балканския полуостров.
- 528 — Хунската царица Боарикс — съюзница на Византия. Хунския вожд Грод, покръстен в Константинопол.
- 529 — Война между Византия и Персия.
- 530 — *Прабългари котригури нахлуват в Тракия, но са разбити от Мундо.*
- 532 — Бунтът Ника против император Юстиниан.
- 533 — Пети вселенски църковен събор в Константинопол.
- 535 — *Византийският пълководец Цита разгромява прабългарите котригури при Янтра.*
- 539 — *Прабългарски отреди нападат Мала Скития и Мизия.*
- 545 — Война на Византия с Персия. Славяно-анти нахлуват в Мизия през Дунав.
- 549–550 — Славяно-анти нахлуват във Византия през Дунав.
- 551 — *Набег на прабългари котригури в Тракия начело с Хиниалон. Прабългарите утигури нападат станове на котригурите.*
- 554 — Издигната е крепостта Оногурий в Лазика.
- 556 — Тюркютите разгромяват аварите.

558 — Под водачеството на Заберган прабългарите котригури нахлуват в Тракия. Прабългарите утигури отново нападат становете на котригурите. Аварите нахлуват от Средна Азия в Европа.

560 — Прабългарски отреди нападат Тракия, като достигат до предградията на Константинопол, но са отблъснати отвъд Дунав от военачалника Велитарий. Прабългарите котригури попадат под властта на аварите.

562 — Хунски пълчища нападат Византия.

565 — Юстиниан I умира. Византийски император Юстин II.

566 — Съюз между авари и лангобарди.

567 — Прабългарите утигури попадат под властта на тюркютите. С помощта на лангобардите аварите разгромяват гепидите и се настаняват в Панония.

568 — Лангобардите завладяват Северна Италия.

572 — Война между Византия и Персия.

577 — Тюркютите завладяват Крим.

578 — Юстин II умира. Византийски император Тиберий I. Славяни нахлуват в Тракия.

580 — Византия сключва договор за мир с тюркютите.

581 — Славяни нападат Тракия.

582 — Приключва съгласно „Именника на българските ханове“ сто и петдесет годишният (146 слънчеви години) легендарен период на Ирник в прабългарската история. Тиберий I умира. Византийски император Маврикий. Славяни нахлуват в Тракия и я опустошават.

582–583 — Управлява прабългарите оногури наместникът Гостун от рода Ерми.

583 — Аварите нападат Византия.

584 — Кубрат или Курт от рода Дуло, хан на прабългарите оногури. Славяните нахлуват в Тракия.

587 — Византия сключва мир с аварите, след като те опустошават Мизия.

588 — Тюркютският каганат се разпада на Източен и Западен.

590–610 — Кризисен период в живота на прабългарските племена в Приазовието.

597 — Славяни обсаждат Тесалоника.

- 598 — *Прабългарски котригурски отреди под върховенството на аварите участвуват в сражения срещу византийците край Дунав.*
- 600 — *Аваро-византийска война.*
- 602 — *Маврикий убит. Византийски император Никифор Фока.*
- 604–608 — *Византийско-персийска война.*
- 609 — *Славяни нападат Тесалоника.*
- 610 — *Никифор Фока убит. Византийски император Ираклий.*
- 617 — *Авари нахлуват в Тракия.*
- 619 — *Хан Кубрат в Константинопол, придружен от своя сродник Органа.*
- 620 — *Договор за мир между авари и византийци.*
- 622 — *Подпомогнати от славяни и прабългари, аварите обсаждат Тесалоника.*
- 626 — *Авари, прабългари и славяни обсаждат Константинопол, но са разбити.*
- 627 — *Византийците разгромяват персите при Ниневия.*
- 630 — *Източнотюркютският каганат завладян от китайците. Умира аварският каган Баян.*
- 631 — *Бунт на прабългарите котригури в Панония. Избиване на по-значителната част от тях в Бавария и мигрирането на останалите живи в Италия.*
- 632 — *Умира Мохамед. Начало на арабския експанзионизъм.*
- 633 — *Хан Кубрат сключва договор за взаимопомощ с Византия. Отличен е от император Ираклий с титула патриций.*
- 634 — *Хан Кубрат изтръгва прабългарите котригури от властта на аварите.*
- 634–642 — *Палестина, Сирия, Месопотамия и Египет са завладени от арабите.*
- 635 — *Хан Кубрат освобождава прабългарите утигури от властта на Западния тюркютски каганат. Кубрат — велик хан на прабългарския племенен съюз Велика България в Приазовието.*
- 636–642 — *Хан юбиги Кубрат организира и международно утвърждава прабългарския племенен съюз Велика България.*
- 637–651 — *Арабите завоюват Персия.*
- 642 — *Умира хан юбиги Кубрат. За велик хан на прабългарите в Приазовието е издигнат Баян. Аспарух — хан на прабългарите*

оногури. Ираклий умира. Византийски император Константин II. Арабите завладяват Александрия.

642–645 — Баян — велик хан на прабългарския племенен съюз Велика България в Приазовието.

645 — Хазарите нанасят съкрушителен удар на Велика България. Славяни обсаждат Тесалоника.

646 — Синовете-наследници на хан юбиги Кубрат се разделят.

647 — Славяни отново обсаждат Тесалоника.

650 — Започва разселването на прабългарските племена.

651 — Поставено е начало на Хазарския каганат.

655 — Хазарите завладяват Крим.

657–659 — Китайците разгромяват Западния тюркютски каганат.

658 — Славянски племена нахлуват във Византия през Дунав.

660 — Хан Аспарух начело на прабългарите оногури се появява в причерноморските степи.

661 — Начело на прабългарите утигури Кубер навлиза в пределите на Аварския каганат. Муавия I основава арабската омеядска династия.

665 — Ордата на хан Аспарух се установява на север от Дунавската делта, където се укрепява. Пратеничество при император Константин II.

665–667 — Арабите нападат малоазийските владения на Византия.

668 — Константин II убит. Византийски император Константин IV Погонат.

670 — Хан Кубер заедно с подвластните му прабългари утигури напуска Аварския каганат и се установява в Керамисийското поле. Хазарите нападат Аспаруховите прабългари в стана им северно от Дунавската делта.

674–678 — Арабите обсаждат Константинопол. По време на византийско-арабската война прабългарите оногури многократно нападат североизточната покрайнина на Византия.

675 — Прабългарите оногури преминават Дунав и се установяват местността Онгъл, дето се укрепяват.

675–678 — Славянските племена струмляни, ринхкни и сагудати обсаждат Тесалоника.

676–680 — Хан Аспарух подготвя прабългарите оногури за война с Византия.

680 — Византийският император Константин IV Погонат подготвя наказателна експедиция срещу прабългарите оногури, укрепили се в местността Онгъл.

680–681 — Шести вселенски църковен събор в Константинопол.

681 — Прабългарите оногури под водачеството на хан Аспарух разгромяват византийците в местността Онгъл. Византия признава българо-славянската държава, основана от хан Аспарух.

682 — Разселване на славянските племена на територията на новооснованата българо-славянска държава. Източните тюркюти се освобождават от китайска зависимост.

685 — Константин IV Погонат умира. Византийски император Юстиниан II.

685–690 — Изграждане на укрепените прабългарски лагери Плиска и Мадара.

687 — Византийският император Юстиниан II нарушава договора за мир с България и престава да заплаща уговорения годишен трибут.

688 — Разгром на Куберовите прабългари в Славиния от византийската войска.

689 — Византийският император Юстиниан II преселва славяни от югозападните предели на полуострова в Мала Азия.

692 — Византийският император Юстиниан II свиква в Константинопол така наречения Трулски или Пето-Шести вселенски църковен събор.

695 — Юстиниан II детрониран.

695–705 — Междущарстие във Византия.

701 — Хан Аспарух убит в бой с хазарите. Български хан Тервел.

705 — Юстиниан II си възвръща престола с помощта на българския хан Тервел. Хан Тервел — византийски кесар.

708 — Византийският император Юстиниан II организира поход срещу България, но е разбит при Анхиало.

711 — Византийският император Юстиниан II убит.

711–715 — Междущарстие във Византия.

712 — Хан Тервел организира поход срещу Византия.

713 — Византийски император Анастасий II.



715 — Анастасий II свален. Византийски император Теодосий III.

716 — *Договор между България и Византия. Начало на граничния окоп Еркесия между България и Византия.*

717 — Теодосий III свален. Византийски император Леон III. Арабите обсаждат Константинопол, но поради намесата на прабългарите начело с хан Тервел са отблъснати и разбити.

718 — Умира хан Тервел. За български хан е издигнат неизвестен потомък на рода Дуло.

719 — Арабите нахлуват в Южна Франция.

725 — След смъртта на българския хан с неизвестно име за български хан е издигнат Севар от рода Дуло.

726 — Влиза в действие византийският правен кодекс Еклога, оказал по-късно голямо влияние върху правния ред в България.

735–737 — Славянският княз Пребънд прави опит да завладее Тесалоника и да обособи ринхините в самостоятелна държава, но няма успех.

739 — Севар, последен български хан от рода Дуло умира.

740 — За български хан е издигнат Кормисош от рода Укил. Разцепление сред боилите.

741 — Леон III умира. Византийски император Константин V Копроним.

747 — Арабската флота е разгромена от византийците при Кипър.

751 — Пипин Къси, франкски крал.

755 — Несполучлив поход на хан Кормисош към Константинопол.

756 — Първи поход на византийския император Константин Копроним против България. Хан Кормисош умира. За български хан е издигнат Винех.

758 — Поход на Константин V Копроним в югозападните предели на полуострова. Славянските княжества отново под византийско владичество.

759 — Втори поход на византийския император Константин V Копроним против България. Византийската войска е разбита при старопланинския проход Берегава.

761 — Винех е свален. За български хан е издигнат Телец от рода Угаин.

763 — Трети поход на византийския император Константин V Копроним против България. Българската войска е разбита при Анхиало.

764 — Хан Телец е убит. За български хан е издигнат Сабин от рода Укил.

765 — Четвърти поход на Константин V Копроним против България, но без успех.

766 — Хан Сабин полага усилие да сключи договор за мир с Византия, но среща отпор от страна на войнствено настроените боили, поради което е принуден да забегне в Константинопол. За български хан е издигнат Умор. Умор е свален. За български хан е издигнат Токту.

767 — Пети поход на византийския император Константин V Копроним против България. Токту е свален. За български хан е издигнат Паган.

768 — Шести поход на византийския император Константин VI Копроним против България. Паган забягва, но е убит. Пипин Къси умира. Франкски крал Карл Велики.

769 — За български хан е издигнат Телериг. Договор за мир между България и Византия.

773 — Като нарушава договора за мир с България, император Константин V Копроним предприема седми и осми поход против България.

774 — Хан Телериг залавя и екзекутира византийските агенти в България.

775 — Девети поход на византийския император Константин V Копроним против България. Константин V Копроним умира. Византийски император Леон IV.

777 — След като е свален, хан Телериг емигрира във Византия. За български хан е издигнат Кардам.

780 — Леон IV умира. Византийски император Константин VI. Регентка императрица Ирина.

782–783 — Поход на византийски войски в западните предели на полуострова и усмиряване на побунените славянски племена.

787 — Седми вселенски църковен събор в Никея.

791 — *Първи поход на византийския император Константин VI против България.*

792 — *Втори поход на византийския император Константин VI против България.*

796 — *Договор за мир между България и Византия.*

797 — *Константин VI свален. Византийска императрица Ирина.*

800 — *Карл Велики коронясан за император на Франкската империя.*

802 — *Ирина свалена. Византийски император Никифор I Геник.*

803 — *Кардам умира. За български хан издигнат Крум. Карл Велики нанася съкрушителен удар на аварския каганат.*

804 — *Византийско-арабска война.*

805 — *Хан Крум доразгромява аварския каганат и присъединява източната половина от територията му към България.*

806 — *Народен събор в Плиска. Крумово законодателство.*

807 — *Византийският император Никифор I предприема поход срещу България.*

808–809 — *Походи на хан Крум по долината на Струма към югозападните предели на полуострова.*

809–810 — *Византийският император Никифор I колонизира византийски преселници в така наречените Склавинии в югозападните предели на полуострова.*

810–811 — *Строителна дейност на хан Крум.*

811 — *Поход на византийския император Никифор I против България. Византийската войска е разгромена в Ришкия проход, а императорът е убит. Византийски император Михаил I Рангаве.*

812 — *Хан Крум превзема Девелт и Месемврия. Карл Велики сключва съюз с Михаил I Рангаве.*

813 — *Михаил I Рангаве свален. Византийски император Леон V. Хан Крум настъпва в Тракия, обсажда Адрианопол и Константинопол, превзема Адрианопол.*

814 — *Карл Велики умира. Франкски крал Людовик Благочестиви. Хан Крум организира поход срещу Константинопол, но преди осъществяването му умира. Български хан Омуртаг. Българо-византийска война.*

815 — *Българо-византийски договор за мир, наречен тридесетгодишен.*

818 — Поради административните реформи на хан Омуртаг славянските племена тимочани, абодрити и браничевци се откъсват от България и се присъединяват към Франкската държава.

820 — Леон V Арменец убит. Византийски император Михаил II Балба.

821–823 — Въстанието на Тома Славянина във Византия.

823 — Хан Омуртаг разгромява войската на Тома Славянина в Тракия.

824–826 — Преговори между хан Омуртаг и император Людовик Благочестиви за определяне на границата между България и Франкската държава.

827 — Хан Омуртаг възвръща към България отцепилите се през 818 година славянски племена тимочани, абодрити и браничевци.

828–829 — Война между прабългари и франки.

829 — Михаил II умира. Византийски император Теофил. Договор за мир между България и Франкската държава, по силата на който българско владение става областта Срем между Дунав и Сава.

830 — Властимир полага основата на сръбското жупанство в областта Рашка.

831 — Омуртаг умира. За български хан е издигнат Маламир.

835 — Българо-византийска война.

836 — Маламир умира. За български хан е издигнат Пресиан.

837 — Преселените от хан Крум отвъд река Дунав византийски пленници се завръщат по море във Византия.

837–838 Българо-византийска и византийско-арабска война. Териториално разширение на България в югозападните предели на полуострова.

839–842 — Българо-сръбска война.

840 — Людовик Благочестиви умира.

842 — Теофил умира. Византийски император Михаил III.

842 — Вердюнски договор за разделянето на Франкската империя на три части — начало на трите бъдещи държави в Европа: Франция, Германия и Италия. Людовик Немски — крал на Източнофранкската държава.

845 — Хан Пресиан сключва съюз с Людовик Немски.

847–849 — Българо-византийска война.

851 — Кирил Солунски начело на културно-политическа мисия при сарацините.

852 — Хан Пресиан умира. За български хан е издигнат Богорис, пославянчил името си на Борис и приел титул княз.

855 — Изнамерена е според Черноризец Храбър от братята Кирил и Методий старобългарската азбука глаголица.

859–860 — Братята Кирил и Методий начело на културно-политическа мисия при хазарите.

860 — Война между България и сръбското жупанство в Рашка. Руси нападат Константинопол.

862 — Съюз между България и Източнофранкското кралство.

863 — Братята Кирил и Методий начело на културна мисия във Великоморавия. Начало на разпространяването на славянобългарската писменост.

864 — Българо-византийска война.

865 — Начало на княжеския двор княз Борис преминава в лоното на християнството. Начало на християнизирването на българския народ. Край на прабългарското политическо надмощие. Ражда се в Плиска княз (по-късно цар) Симеон.

## ИЗВОРИ

1. Армянская география VII века по Р. Х. „Приписывавшаяся Моисею Хоренскому“. Текст и перевод с присовокуплением карт и объяснительных примечаний издал К. П. Патканов. Спб., 1877. Дополнение: К. Патканов. Из нового списка Географии, приписываемой Моисею Хоренскому — Журнал Министерства народного просвещения, 3/1883.

2. Български апокрифен летопис, наричан и Сказание за пророк Исая — публикуван от Люба Стоянович в Споменник на Сръбската академия на науките, т. III. Белград, 1890. Преиздаден от Йордан Иванов в Богомилски книги и легенди. София, 1925.

3. Гръцки и латински извори за вярата на прабългарите — Веселин Бешевлиев, Известия на народния етнографски музей, т. 8–9/1929.

4. Известия Ал-Бекри и других авторов о русси и славянах — А. Куник и В. Розен. Спб., 1878.

5. Известия о хозарах, буртасах, булгарах, маджарах, славянах и русских Абу Али Ахмеда бен Омар ибн Даста Д. А. Хвольсон. Спб., 1869.

6. Известия в арменски извори за средновековната история на България — Димитър Ангелов и Васил Гюзелев, сп. Исторически преглед, кн. 1/1966.

7. Именник на българските ханове — А. Н. Попов. Обзор хронографов русской редакции, I. Москва, 1866.

8. История Армении Моисея Хоренского — перевел с армянского и объяснил Н. Змин. Москва, 1858. II изд. Москва, 1893.

9. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 г. Статьи, переводы и комментарии А. П. Ковалевского. Харьков, 1956.

10. Премудраго Манасия летописца събрание летно от създание миру начинающее и текуще до самага царства кир Никифора Вотаниата, — Res. Ioan Bogdan. Bucuresti, 1922.



11. Добавките, свързани с българската история, по Хилендарския препис на хрониката у Йордан Иванов. Български старини от Македония. София, 1931. Превод на новобългарски в Христоматия по старобългарска литература. София, 1967.
12. Първобългарски надписи — Веселин Бешевлиев. Годишник на Софийския университет, ИФФ, т. 31/1935.
13. Първобългарски надписи. Добавки и оправки — Веселин Бешевлиев. Годишник на Софийския университет, ИФФ, т. 32/1936.
14. Симеона Метафраста и Логотета списание мира от бития и летовник, събран от различни летописец — И. И. Срезневский. Известия русского языка и словесности ИАН, т. 10/1905.
15. Частичен превод на новобългарски в Христоматия по старобългарска литература. София, 1967.
16. „Сказания мусульманских писателей о славянах и русских с половины VII века до конца X века по Р. Х.“ — Собрал, перевел и объяснил А. Я. Гаркави. Спб., 1870.
17. Acta s. Demetri Miracula — J. P. Migne. Patrologia, series Graeca, t. 16. Parisiis, 1863. На български в превод от гръцки на В. Тъпкова-Заимова — Извори за българската история, т. 6. София, БАН, 1960.
18. Agathiae Historiarum libri V — Monumenta Germaniae Historica, t. 2. Berolini, 1871. На български в превод от гръцки на Веселин Бешевлиев — Извори за българската история, т. 3. София, БАН, 1959.
19. Anastasii Bibliothecarii Chronographia tripertita — Rec. Carl de Boor. Lipsiae, 1885. На български в превод от латински на Страшимир Лишев — Извори за българската история, т. 7. София, БАН, 1960.
20. Annalles Fuldenses — G. Pertz. Monumenta Germaniae Historica, SS, t. 1. Berolini, 1890. На български в превод от латински на Р. Григорова-Златанова — Извори за българската история, т. 7. София, БАН, 1960.
21. Bedae Venerabilis De temporum ratione — Monumenta Germaniae Historica, t. 13, 2. Berolini, 1895. В превод на български от латински на Михаил Войнов — Извори за българската история, т. 2. София, БАН, 1958.
22. Die protobulgarischen Inschriften — Vesselin Besevliev. Berlin, 1963.

23. Chronique de Jean, eveque de Nikiou. Texte ethiopien, publie et traduit par H. Zotenberg. Paris, 1883. Английска версия: The chronicle of John, bishop of Nikiu. Oxford, 1916.

24. Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jacobite d'Antioche (1166 — 1199) — Editee par J. B. Chabot, I — III. Paris, 1904.

25. Constantinus Apamiensis. Ex actis concilii oecumenici a. 681 — D. Mansi. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, XI. Florentiae, 1765. На български в превод от гръцки на Иван Дуйчев — Извори за българската история, т. 6. София, БАН, 1960.

26. Constantini Porphyrogeneti De thematibus — J. P. Migne. Patrologia, series Graeca, t. 113. Parisiis, 1864. На български в превод от гръцки на Геновева Цанкова-Петкова — Извори за българската история, т. 9. София, БАН, 1964.

27. De obsidione Constantinopolis homilia — L. Sternbach. Analecta Avarica. Cracoviae, 1900. На български в превод от гръцки на Геновева Цанкова-Петкова — Извори за българската история, т. 6. София, БАН, 1960.

28. Einhardi Annates — G. Pertz. Monurnenta Germaniae Historica, SS, t. 1. Berolini, 1890. На български в превод от латински на Страшимир Лишев — Извори за българската история, т. 7. София, БАН, 1960.

29. Ekkehardi Chronicon universale — Ed. Waitz. Monurnenta Germaniae Historica, SS, t. 6. Berolini, 1892. На български в превод от латински на Михаил Войнов — Извори за българската история, т. 12. София, БАН, 1965.

30. Fredgarii Scholastic! Chronica — Rec. B. Krusch. Hannoveri, 1888. На български в превод от латински на Страшимир Лишев — Известия за българската история, т. 2. София, БАН, 1958.

31. Georgii Cedrini — Ioannis Scylitze Historiarum compendium — J. P. Migne. Patrologia, series Graeca, tt. 121–122. Parisiis, 1864. На български в превод от гръцки на В. Тъпкова-Заимова — Извори за българската история, т. 9. София, БАН, 1965.

32. Georgii Monachi Chronicon — Ed. Carl de Boor, I-II. Lipsiae, 1904. На български в превод от гръцки на Иван Дуйчев — Извори за българската история, т. 8. София, БАН, 1961. Старобългарски превод от X век. Публикуван от В. М. Истриан, I — II. Петроград, 1920–1923.

33. *Gesta Dagoberti I regis Francorum* — Rec. Br. Krusch. *Monumenta Germaniae Historica*, t. 2. Berolini, 1890. На български в превод от латински на Страсимир Лишев — Извори за българската история, т. 7. София, БАН, 1960.

34. *Ioannis Antiocheni Excerpta De insidiis* — Ed. Carl de Boor. Berolini, 1905. На български в превод от гръцки на Геновева Цанкова-Петкова — Извори за българската история, т. 6. София, БАН, 1960.

35. *Iohannis Ephessini Historiae ecclesiasticae* — *Corpus scriptorum christianorum orientalium. Scriptores syri*, t. 3. Ed. E. W. Brooks. Parisiis, 1935. На руски в превод от латински на Н. В. Пигулевска — Сирийские источники по истории народов СССР. Москва, АН СССР, 1941.

36. *Ioannis Malalae Chronographia* — J. P. Migne. *Patrologia, series Graeca*, t. 97. Parisiis, 1865. На български в превод от гръцки на Геновева Цанкова-Петкова — Извори за българската история, т. 3, София, БАН, 1959.

37. *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XVIII* — Rec. Th. Briittner-Wobst. Bonnae, 1897. На български в превод от гръцки на Геновева Цанкова-Петкова и П. Тивчев — Извори за българската история, т. 14. София, БАН, 1968.

38. *Iordanis De origini actibus Getarum* — *Monumenta Germaniae Historica*, t. 5. Berolini, 1882. На български в превод от латински на Веселин Бешевлиев и Геновева Цанкова-Петкова. — Извори за българската история, т. 2. София, БАН, 1958.

39. *Iosephi Genesii Reges* — Rec. C. Lachmann, Bonnae, 1834. На български в превод от гръцки на Геновева Цанкова-Петкова — „Извори за българската история“ т. 8. София, БАН, 1961.

40. *Leonis Diaconi Historiae* — J. P. Migne. *Patrologia, series Graeca*, t. 117. Parisiis, 1894. На български в превод от гръцки на Геновева Цанкова-Петкова — Извори за българската история, т. 9, София, БАН, 1964.

41. *Leonis Grammatici Chronographia* — J. P. Migne. *Patrologia, series Graeca*, t. 108. Parisiis, 1863. На български в превод от гръцки на В. Търкова-Заимова — Извори за българската история, т. 9. София, БАН, 1964.

42. *Magni Felicis Ennodi Panegyricus regi Theodorico* — *Monumenta Germaniae Historica*, t. 7. Berolini, 1885. На български в

превод от латински на Михаил Бойнов — Извори за българската история, т. 2, София, БАН, 1958.

43. Marcellini Gomitis Chronicon — Monumenta Germaniae Historica, t. 11, 1. Berolini, 1893. На български в превод от латински на Михаил Войнов — Извори за българската история, т. 2. София, БАН, 1958.

44. Menandri Fragmenta — Ed. Carl de Boor. Berolini, 1903. На български в превод от гръцки на Веселин Бешевлиев — Извори за българската история, т. 3. София, БАН, 1959.

45. Nicephori Gregorae Byzantina Historia — Ed. Ludovici Schoretfi. Bonnae, MDCCCXXIX [1829].

46. Nicephori patriarchae Breviarium — Rec. J. Bekker. — Bonnae, 1837. На български в превод от гръцки на Веселин Бешевлиев — Извори за българската история, т. 6. София, БАН, 1960.

47. Pauli Diaconi Historia langobardorum — Monumenta Germaniae Historica, t. 2. Berolini, 1879. На български в превод от латински на Михаил Войнов и Страшимир Лишев — Извори за българската история, т. 2, София, БАН, 1958.

48. Prisco Excerpta de legationibus — Ed. Carl de Boor. Berolini, 1903. На български в превод от латински на Иван Дуйчев — Извори за българската история, т. 1. София, БАН, 1954.

49. Procopii Caesariensis Libri de bellis VIII — Rec. J. Hanry. Lipsiae, 1905–1914. На български в превод от гръцки на Иван Дуйчев — Извори за българската история, т. 3. София, БАН, 1959.

50. Pseudo-Symeonis Chronographia — Rec. J. Bekker. Bonnae, 1838. На български в превод от гръцки на Геновева Цанкова-Петкова — Извори за българската история, т. 9. София, БАН, 1964.

51. Reginonis Chronicon — Monumenta Germaniae Historica, SS, t. 1. Berolini, 1890. На български в превод от латински на Страшимир Лишев — Извори за българската история, т. 7. София, БАН, 1960.

52. Responsa Nicolai papae I ad consulta Bulgarorum — Латински текст с превод на български, Димитър Дечев. София, 1939. Ново издание с обяснителни бележки — Извори за българската история, т. 7. София, БАН, 1960.

53. Scriptoris incerti Historia de Leone Armenii Bardae filio — Rec. J. Bekkeri. Bonnae, 1842. На български в превод от гръцки на Геновева

Цанкова-Петкова — Извори за българската история, т. 8. София, БАН, 1961.

54. Sigeberti Gemblacens's Chronograp'hia — Ed. D. Ludowicus. Monurnenta Germaniae Historica, t. 6. Berolini, 1892. На български в превод от латински на Михаил Войнов. — Извори за българската история, т. 12. София, БАН, 1965.

55. Suidae Lexicon — Rec. A. Adler. Lipsiae, 1928 — 1938. На български в превод от гръцки на Геновева Цанкова-Петкова — Извори за българската история, т. 9, София, БАН, 1964.

56. Sinaxarium ecclesiae Constantinopolitanae — Ed. H. Delehaye. Bruxelles, 1902. На български в превод от гръцки на Ив. Дуйчев, П. Тивчев и Л. Йончев — Извори за българската история, т. 9. София, БАН, 1964.

57. Theodori Scutariotae compendium Chronicon — Bibliotheca Graeca medii aevi, vol. 7. Ed. Const. Sathas. Parisiis, 1894. На български в превод от гръцки на Михаил Бойнов — Извори за българската история, т. 15. София, БАН, 1972.

58. Theophanis Confessoris Chronographia — Ed. Carl de Boor. Lipsiae, 1883. На български в превод от гръцки на Веселин Бешевлиев и Генрвева Данкова-Петкова — Извори за българската история, т. 6. София, БАН, 1960.

59. Theophanis Continuati Chronographia — Rec. J. Bekker. Bonnae, 1838. На български в превод от гръцки на Иван Дуйчев — Извори за българската история, т. 9. София, БАН, 1964.

60. Theophilacti Simocattae Historia — Ed. Carl de Boor. Lipsiae, 1887. На български в превод от гръцки на Веселин Бешевлиев — Извори за българската история, т. 3. София, БАН, 1959.

61. Victoris Tonnennensis episcopi Chronica — Monurnenta Germaniae Historica, t. 11. Berolini, 1893. На български в превод от латински на Михаил Войнов — Извори за българската история, т. 2. София, БАН, 1958.

62. Zachariae Rhetori Historia ecclesiastica — Corpus scriptorum christianorum orientalium. Scriptores syri, t. 6. E d. E. W. Brooks. Parisiis, 1926. Хроника Захария Ритора „Главы относящиеся к гражданской истории“ — Н. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. Москва, АН СССР, 1941.

**Издание:**

Иван Богданов. Прабългари

Българска. Първо издание

Държавно издателство „Народна просвета“, 1976 г.

Рецензенти: проф. Дим. Ангелов, ст.н.с. Геновева Цанкова-  
Петкова

Редактор: К. Исова

Художник на корицата: Иван Марков

Художник-редактор: Румен Ракшиев

Технически редактор: Тинка Стайкова

Коректор: Гинка Василева

ДПК „Димитър Благоев“ София, 1976 г.



# ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

**МОЯТА БИБЛИОТЕКА**



<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.